

ÖZET

“1900–1978 Yıllarında Azerbaycan’da Yerleşik Hayat ve Şehirleşme” isimli tez dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Azerbaycan adının menşei, Azerbaycan’ın coğrafyası ve kısa tarihçesi yer almaktadır.

İkinci bölümde Azerbaycan’ın en eski yerleşim alanları olan mağaralardan, 20. yüzyıla kadar olan dönemdeki yerleşme ile ilgili süreç anlatılmaktadır. Bu bölümde ayrıca İslamiyet’in Azerbaycan yerleşim yerlerinin yapılanmasına olan etkisinden, şehirlerin gelişimini etkileyen siyasi, ekonomik, sosyal ve doğal unsurlardan, 19. yüzyılda Azerbaycan şehirlerinin iktisadi durumunu anlatan kaynaklardan, şehirlerdeki faaliyetlerden bahsedilmektedir.

Üçüncü bölüm tezin en uzun bölümüdür ve burada Azerbaycan’daki bütün şehirlere değinilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan’da şehirleşme süreci, yeni şehirlerin kurulması, Azerbaycan’ın turizm merkezleri, turistik yollardan bahsedilmiş, şehirlerde hayatın kolaylaştırılması yönünde yapılan faaliyetlere değinilmiştir.

Dördüncü bölüm genel değerlendirme bölümüdür. Burada şehir nüfusunun artış kaynakları anlatılmış, şehirlerin sınıflandırılması yapılmış, Azerbaycan’ın iktisadi bölgelerinden bahsedilmiştir. Ayrıca dördüncü bölümde şehir isimlerinin değiştirilmesine ve günümüze kadar almış oldukları farklı isimlere değinilmiştir. Bir de tezin sonunda tabloda nüfus artışı, kırsal ve şehir nüfusunun oranlarının değerlendirilmesi, Azerbaycan’daki şehir tipli kasabaların listesi ve onların nüfusu, şehirlerin ihtisaslaşması vs. anlatılmıştır.

ABSTRACT

This thesis consists four parts. First part of the thesis is about the origin of the name, geography and short history of Azerbaijan.

Second part of the thesis is about the progression beginnig from caves untill 20th century.

Also in this part explained architectural changes in Azerbaijan after becoming Muslim country.

Third part is the longest part of this thesis. You can find information about all of the Azerbaijani cities in this part. Also you can find information about tourism centers, touristic roads in Azerbaijan, about new cities which established during Soviet Union. Forth part is common evaluation of Azerbaijani cities. In this part classified Azerbaijani cities, explained the population increase resources, also explained Azerbaijani economic regions.

At the end of the thesis you can find tables about classification of Azerbaijani cities, classification of Azerbaijani towns, their population and specialization.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

GİRİŞ

I. BÖLÜM

En Eskilerden 18. Yüzyıla Kadar Genel Olarak Azerbaycan

A. Azerbaycan Adı-----	16
B. Azerbaycan Coğrafyası-----	17
C. Azerbaycan'ın Kısa Tarihçesi-----	18
1. Kafkasya'nın Etnik ve Dini Yapısı	
2. Selçuklular Dönemi Öncesi ve Sonrası	
3. İlhanlılar Dönemi ve Sonrası	
4. Safeviler dönemi	
5. Hanlıklar Dönemi ve Rusya'nın Bölgeye Gelmesi	
6. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi (1918–1920)	
7. Sovyetler Birliği Dönemi	
8. 1991 Yılında Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Yeniden Sağlandıktan Sonraki Dönem	

II. BÖLÜM

Azerbaycan'da En Eski Yerleşim Alanları, Konutlar ve 6-20.Yüzyıllar Arasında Şehirler

A. Mağaralar-----	47
B. Göçürülebilen Evler ve Devamlı Konutlar-----	49
1. Oba	
2. Şenlik	
3. Coma, Çadır, Deye, Alaçık	
4. Devamlı Ağaç - Kerpiç Konutlar	
C. İslamiyet'in Şehirlerin Yapılanmasına Olan Etkisi-----	50

D. Azerbaycan’da Bazı Mimari Yapılar-----53

E. 6-16. Yüzyıllar Arasında Şehirler-----55

1. Şehirlerin Gelişimini Etkileyen Sosyal, Ekonomik ve Siyasi Unsurlar
2. Şehirlerin Gelişimini Etkileyen Doğa ve İklim Şartları
3. Şehirlerin Korunması
 - a. Surlar
 - b. Şehir Kaleleri
 - c. Dağ Kaleleri
 - d. Kasırlar ve Kuleler
4. Azerbaycan’da Eski Payitahtlar
 - a. Şamahı
 - b. Nahçıvan
 - c. Tebriz
 - d. Erdebil
 - e. Sultaniye

F. 18-19. Yüzyıllar Azerbaycan’ında Sosyal ve Siyasi Durum-----73

1. Yönetim
2. Yasama ve Yürütme
3. Şehir Memurları
 - a. Naip
 - b. Kethüda ve şehrbeyi
 - c. Kadı ve Mollalar
 - d. Asayiş Görevlileri
 - e. Kalebeyi ve Daruga
 - f. Ases ve Asesbaşı
 - g. Mirşeb
 - ğ. Ustabaşılar
4. Şehir Mahkemeleri
 - a. Mahkeme-i şeriyye
 - b. Mahkeme-i ali
 - c. Esnaf Mahkemesi

d. Mahkeme Görevlileri ve Ceza Yöntemleri	
5. Sosyal Faaliyetler	
a. Kadınların Faaliyetleri	
b. Spor-İdman	
c. Eğitim	
G. 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başlarında Şehirler-----	92
1. 19. Yüzyıl Kaynaklarında Azerbaycan Şehirlerinin İktisadi Hayatı	
2. 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'da Şehir Kuruculuğu	

III. BÖLÜM

20. Yüzyılda Azerbaycan Şehirlerinde Gelişmeler

A. Azerbaycan S.S.C.'de Şehir Kurma Faaliyetlerinin Artırılması-----	103
B. Şehir Hayatı-----	107
Bakû, Ağdam, Ağdaş, Ağcabedi, Ağsu, Ağstafa, Astara, Balaken, Beylegan(Jdanov),Bedre, Bilesuvar(Puşkin),Deveci, Fuzuli, Gedebeý, Nahçıvan, Hankendi, Göyçay, Goranboy (Gasım İsmayılov),Hacıgabal (Gazımemmed), Hanlar, Hızı, Hocalı, Haçmaz, Gence, Hocavend, İmişli, İsmayıllı, Cebrail, Celilabad, Culfa, Kelbecer, Kürdemir, Gah, Gazah, Gebele, Guba, Gubadlı, Gusar, Lenkeran, Lerik, Masallı, Neftçala, Oğuz, Ordubad, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Samuh, Sederek, Siyezen, Şamahı, Şeki, Şemkir, Şerur, Şuşa, Terter, Tovuz, Ucar, Yevlah, Zakatala, Zengilan, Zerdab	
C.Yeni Endüstri Şehirleri-----	187
Sumgayıt	
Daşkesen	
Ali Bayramlı	
Mingeçevir	
D.Azerbaycan'ın Turizm Merkezleri ve Turistik Yollar-----	198
1. Turizm Merkezleri	
a. Naftalan	
b.İstisu (Kelbecer)	
c. Gobustan	
2. Turistik Yollar	

- a. Bakû- Şamahı-Pirgulu
- b. Bakû- Lenkeran
- c. Bakû- Gence-Göygöl
- d. Bakû-Şeki
- e. Bakû- Gebele
- f. Bakû-Yalama

E. Yeni Konutlar-----207

- 1. Yeni Konutların Yapılması Yönünde Atılan Adımlar
- 2. Şehirlerde Hayatın Kolaylaştırılması Yönünde Atılan Adımlar
 - a. Doğal Gaz Hatlarının Yapılması
 - b. Şehirlerin Su İhtiyacının Temin Edilmesi
 - c. Ulaşımın Sağlanması
 - d. Sağlık Hizmetleri
 - e. Eğitim Hizmetleri
 - f. Eğlence ve Sosyal Faaliyetler
 - g. Spor
 - ğ. Hizmet Alanları

IV. BÖLÜM

Genel Değerlendirme

A. Şehir Yerleşmesinin Genel Özellikleri -----224

- 1. Şehir Nüfusunun Artış Kaynakları
- 2. Çok Yönlü Şehirler
- 3. Sanayi Şehirleri
- 4. Ulaşım ve Ulaşım - Sanayi Şehirleri

B. Azerbaycan'ın İktisadi Bölgeleri ----- 230

C. Azerbaycan'da Şehirlerin Gelişmesinin Özellikleri ----- 231

D. Azerbaycan'da Şehir İsimlerinin Değişme Süreci-----240

Tablo-1: 1834-57 ile 1874 Yılları Arasında Azerbaycan Şehirlerinde Nüfus Artışı

Tablo-2: 1897-2000 Yılları Arasında Azerbaycan Nüfusunun Artış Oranı

Tablo-3: 1926-1989 Yılları Arasında Azerbaycan'da Şehir Nüfusu ve Kırsal Nüfus Oranının Değerlendirilmesi

Tablo-4: 1913-1989 Yılları Arasında Azerbaycan’da Şehir ve Şehir Tipli Kasaba Sayısı

Tablo-5: Azerbaycan Şehirlerinin İhtisaslaşması

Tablo-6: Azerbaycan’ın Şehir Tipli Kasabaları ve Onların Nüfusu

SONUÇ-----256

BİBLİYOGRAFYA-----261

ÖNSÖZ

Özellikle son iki yüzyılda Avrupa ile birlikte tüm dünyayı etkileyen, şehir veya yerleşik hayat ile eşdeğer kabul edilen “Civilisation” /”Medeniyet” kavramları öne çıkmış olan kavramlardan biri olmuştur. Civilisation kelimesi 18. yüzyılda Fransa’da ortaya çıkıp diğer Batı dillerine yayılmıştır. 19. yüzyılda Avrupa ile yakından bağlantı kurmuş olan Osmanlı aydınları bu kelimeye karşılık olan Medeniyet kelimesini türetmişlerdir. Medeniyet şehir ve yerleşik hayat ile eşdeğer kabul edildiğinden ona karşıt olarak göçebelik barbarlığın timsali kabul edilmiştir. Göçebelik de yağmacılık ile eşit kabul edilmiş olduğundan göçebelğe karşı olumsuz bir bakış açısı ortaya çıkmıştır. Fakat göçebelik ile yağmacılık birbirinden farklı kavramlardır.

İnsanların yaşam biçimlerini veya kültürünü, geçim imkânlarını ve iktisadi hayatını coğrafya, iklim, siyasi, dini vb. birçok unsur etkilemiş ve yönlendirmiştir. Dolayısıyla insanlık tarihini ve bu arada Türk tarihini bu çerçevede incelemek ve değerlendirmek gerekmektedir.

Türk tarihi ve kültürü ile ilgili olarak yazılı kaynakların yeniden daha geniş bir şekilde incelenmesi, arkeolojik kazılarla elde edilen bilgilerin değerlendirilmesi sonucunda Türklerin göçebelik, yerleşik hayatı ve şehircilik ile ilgili yeni ve daha net bilgiler ortaya çıkacaktır ki, Türklerde yağmanın olmadığı ve tam göçebe olmadıkları tespit edilecektir.

Araştırmayı yaparken özellikle Azerbaycan’daki şehircilik, yerleşik hayata geçiş konuları üzerinde durdum. Azerbaycan şehirlerinin ortaya çıkışından, şehircilik sorunlarına kadar incelemeye çalıştım.

Bazen şehirlerin isimlerinin yazılışında sorunlar yaşadım. Çünkü Azerbaycan’da kullanılmakta olan Latin alfabesi ile Türkiye’de kullanılmakta olan Latin alfabesi arasında bazı seslerin kullanım şekli farklıdır. Örneğin, Guba, Gazah, Gubadlı ve diğer şehir isimlerindeki “G” harfi, Azerbaycan’da “Q” ile ifade edilmektedir. Bu isimleri Türkiye Türkçesinde “Q” kullanılmadığından “G” ile yazdım. İkinci bir harf, Azerbaycan’da kullanılan “Ə” harfidir. Bu harf bazen “E”, bazen de “A” olarak ifade

edilmiştir. Örneğin, Əli Bayramlı şəhrinin ismini Ali Bayramlı olarak yazmayı tercih ettim. Çünkü Əli'nin Türkiye Türkçesinde kullanım şekli ve telaffuzu Ali şeklindedir. Ama Zəngilan kelimesinde bulunan “ə” harfinin “e” ile ifade edilmesinin doğru olacağını düşündüm. Bunların dışında “X” harfi de Azerbaycan'da kullanılmaktadır. Bunu da “H” ile ifade ettim. Örneğin, Azerbaycan'da Qax şeklinde yazılan şehir ismini, Gah şeklinde, Qazax olarak yazılan ismi de Gazah şeklinde ifade ettim.

Bunları ifade ettikten sonra, tezimin hazırlanmasında bana büyük yardımları dokunan değerli Danışman Hocam Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya ve Prof. Dr. Yavuz Akpınar'a, tezimin toparlanmasında ve Türkçe ifadelerimin düzeltilmesinde bana yardımcı olan Oktay Çanaklı'ya ve her zaman beni destekleyen aileme ve arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim.

Vefa GURBANOVA

İzmir – 2006

Kısaltmalar

a.g.e. – Adı Geçen Eser

a.g.m.- Adı Geçen Makale

a.g.md.- Adı Geçen Madde

ADİPE- Azərbaycan Devlet İnşaat Proje Enstitüsü

BDŞİPE-Bakü Devlet Şehir İnşaat Proje Enstitüsü

BDT-Bağımsız Devletler Topluluğu

Bkz.-Bakınız

Coğr.-Coğrafya

Çev. – Çeviren

Jeol.-Jeoloji

s.- Sayfa

SSCB-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği

SSC-Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

Giriş

Şehir Kavramının Tanımı

Şehir Farsça kökenli bir kelimedir. Türkiye’de şehir kelimesinin yanı sıra “kent” kelimesi de kullanılmaktadır. Daha yaygın olarak ise “Şehir” kullanılmaktadır. 13 ve 14. yüzyıllarda şehir, “şar” diye Türkçeleşmişti.¹

“Şehir” veya “kent” ile ilgili olarak çeşitli tanımlar yapılmıştır:

- Şehir: “İnsanların topluluk halinde yaşamak için bir arada yan yana inşa ettikleri evler ve binalardan teşekkül eden ve bazılarının etrafı surlarla çevrilmiş olan saha.”²
- Şehir: “Muhtelif meskenleri, sosyal kuruluşları, bunlara destek olan tesisleri; kendine mahsus bir ticareti, kültür özellikleri olan; belirli, müstakil bir yeri kaplayan, nispeten sürekli yerleşme merkezi.”³
- Kent: “Sürekli toplumsal gelişme içinde bulunan ve toplumun, yerleşme, barınma, gidişgeliş, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi gereksinmelerinin karşılandığı, pek az kimsenin tarımsal uğraşlarda bulunduğu, köylere bakarak nüfus yönünden daha yoğun olan ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşme birimi.”⁴
- Kent: “Nüfusu belli bir büyüklüğü ve yoğunluğu aşan, ekonomisi tarım dışı etkinliklerde yoğunlaşan ve kendi nüfusundan başka, etki alanı içinde yaşayanlara da hizmet sağlayan yerleşmelere verilen ad.”⁵
- Kent: “En geniş ölçekli mimarlık ürünü olarak tanımlanabilir.”⁶

Kent (şehir) gibi karmaşık ve çok boyutlu bir olguyu tanımlamak için çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bunlar; Kültürel öğelere ağırlık veren tanımlar ve sosyo-ekonomik açıdan yapılmış tanımlar şeklinde iki ana grupta toplanabilir. Kültürel öğelere ağırlık verenler kent ile uygarlık kavramları arasındaki yakın ilişkiden yola çıkarak bir

¹ BAYKARA Tuncer, **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya**, Konya, 1998, s. 4

² Sanat Ansiklopedisi, **Şehir Maddesi**, cilt 4, İstanbul, 1952, s. 1874-1879

³ Türk Ansiklopedisi, **Şehir Maddesi**, cilt 30, Ankara, 1981, s. 235-238

⁴ KELEŞ Ruşen, Kent Bilim Terimleri Sözlüğü, **Kent Maddesi**, Ankara, 1980

⁵ Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, **Kent Maddesi**, cilt 13, İstanbul, 1989, s. 183-184

⁶ SÖZEN Metin, TANYELİ Uğur, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, **Kent Maddesi**, İstanbul, 1994, s. 128-129

tanım yapmışlardır. Ruth Whitehouse'ye göre "Kent, uygarlık diye adlandırdığımız bir örgütlenme aşamasına varabilmiş ana toplumsal yerleşme" birimidir. Sosyo- ekonomik açıdan kenti tanımlayanlar ise kenti çağının ve içinde yer aldığı toplumun ekonomik yapısının bir parçası olarak değerlendirmişlerdir. CIAM'ın Atina Kongresi Bildirisinde "Kent bölgeyi teşkil eden ekonomik, sosyal ve politik bütünün bir kısmından başka bir şey değildir" şeklinde tanımlanmıştır.⁷

Bir yerleşme birimine şehir denilebilmesi için o birimde tarım dışı üretimin ağırlık kazanması ve üretim araçlarının, dolayısıyla nüfusun orada yoğunlaşması da gerekmektedir.⁸

"Şehir orada oturanların yaşamaları için gerekli yiyecekleri sınırları içinde üretmedikleri bir iskân yeri" olup şehirde esas olan yiyecek üretimi değildir. Şehirde gıda ile ilgili bir üretim yapmamak esas olmakla birlikte şu özellikler de dikkati çeker: Korunmuş olması gereklidir; Bir pazarı, yani ticaret merkezi olması lazımdır; Ayrıca bir sanayi, yani gıda dışında bir üretimin de olması gereklidir. G.Kessler'in ifade ettiği bu durum Ortaçağ şehirlerinin genel bir karakteri olup daha çok Avrupa Ortaçağını esas almışa benzemektedir.

Şehir genellikle ilk ve ortaçağda sadece kalabalık iskân yerinin değil, bunun doğmasını ve yaşamasını sağlayan daha geniş bir alanın da adıdır. Şehirdeki insanların gıda ile ilgili ihtiyaçlarını çevredeki nüfus karşılamaktadır.⁹

Şehrin özelliklerinden biri de tarımla uğraşmayan insanların yerleşme merkezi olmasıdır. Şehirlerin büyüklüğü, gelişmesi, bulunduğu ülkenin genel durumuna, şehrin konumuna, ulaşım imkânlarının gelişmiş olup olmamasına bağlıdır. Ekonomik şartlar ve iklim elverişli olursa, şehirler genişleyip büyümektedir. Şehirlerin büyümesine paralel olarak kültür faaliyetleri de artmaktadır¹⁰.

Bazı yabancı yazar ve tarihçiler Türklerin göçebe olduklarını söyleyip yazmaktadırlar. Fakat tarihi kaynakların incelenmesi sonucunda Türklerin başta Orta

⁷ SÖZEN Metin, TANYELİ Uğur, a.g.md.

⁸ HASOL Doğan, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, Kent Maddesi, İstanbul, 1995, s. 250-251

⁹ BAYKARA Tuncer, "Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", Türk Kültürü Araştırmaları, İzmir, 1997, s.5

¹⁰ Türk Ansiklopedisi, **Şehir Maddesi**, cilt, 30, Ankara, 1981, s. 235-238

Asya olmak üzere egemen oldukları yerlerde yerleşik hayat sürdürdükleri ve şehirler kurdukları ortaya çıkmıştır¹¹.

Şehir, iskânın son aşaması olarak kabul edilmektedir.¹² Eski Türkler (Gök Türkler, Uygurlar) şehre “Balık” adını veriyorlardı. Daha sonraları bu kelimenin Balığ tarzında da söylenildiği biliniyor. 9. yüzyılda Karahanlı Türkleri ile Oğuz Türklerinin Balık kelimesi yerine Kend (kent) sözünü kullandıkları görülür. Kaşgarlı Mahmud, Balık sözünün bu manasını bilmekte ve onun İslamiyet’ten önce Türkler tarafından şehir ve kale manasında kullanıldığını söylemektedir.¹³ Taşın veya tuğlanın az olduğu bölgelerde inşaatın temel maddesi balçık olmasından dolayı, hakim görünüşü böyle olan yerler Balık ile ifade edilmiş olmalıdır. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, Balık kelimesinin şehir anlamından bahsederken, Ordubalık’ı örnek olarak vermiştir.¹⁴

Orduğ veya ordu; Melik kasabası yani imamet (Devlet idaresi) beldesi olup hükümdarın çadırının veya köşkünün bulunduğu müstahkem bir kaleden ibaret idi.¹⁵ Burada Hanlar maiyyeti ile birlikte oturmaktaydılar.¹⁶

Faruk Sümer’e göre, kend (kent) Oğuzlar ve onlara uyanlarca “köy” manasında kullanılmaktadır.¹⁷

Bundan takriben 50 yıl önce Türkiye’de Orta Kent, Şehir Kent, Hasan Kent ve Kaya Kent gibi 22 kadar veya daha fazla köy vardı.¹⁸

Bugün Azerbaycan’da “kent” sözünün daha ziyade veya münhasıran köy anlamında kullanıldığını biliyoruz.¹⁹

10. yüzyılda Oğuz Kralları olan Yabguların kışın oturdukları Yeni Kend de İslam Coğrafya eserlerinde Yeni Köy (el-karyetül-hadise veya Cedide=Dih-i Nev)

¹¹ ÖCAL Sefa, “**Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri**”, Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan 1983, sayı, 23, s. 101

¹² BAYKARA Tuncer, **Türk Kültürü Araştırmaları**, İzmir, 1997, s. 42

¹³ Divan-ı Lügati’t- Türk, yayınlayan K. RIFAT, İstanbul, 1333, I, s. 317, Türkçe Tercümesi, B. ATALAY, TDK, İstanbul, 1939, I, s.379, İngilizce Tercümesi, R. DANKOFF-J. KELLY

¹⁴ BAYKARA, a.g.e., s. 49

¹⁵ ESİN Emel “**Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)**”, Türkler, cilt 3, Ankara, 2002, s. 129

¹⁶ BAYKARA, a.g.e., s. 49

¹⁷ SÜMER Faruk, **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, 1993, s. 1

¹⁸ Dahiliye Vekaleti, Köylerimiz, İstanbul, 1933, Türlü yerlerde; İç İşleri Bakanlığı, Türkiye’de Meskun Yerler Kılavuzu, Ankara, 1946-1948, I-II, Türlü Yerlerde.

¹⁹ M. PEYFUN, Ferheng-i Azerbaycan-i – Farsi, Tahran, 1361, s.292,naklen: SÜMER Faruk, **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, 1993, s. 1; Köy - Guy için bkz: BAYKARA, a.g.e., s.47-49

şeklinde tercüme edilmiştir. Bununla beraber Oğuzların kend sözünü sadece köy anlamında değil, bazen da şehir manasında kullanmış oldukları söylenebilir. Dilimizdeki “köylü-kentli” deyiminde, kent, her halde şehir manasında kullanılmıştır. Dilciler kend sözünün Soğdca olup, Türkçeye bu dilden geçtiği görüşünde birleşmişlerdir.²⁰

Kent tanımı üzerine kesin bir görüş birliği yoktur. Sosyologlar, coğrafyacılar, iktisatçılar ve yöneticiler, kenti kendi özel bilgi çerçeveleri açısından görmekte ve tanımlamaktadırlar. Hepsi de farklı ve çeşitli ölçütler kullanmaktadırlar. Kent tanımında kullanılan ölçütlerden biri nüfus, bir diğeri yerleşmenin idari statüsü, bir diğeri ise sosyolojik bazı ölçütler olmuştur.²¹

Kend kelimesi bütün Azerbaycan’da yaygın olarak görülen yerleşik halkın yaşam tarzını ifade eder. Kend çoğu zaman akraba olmayan birkaç nesilden oluşan insanların yaşadıkları yerleşim birimidir. Bu kelimenin Türkiye Türkçesindeki karşılığı köy’dür.

Arkeolojik çalışmaların sonucunda 7. yüzyıldan itibaren Türklere ait bölgelerde şehir ve kasabaların gittikçe artmağa başladığı anlaşılmıştır. 8. yüzyılın ortalarından itibaren İslamiyet’in Türkler arasında hızla yayılmasıyla birlikte Türklerin yaşadığı bölgelerde büyük ve küçük çok sayıda şehir varlık bulmuştur.²²

Ticari hayat sadece Orta Asya’da değil, diğerk Türk ülkelerindeki şehirlerde de önemli bir yere sahip olmuştur. Orta Asya’da, ticaret yolları üzerinde ortaya çıkmış olan yerleşim alanları giderek şehir haline gelmiştir ki, bunda yol üzerindeki ticari faaliyetler en büyük etmen olmuştur.²³

Ziraat şehir hayatı ile doğrudan olmasa dahi, yerleşik hayatla yakından ilgili olmuştur. Türklerin özellikle bir kısım Oğuzların yerleşik hayatı seçip ziraat ve balıkçılıkla meşgul oldukları bilinmektedir. Türk şehirlerinin etrafında, şehir için gerekli

²⁰ SÜMER Faruk, Eski Türklerde Şehircilik, Ankara, 1993, s. 2

²¹ YAVUZ Fehmi, KELEŞ Ruşen, GERAY Cevat, **Şehircilik (Sorunlar-Uygulama ve Politika)**, Ankara, 1978, s. 23-24

²² CAN Yılmaz, “**Anadolu Öncesi Türk Kenti**”, Türkler, cilt 3, Ankara, 2002, s. 150

²³ BAYKARA a.g.m.,

olan zirai mahsullerin yetiştiği bir mıntika yer almıştır. Kaşgarlı, şehirlerin çevresindeki bu yeşil alanı “Kent köki” dendiğini söylemiştir.²⁴

Türk destanlarında²⁵ demir ve diğer madenler çok eski dönemlerden beri Türk hayatına girmiştir. Bütün Türk şehirlerinde demirciler bulunmuştur. Bir Türk şehrinin ismi de Bakırbalık idi.²⁶

Hayvancılık yerleşiklikten çok göçebelige ait bir unsur olmakla birlikte tarihi kaynaklarda yer alan bazı şehir adları (Atbaşı, Koçungarbaşı, Atlık, Koyluk) hayvancılıkla şehir arasında bir ilgi olabileceğini göstermektedir.²⁷

Sanayi ve ticaretle uğraşan kişilerin çoğunluğunun oluşturduğu ve bir tahkimat içinde yer alan bu iskân yerleri aynı zamanda çevrelerinin de idari merkezidirler. Böylece, söz konusu iskân yerinde zanaatkâr ve tüccarların yanında, idareciler de bulunmaktadır. Belirli bir coğrafi bölgenin merkezi konumunda olan iskân yeri özellikle bir de idari merkez olunca şehir olmak yolunda güçlenmektedir. Böylece şehrin nüfusu daha da artmakta ve ihtiyaçları da büyümektedir. Burada yaşayanların ihtiyaçlarını şehrin çevresi karşılayamıyorsa, daha uzaklardan ihtiyaçlar karşılanmıştır.²⁸

Şehirlerin kuruluş ve gelişim sebepleri arasında coğrafi, iktisadi ve askeri birçok unsur yer almıştır. Şehirler büyüklük ve önemlerine göre idari ve mülki bakımdan köy, kasaba, şehir, baş şehir (Başkent) gibi isimler almışlarsa da, şehircilik ilminde bunların hepsi şehir sayılmıştır.²⁹

Şehircilik “Şehirleri ve köyleri kurmak veya tadil ve ıslah ederek güzelleştirmek içlerinde rahat ve sıhhi bir hayat temin etmek yapılacak binaların yerlerini ve irtifalarını tayin etmek, bahçeler, parklar yapmak, yollar açmak, şehrin sularını ve lağımalarını temin etmek gibi hususlara taalluk eden bilgileri ihtiva eden bir ilimdir.” Şehircilik bunun yanı sıra şehrin güzelliğinin ve anıtlarının korunmasını da sağladığından dolayı sadece bir ilim değil, aynı zamanda bir sanattır. Fransızcası urbanisme.³⁰

²⁴ BAYKARA, a.g.m., s. 102

²⁵ Eski Türk Destanları ve Mitolojisi için bkz: Türkler, cilt 3, Ankara, 2002, s. 502-629

²⁶ BAYKARA, a.g.m., s. 107-108

²⁷ BAYKARA, a.g.m., s.99-100

²⁸ BAYKARA a.g.e., s.5-6

²⁹ Sanat Ansiklopedisi, **Şehircilik Maddesi**, cilt 4, İstanbul, 1952, s. 1879

³⁰ Sanat Ansiklopedisi, a.g.md.

Şehir ile bağlantılı olan kelimelerden biri de “Medeniyet”³¹ kelimesidir. Medeniyet kelimesi Arapça (m.d.n.) kökünden türetilmiş olmakla birlikte Arapçada böyle bir kelime yoktu. Bu kelime Osmanlılar tarafından 19.yüzyıl ortalarına doğru türetilmiştir. Osmanlı Devletinde medeniyet kelimesi Avrupa’dan gelen “Civilisation” kelimesine karşılık olarak kullanılmıştır.

Civilisation kelimesi Batı dillerinde ilk defa 18. yüzyıl ortasında Fransa’da görülmüş, daha sonra diğer Batı dillerine geçmiştir. Bu kelime Avrupa’da 18. yüzyılda ortaya çıkan yeni oluşumu ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Civilisation Latince “civitas”dan gelmekte olup bunun anlamı “şehre ait” idi. 19. yüzyılda Avrupa’daki en önemli kelimelerden biri olan “Civilisation – Medeniyet” sadece Avrupa için değil, dünyadaki diğer milletler için de etkili ve önemli olmuştur.

Müntahabat-ı Lugat-ı Osmaniye’de (1864) “Medeni”; şehri, şehirlü, şehirde doğmuş olan anlamında yer almıştır. İlaveli Müntehab Lugat-ı Osmaniye (1874)’de “Medeniyet”; şehrilik, şehri olmak anlamında açıklanmıştır. Hüseyin Kazım Kadri’nin Türk Lugatı’nda(1945) da “Medeniyet”; medenilik, şehrilik, maişet-i medeniye, ilmin, sanayinin ve içtimai tekâmüllerin saik olduğu tarz-ı hayat ve maişet şeklinde yer almıştır.³²

Şehir ahalisi, özellikle sanayide, ticarete, bilim, medeniyet, hizmet ve yönetim alanlarında çalışmaktadır. Şehir genel olarak etraf bölgelerin siyasi ve medeniyet merkezi olarak görülür. Köylerden farklı olarak şehir nüfusunun çok küçük bir bölümü köy ekonomisi ile uğraşmaktadır. Yaşam alanının şehir kategorisine ait olması, kanunun belirlemiş olduğu kurallar çerçevesinde gerçekleştirilir ve arazinin belirlenmesi resmi şekilde yapılır.

İktisadi ve coğrafi bakımdan şehir, ilk olarak sanayi üretiminin toplandığı ve emtia kitlesinin devrettiği yerdir. Şehirlerin tipini belirleyen unsurlar değişken olduğundan şehirler de değişkendir. Örneğin, ilkçağda ve ortaçağda mevcut olmuş olan pek çok şehrin çökmesi ya da küçük, önemsiz şehirlerin zamanla büyük şehirlere

³¹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügatı**, Medeni, medeniye- 1. Medine’ye, şehre mensup, şehirli, şehir halkından olan. 2. Terbiyeli, görgülü, kibar, nazik şeklinde yer almıştır. “Medeniyet” de medenilik, şehirlilik, uygarlık şeklinde açıklanmıştır., Ankara, 1986, s. 214

³² BAYKARA Tuncer, **Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar**, İzmir, 1999, s. 1-43. BAYKARA Tuncer, **“Medeniyet Kavramı ve Türk Toplumuna Giriş”**, Türk Kültürü Araştırmaları, İzmir, 1997, s. 11-23.

dönüşmesi gibi. Tarihi gelişim urbanizasyon³³ ve şehrin büyümesi yönünde gitmektedir. Urbanizasyonun seviyesi ülkenin ekonomik açıdan gelişiminin önemli bir göstergesidir. Modern devletlerin çoğunda şehir yönetim organı belediye meclisidir. Payitaht olan şehirler ise çoğu zaman özel bir yönetim şekli ile yönetilmiştir.

İlk şehirler M.Ö. 4–3. bin yıllarında Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Çin’de, büyük nehir havzalarında ve onlara yakın olan yerlerde ortaya çıkmıştır.

M. Ö. 2–1. bin yılda köleliğin hüküm sürdüğü devletlerin (Roma, Karfagen v.s.) payitahtları büyük şehirlere dönüşmüştür. Firikya’nın ve Eski Yunanistan’ın şehirleri önemli sanat merkezlerine dönüşmüştür. Eski Yunanistan’ın şehir – devletleri (polisler), siyasi kuruluşu itibariyle aristokratik veya demokratik cumhuriyetler (Atina, Sparta, Fiva, Korinf, Milet, Efes) olup dünya medeniyeti tarihinde önemli rol oynamışlardır.

Ortaçağın başlarında tabii ekonominin hükümlerine olduğu zamanlarda Avrupa’da yalnız siyasi merkez, hükümdarların ikametgâhı ve kuvvetlendirilmiş askeri mülk rolünü oynayan yaşam alanları mevcuttu. Bu dönemde artık Doğudaki askeri kamplar (Araplarda), Hindistan’daki feodal kasırlar, bunun yanı sıra büyük mabetler ve manastırlar etrafında şehirler oluşmaya başlamıştır. Batıdaki feodal şehirler Doğudan çok daha sonraları (9–11. yüzyıllarda İtalya’da, 10–11. yüzyıllarda Flandraya, Fransa ve İngiltere’de) ortaya çıkmıştır. 11. yüzyıldan sonra senyörlere karşı başlamış olan mücadelede pek çok şehir kendi kendini yönetme hakkını kazanmıştır. Bazıları ise bağımsız şehir devletlerine dönüşmüştür.

14–15. yüzyıllarda İtalya’da, 16. yüzyılda İngiltere ve Fransa’da şehir sanayinde kapitalist münasebetler ortaya çıkmıştır.

Kapitalizm ve sanayi devrimi sonucunda şehirlerin gelişmesi yeni bir aşama kaydetmiştir. Şehir nüfusu hızla artmaya başlamıştır. İngiltere’de 19.yüzyılın ortalarında şehir nüfusu bütün ülke nüfusunun %50’sini, 20. yüzyıl başlarında %78’ni, Almanya’da 19. yüzyılın sonlarında %41’ni, 20. yüzyılın başlarında ise % 51,3’nü oluşturmaktaydı.³⁴

³³ Türkiye’de kullanılan şehircilik kelimesinin Almancası “staedtebau”, Fransızcası “urbanisme”, İngilizcesi ise “town planning”dir., YAVUZ Fehmi, **Şehircilik**, Ankara, 1962, s. 10; Azerbaycan’da da şehircilik anlamında Fransızcadan alınmış olan Urbanizasyon kelimesi kullanılmaktadır.

³⁴ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, **Şehir maddesi**, cilt -8 , Bakû, 1984 s. 520-521

Şehirler insan topluluklarının yaşadığı yerlerdir. Şehir tıpkı bir mağara, bir uskumru sürüsü, bir karınca yığını gibi doğada bir varlıktır. Fakat o aynı zamanda şuurlu bir sanat eseridir.

“Şehir, hem ortak yaşamının fiziksel faydalarının hem de ancak bu koşullarda gelişen ortak amaçlar ve fikir beraberliğinin sembolüdür. Kelimenin tam anlamı ile o, insanın en büyük sanat eseridir.”³⁵

İnsanın en büyük eseri insana da çok benzer. Onun gibi doğar, yaşar ve ölür.

Her şehrin bir doğuşu vardır. Bugün de hala yeni şehirler doğmaktadır. 20. yüzyıl başında İngiltere’de başlamış bulunan bahçe şehirleri teorisi, bir önemli farkla – İngiltere’deki bahçe şehirlerinde arazinin toplum malı kabul edilmesine karşılık Amerika’da özel mülkiyete geçirilmesi farkı ile Amerika Birleşik devletlerinde geniş uygulama alanı bulmaktadır. Radburn, Maryland bu şekilde doğmuştur. New York ve Philadelphia’da inşa edenin ismini taşıyan Lewitt Town, New Jersey de Sayre Woods özel sermayenin meydana getirdiği küçük şehirlerdir. Her yıl bunlar gibi yüzlerce şehir kurulmaktadır. Yeni doğan şehirler arasında dünya çapında olanlar da vardır. Chandigar ve Brasilia.³⁶

Şehirler insan gibi yaşarlar, yalnız ömürleri çok uzundur. Şehirler insan gibi ölürlere de... Mısır’daki Kahun, Anadolu’daki Efes, Bergama, Prienne, İtalya’daki Pompei ömrünü tamamlamış yüzlerce şehirlerden birkaçıdır.³⁷

Görülüyor ki, şehir canlı bir organizmaya çok benzer. Onun gibi zamanla değişir. Onun için şehircilikte, geçmişe ve geleceğe uyan, her zaman ve her koşulda uygulanabilecek genel ilkelerden söz etmek doğru olmaz. Milattan 475 yıl önce yaşamış bulunan Hippodamus’un ortaya koyduğu dama tahtası planı, 25 yüzyıl sonra bile uygulama alanı bulmuş olmakla beraber, şehirciliğin genel ilkelerinden biri haline gelememiştir. Çünkü şehirciliğin bünyesi 25 yüzyıl sürececek bir ilkeye dayanlı değildir.³⁸

³⁵ ÖZDEŞ Gündüz, **Şehirciliğe Giriş ve Toplum Ölçeği**, İstanbul, 1972, s. 69

³⁶ ÖZDEŞ, a.g.e., s.69

³⁷ ÖZDEŞ, a.g.e., s.70

³⁸ ÖZDEŞ, a.g.e., s. 69

Şehirlerin düzenli bir şekilde inkişafını ve yeni şehirlerin planlamasını konu edinen şehircilik binaların, parkların, caddelerin, resmi binaların, çarşıların fizik form ve tanziminin yanı sıra sosyal ve ekonomik hedefleri de gerçekleştirmektedir.³⁹

Şehirlerin Kuruluş Nedenleri

Şehirlerin kurulmuş oldukları yerleri yakından incelersek bazı ortak noktalar bulmak, kuruluş nedenlerini anlamak mümkün olmaktadır. Genel olarak şehir kuruluşlarında aşağıdaki dört nedenin egemen olduklarını görmekteyiz.

Coğrafi Nedenler

Bugün var olan şehirlerin kuruluşlarına etki yapan en önemli faktör kuşkusuz coğrafi olanlardır. Eski çağlarda insanlar, gıdalarını kolaylıkla sağlayabilmeleri için münbit ve verimli arazileri seçiyorlardı. Su kenarları, ormanlar, havası ve manzarası güzel olan yerler de şehir kuruluşlarını etkileyen coğrafi nedenlerdir. Su kenarlarında bulunmak bugün ekonomik bakımdan da büyük yarar sağlarsa da nehirler, denizler şehirlerin kuruluşlarını çok kere coğrafi bakımdan etkilemişlerdir. Birçok büyük şehirler nehir kenarlarında kurulmuştur.⁴⁰

Ekonomik Nedenler

Mal değişiminde büyük rol oynayan transit yolları, yol kavşakları, gemilerin geçmesine elverişli nehir ağızları, doğanın yarattığı limanlar şehirlerin kuruluşlarında etkisi olan ekonomik nedenlerdir. Hayati önemi olan maddelerin, örneğin Orta Çağda tuzun ve baharatın taşınmasında kullanılan yol da bazı şehirlerin kurulmasına neden olmuştur. Erzurum-Bağdat yolu üzerinde kurulmuş bir transit şehridir. Bir mınıtkada kömürün, maden cevherlerinin ve petrolün bulunması şehirlerin kurulmasını ve bunların gelişmelerini her zaman etkilemiş ekonomik faktörlerdir.

Deniz kenarlarında bulunmak şehirler için büyük bir nimettir. Çünkü deniz, şehirleri bir birinden ayırmaz, tepeleri tırmanan yollardan dağları sayısız tünellerle delip geçmek zorunluluğunda olan demiryollarından daha iyi bağlar. Bu bakımdan New York'un durumu ayrıcalıklıdır. Amerika'da ilk kurulan şehirlerin New York ve Philadelphia olması bir rastlantı değildir. Londra ve Hamburg'un yerleri de ekonomik

³⁹ Türk Ansiklopedisi, **Şehircilik Maddesi**, Ankara, 1981, s. 235-238

⁴⁰ ÖZDEŞ Gündüz, **Şehirciliğe Giriş ve Toplum Ölçeği**, İstanbul, 1972, s. 78

bakımdan çok ilginçtir. Her ikisi de denizden çok içerde oldukları halde derin nehirlerle birleşmiş olduklarında deniz kenarında gibidirler.⁴¹

Askeri nedenler

Eski şehirlerin kuruluşlarında savunma faktörü de çok önemli bir neden olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra birçok küçük devletin meydana gelmesi ve derebeylerin kendi bağımsızlıklarını ilan etmeleri dolayısıyla Orta Çağ'da yeni kurulan şehirlerde kolay savunabilme faktörü kuruluş nedenlerinin başına geçti. Her ne kadar daha evvel kurulmuş şehirler savunma olanağını bir takım surların inşası ile elde etmeye uğraşılsa da bunların çok pahalıya mal olması yeni kurulacak şehirleri tepelere ve elverişli olmayan arazilere doğru itti.

Askeri faktörler bu jet ve atom devrinde şehir kuruluşlarında önemli nedenler olmamakla beraber hepimizin bildiği gibi çok yakın tarihlere kadar geçerli olmuştur. Türkiye'nin ilk demir ve çelik sanayinin kurulduğu Karabük şehri için yer seçiminde askeri düşünceler egemen olmuş fabrikanın ilkel maddeleri olan demirin, Ereğli'den, kömürün Zonguldak'tan getirilmesindeki güçlükler rağmen bu sanayi şehri dağlar arasında uçakla dahi görülmesi o zaman için güç olan ve tepelere yerleştirilecek uçaksavar toplarıyla savunması yine o zaman için kolay olan dar bir vadiye kurulmuştur.⁴²

Devlet Reisi ve Hükümetin İsteği

Tarihte bir hükümdarın veya İmparatorun isteği ile kurulan şehir örnekleri pek çoktur. Yakın devirlerde örnekler daha az olmakla beraber gene de vardır. Avustralya'da Canberra bu şekilde kurulmuştur. En yeni iki şehir Chandigar ve Brasilia da bu gruba girer. Brasilia'nın kurulması her ne kadar eski ise de o zamanki Cumhurbaşkanı Kubitschek'in ısrarı en büyük neden olmuştur.

Kuşkusuz bir şehrin kuruluşunda bu nedenlerden sadece bir tanesinin bulunması her zaman yeterli değildir. Örneğin Ankara ilk şekliyle bu koşullardan ekonomik ve askeri olanlarını bir arada toplayan bir yerde kurulmuştur. Ankara'nın yeri o zamanın en büyük ticaret ve kervan yolu üzerinde olarak ekonomik bir nedene dayanırken arazi durumunun savunmaya elverişli olması hele şehir kalesi inşası ile ayrıcalıklı bir duruma

⁴¹ ÖZDEŞ, a.g.e., s.78

⁴² ÖZDEŞ, a.g.e., s.78

geçmesi ile de askeri nedenlerin etkisinde kalmıştır. Saydığımız faktörlerden dördüncüsü Ankara'nın hayatını ve geleceğini diğerlerinden çok daha fazla etkilemiştir. Çünkü onu bugünkü gelişmesine eriştiren karar, Büyük Atatürk'ün isteğidir.⁴³

Genel Hatlarıyla Azerbaycan'da Şehirler

Azerbaycan'da şehir tipli ilk yerleşim yerleri Milattan Önce 1. bin yılın başlarında ortaya çıkmıştır. Asur ve Urartu yazıtlarında, Milattan Önce 1. bin yılda Manna ve Atropotena'da pek çok yerleşim yerleri ve "Şah şehirleri" olduğu bilgileri yer almaktadır. Bu dönemde üç tür şehir: kuvvetlendirilmiş şehir – kaleler, onların etrafında meydana çıkan şehir mıntıkları ve "şah şehirleri" mevcuttu. 2. Sargon'un eserlerinde (M.Ö. 714) Manna arazisinde İzirtu, Uşkay, Aniaştaniya, Ulhu, Tarun, Tarmakis şehir kalelerinin olduğu belirtilmektedir. Manna arazisindeki Tarmakis şehrinin Tebriz olduğu belirlenmiştir.

Milattan Önce 1. bin yılın 2. yarısında Azerbaycan'ın kuzey eyaletlerinde devletin meydana gelmesi ile Arran'da ve Şirvan'da şehirler ortaya çıkmaya başladı. Ortaçağın başlarında Azerbaycan arazisinde 100'den fazla şehirden bahsedilmektedir.⁴⁴

İslamiyet'in yayılması ile birlikte 7 - 9. yüzyıllarda Azerbaycan şehirlerinin, Doğu ülkeleri ile özellikle de İslam şehirleri olan Bağdat, Kahire, Şam, Orta Asya şehirleri olan Harezm, Semerkant, Buhara, Merv, Hive ile aynı zamanda İstanbul'la da ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkileri olmuştur.

Bu dönemde kale duvarlarıyla çevrilmiş Azerbaycan şehirleri üç bölümden oluşuyordu. İçkale (Narinkale yahut Köhnediz), şehristan (asilzadelerin oturduğu bölüm), Rabat (sanat ve ticaret bölümü).

13. yüzyılda Moğol – Tatar işgalleri sonucunda Azerbaycan şehirleri çöküntüye uğramış, şehir nüfusu azalmış, göçebe ekonomisi artmaya başlamıştır. 14. yüzyıldan sonra tekrar toparlanmalar olmuş, Mahmudabad, Şehrinoy gibi yeni şehirler kurulmuştur.

15–16. yüzyıllarda Tebriz, Gence, Ereş, Erdebil, Culfa, Berde, Bakû, Nahçıvan, Marağa, Derbent, Şamahı ve diğer şehirler gelişerek şehir nüfusu da artış göstermiştir.

⁴³ ÖZDEŞ Gündüz, a.g.e., s. 68–78

⁴⁴ ORUCOV M.H. ve başkaları, **Ortaçağ Şarkinde Şehirler ve Ticaret**, Bilimsel eserlerin toplusu, Bakû, 1982

16. yüzyıl sonlarındaki ekonomik buhran Azerbaycan'da yer alan Şehirleri de olumsuz yönde etkilemiş ve bazı Şehirlerin çökmesine neden olmuştur.⁴⁵

18. yüzyılın ikinci yarısında Hanlıklar döneminde Şehirlerarasında ekonomik, siyasi, kültürel ilişkiler zayıflamış ve Şehirler dış baskınlara maruz kalmıştır.

19. yüzyıl başlarında ise Azerbaycan'ın kuzeyinin Rusya tarafından işgali ile durum biraz daha deŐiŐmiŐtir.⁴⁶

⁴⁵ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, **Şehir maddesi**, s. 521

⁴⁶ **Geologiya SSSR** (SSCB'nin Jeolojisi), Cilt 47, Azerbaydjanskaya SSR, (Poleznie İskopaemie), Moskova, 1976

I. BÖLÜM

En Eskilerden 18. Yüzyıla Kadar Genel Olarak Azerbaycan

A. Azerbaycan Adı

Azerbaycan adı konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden birinde Azerbaycan adının eski Türk kavimlerinden olan As'lardan geldiği savunulmaktadır.⁴⁷

Diğer bir görüşe göre, Azerbaycan adı üç farklı kelimenin birleşmesinden ortaya çıkmıştır. “Azer”, “bay” ve “can” kelimeleri olarak bu kelimeler üzerinde araştırma yapılmıştır. Azer kelimesi ateş anlamına gelmektedir. Bu kelime zaman içerisinde ateşperestler tarafından “otr”, “atr”, “adr”, “”azı” şeklinde telaffuz edilmiştir. Bazı araştırmacılar bu kelimenin İran dillerinden geldiğini savunmakta, başka bir grup ise İran dillerinde konuşanların Azerbaycan’a gelmelerinden çok daha önce Azer kelimesinin bu bölgede kullanıldığını savunmaktadır. Bay veya bey kelimesi ise yüksek, şöhretli, zengin anlamında kullanılmıştır. Can kelimesi de, Atropatakan kelimesindeki “kan” hecesinin kan-gan-kaan şeklinde telaffuz edilmesiyle değişme göstermiş ve saygın, şöhret sahibi anlamında kullanılmıştır. Yani, Azerbaycan kelimesinin anlamı, yüce, şöhretli ateşler yurdunun koruyucusu demektir. Azerbaycan’da ateş, od kutsal olarak kabul edilmiş ve burada ateşperestlik yaygın olmuştur. İslam Dininin kabulünden sonra da Azerbaycan’da ateş kutsal olarak kabul edilmeye devam etmiştir. Günümüzde de Azerbaycan’da yemin ederken “Od hakkı” ifadesi kullanılmaktadır.⁴⁸

Üçüncü bir görüş ise, Azerbaycan kelimesinin M.Ö. 331’deki Gaugamela yenilgisinden sonra Büyük İskender’in hizmetine giren İranlı Satrap Atropates’in adından geldiğini savunmaktadır. Atropates İskender’in ölümünden sonra önceleri onun adına yönetmiş olduğu küçük Midiya⁴⁹ bölgesinde bağımsız bir krallık kurmuş ve bu devlete “Atropates’in Ülkesi” anlamında Grekçe Atropatene adı verilmiştir. Daha

⁴⁷ İSMAYILOV Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*, Bakû, 1992, s. 3.

⁴⁸ İSMAYILOV, a.g.e., s.4.

⁴⁹ Midiya adıyla ilk kez M.Ö. 834 yılında III. Salmansar’ın kitabesinde karşılaşılmıştır.

ALLAHVERDİYEV S., HAKVERDİYEV E., BEHBUDOV M. *Azerbaycan Tarihi*, Bakû, 2005.

sonraları Farsçada Aturpatakan, Süryanicede Azarbaygan şeklinde telaffuz edilen kelime, Arapçada g/c değişikliği ile Azerbaycan'a dönüşmüştür. Bu ismin Pehlevicede azer “ateş” ve baykan “muhafız” kelimelerinden teşkil edilmiş olduğu da yazılmıştır.⁵⁰

B. Azerbaycan Coğrafyası

Azerbaycan, Güney Kafkasya'da Avrupa ile Asya arasında Hazar Denizinin Batı kısmında yer almaktadır. Azerbaycan Rusya, Gürcistan Ermenistan, İran ve Türkiye ile Hazar Denizi vasıtasıyla da Kazakistan, Rusya, İran ve Türkmenistan'la sınırları bulunmaktadır. Devletin resmi adı Azerbaycan Cumhuriyeti olup başkenti Bakû'dür. 2000 yılı bilgilerine göre, Bakû'nün nüfusu 2,5 milyondur.

Ülkenin büyük şehirlerinden olan Gence, 350 bin, Sumgayıt 320 bin ve Mingçeçvir 100 bin kişilik nüfusa sahiptir.⁵¹

Azerbaycan Kafkasya ötesinin doğu kısmında yer almaktadır. Azerbaycan Cumhuriyetinin yüzölçümü 86.600 km² olup, bölgenin önemli tarihi geçit yolları üzerinde yer almaktadır.

Dünyadaki 11 iklim çeşidinden dokuzuna sahip olan Azerbaycan'ın iklimini Büyük Kafkas dağlarının kuzeyinden gelen soğuk hava kütleleri, Küçük Kafkas dağlarının güneyinden gelen sıcak tropik hava akımları ve Hazar Denizi etkilemektedir. Azerbaycan'ın en kurak bölgesi Abşeron yarımadasının güney batı kısmıdır.⁵²

Anadolu ve Kafkasya dağ sistemleri arasında bir geçiş alanı meydana getiren Azerbaycan, dağlık bir bölgedir.⁵³

Kür-Aras ovası en büyük düzlüktür. Dağlık arazi Büyük Kafkas, Küçük Kafkas ve Talış Dağlarından oluşur.

Azerbaycan'ın en büyük gölü 17,5 km² alan ile bir tatlı su gölü olan Hacıgabal gölüdür. Azerbaycan'ın en uzun nehri Hazar Denizine dökülen 1.364 km² uzunluğundaki Kür nehridir. Kür nehrinin bir kolu olan Aras nehri ise 1.072 km uzunluğundadır.⁵⁴ Aras nehri Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı birbirinden ayırmaktadır.⁵⁵

⁵⁰ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, **Azerbaycan Maddesi**, cilt 4, İstanbul, 1991, s. 317; İBRAHİMOV Aydın ve diğerleri, **Azerbaycan Coğrafyası**, İzmir, 1994

⁵¹ GASIMOV Musa, “**Azerbaycan Cumhuriyeti**”, Türkler, cilt 19, Ankara, 2002, s.121.

⁵² TİKA, a.g.e., 3.

⁵³ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, **Azerbaycan Maddesi**, cilt, 4, İstanbul, 1991, s. 317.

⁵⁴ TİKA, a.g.e., s. 3.

Kuzey Azerbaycan Doğu'da Hazar Denizine dayanır ve kıyılarının uzunluğu 800 km'yi bulur. Bakû Limanı bu kıyı ortasındadır.⁵⁶

C. Azerbaycan'ın Kısa Tarihçesi

1. Kafkasya'nın Etnik ve Dini Yapısı

Azerbaycan'ın da bulunduğu Kafkasya'nın etnik durumuna bakılacak olursa, buraya yerleşmiş milletler üç grup altında incelenebilir:

- Kafkas Kavimleri (Caucasiens)
- İndo-Avrupa Kavimleri (İnde-Europeens)
- Türkler

Kafkas kavimleri⁵⁷, Çerkezler⁵⁸ (Abazalar dâhil), Lezgiler, Çeçenler ve Gürcülerdir.

İndo-Avrupa grubunda olanlar, Ermeniler, Ossetler⁵⁹, Svanlar, Ruslar ve İranlılarla bazı Avrupa milletleridir.⁶⁰

Azerbaycan Cumhuriyeti tarih boyunca çok uluslu bir yapıya sahip olmuştur. Tarihi ipek yolu üzerinde yerleşmesi, güzel doğası, tükenmez yeraltı ve yer üstü zenginliklere sahip oluşu birçok milli azınlığın etnik grubun ve az sayılı halkın gelip bu coğrafyaya yerleşmesine sebep olmuştur. Bu zengin bölge dünya devletlerinin de hep dikkat merkezinde olmuş ve pekçok ekonomik çıkar savaşlarına sahne olmuştur.

Azerbaycan coğrafyası defalarca göçebe halkların akınına uğramıştır. Ayrıca buraları işgal eden devletler birçok kavmi ve dini grubu buralara göç ettirmekle kontrollerini güçlendirmeğe çalışmışlardır. Eski ve ortaçağda İran yönetimi aynı dönemde Çar Rusya'sı daha sonraki dönemde ise Sovyet yönetimi işgal ettikleri Kafkasya'ya özellikle de Azerbaycan'a yabancı iskânını yapma yollarını denemiş ve çok yönden de başarılı olmuşlardır.

⁵⁵ Türk Ansiklopedisi, **Azerbaycan Maddesi**, cilt, 4, İstanbul, s. 410-425

⁵⁶ Türk Ansiklopedisi, a.g.md.

⁵⁷ CAFEROĞLU Ahmet **"Kafkasya Türkleri"**, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s. 1121-1124.

⁵⁸ İslam Ansiklopedisi, Mirza BALA, **Çerkezler Maddesi**, s.375.

⁵⁹ KLAPROTH J. **Voyage en Georgie et au Mont Caucases** Tom, II, P. 223-232, GÖKÇE Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, naklen İstanbul, 1979, s. 6.

⁶⁰ MANTANDAN Genree, **La Civilisation Caucasienne**, s.9 (Arthur Byhan'ın eserinin önsözünde), GÖKÇE Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti** adlı kitaptan naklen, İstanbul, 1979, s. 6.

Böylece Azerbaycan burada yaşayan yerel halklarla beraber sonradan gelip yerleşen milli azınlık, etnik azınlık ve az sayılı halkların da vatanına çevrilmiş ve bu etnik unsurların birleşimi de daha sonraları oluşturulan ve günümüzde de kullanılan Azerbaycan halkı mefhumunu ortaya çıkarmıştır.

70 yıllık Sovyet İmparatorluğu döneminde “Sovyet Halkı” yaratma fikrine hizmet eden Sovyet milli politikasıyla yönetilen Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı ilk günlerde suni şekilde yaratılan milli sorunlarla yüz yüze kalmıştır.

Azerbaycanlılar: Azerbaycan coğrafyasında Azerbaycanlılar adıyla anılan Azerbaycan Türkleri ana etnik unsuru oluşturmaktadır.

Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan coğrafyasında ilk yerleşimleri konusuna geçmeden Azerbaycan Türklerine Azerbaycanlılar adının verilme tarihi üzerinde bir açıklama yapmakta yarar vardır.

Sovyetler Birliğinin kurulduğu döneme kadarki edebiyatlarda Azerbaycan’da yaşayan Türkler için Türk veya Tatar ismi kullanılmaktaydı. Bu durum Sovyet yönetiminin iktidarının güçlendiği döneme kadar devam etmiştir. Fakat Sovyetler Birliğinin kurulmasıyla birlikte Azerbaycan Türklerinin etnik adı ilga edildi. Halka ve onun milli diline yeni ad verildi. Türkler “Azerbaycanlılar” ve onların dili “Azerbaycan Dili” adını aldı. 1939 yılından itibaren de Türk adı yasaklanmış oldu. 30’lu yıllardan itibaren Azerbaycan Türklerinin resmi adının iktidar yöneticileri tarafından değiştirilmesinin başlıca amacı halkın milli şuurunun gelişmesini engellemektir. Fakat bunlara rağmen Sovyetlerin son dönemine kadar Azerbaycan adı altında Türk isminin kastedildiği anlaşılmaktaydı.

Bugün Azerbaycan tarih yazımında Azerbaycan Türklerinin etnik menşesine dair üç ana görüş mevcuttur.

- Midiya-Atropatena görüşü
- Albaniya görüşü
- Eski Türk görüşü

Midiya- Atropatena görüşünü “ilk defa doğru-ilmi izahıyla” Sovyetler Birliği Komünist Partisi Başkanı İ. Stalin 1939 yılında ortaya koymuştur.

Midiya-Atropatena görüşüne göre, M.Ö. (11–4. yüzyıllarda) bugünkü Azerbaycan topraklarında Midiya (Atropatena) Devleti mevcuttu. Bu devlette İran

dilinde konuşan Atropatenalılar yaşıyordu. Fakat Atropatenalılar ortaçağda Türk halkının gelip buralara yerleşmesiyle Türk dilini benimseyip yeni Türk halkına dönüşerek Azerbaycanlıların etnik ataları arasında yer almışlardır.

İkinci tez olan Albaniya görüşünün destekleyicileri Azerbaycan'da Türk etnik topluluğunun menşesinde eski Kafkasya Albaniyasında oturan kavimlerin var olması üzerinde durmaktalar.

7. yüzyılda Albaniya Krallığının sükût etmesiyle burada yaşayan Müslümanlaşan halk ülkenin topraklarına yığınlar halinde yerleşen ve Türk dilinde konuşan halkla birleşmişlerdir ve bugünkü Azerbaycan Türklerinin ataları arasında yer almışlardır.

Eski Türk görüşünü savunanlar ise Türklerin daha M.Ö. Azerbaycan topraklarına yerleştiklerini ileri sürerler. Bu görüşü savunan tarihçilere göre, umumiyetle Türklerin bu bölgeye yerleşmeleri üç dalga şeklinde olmuştur. Birinci dalga M.Ö. ve 8. yüzyıl sonlarında ve 7. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. Bu dalga sonucu Kimmer, İskit ve Saklar Kafkasya'ya yerleşmişlerdi. İkinci dalga 2–4. yüzyılda Hun kabilelerinin göçleri ile yaşanmıştır. Üçüncü dalga ise Selçukluların 11. yüzyılda buraya yerleşmesiyle yaşanmıştır. Yani, Azerbaycan Türklerinin babaları daha milattan önce bu topraklarda yaşamışlardır.⁶¹

Anlaşıldığı üzere, Türklerin Azerbaycan'a yerleşmesi, Milattan Önceki dönemlere kadar geri gitmektedir. M.Ö. 7. yüzyılda Sakalar döneminden itibaren çeşitli Türk kavimlerine mensup topluluklar Derbent yoluyla Kafkasların kuzeyinden Azerbaycan'a gelip yerleşmişlerdir. Bundan dolayı Derbent'e "Türk Kapısı" denmiştir. Azerbaycan coğrafyasında Milattan önce başlayan Türleşme hareketi 8-10. yüzyıllarda da devam etmiştir.⁶²

Ahıska Türkleri: Azerbaycan'da Azerbaycan Türklerinden sonra Türk adıyla anılan ve nüfus sayımında bu ad altında kaydolunan diğer bir etnik unsur da Ahıska Türkleridir.

⁶¹ AĞAOĞLU Elnur "Azerbaycan'ın Etnik ve Demografik Yapısı", Türkler, cilt 19, Ankara, 2002, s. 217–225

⁶² GÖMEÇ Saadetin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, s. 5–6. Azerbaycan Tarihi için bkz: SARAY Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara, 1996, s. 16–67

İkinci Dünya Savaşına kadar Sovyetler Birliğinde Ahıska Türkleri esasen Gürcistan'ın Türkiye sınır yakınlarında yaşamaktaydılar. İkinci Dünya Savaşı döneminde – 17 Kasım 1944 yılında – SSCB Devlet Savunma Komitesi Ahıska Türklerine güvensizliklerini ifade ederek (Almanlarla işbirliği yaptıkları için) onları Orta Asya'ya göç ettirmek için karar çıkardı. Karara uyularak Ahıska Türkleri yurtlarından edilerek Orta Asya'ya sürüldüler. 31 Ekim 1957 yılında SSCB Yüksek Sovyeti bu kez Ahıska Türklerinin sürülme kararını yanlış bularak kaldırdı. Ahıska Türklerine vatanlarına dönme izni verildi. Fakat Gürcistan hükümeti yurtlarına dönmek isteyen Ahıska Türklerini kabul etmedi. Bunun üzerine Ahıska Türkleri dini bir ve kanı bir olan Azerbaycanlıların yanına yerleşmeye başladılar.

Gelenler toplu şekilde Azerbaycan'ın Saatlı ve Sabirabad rayonlarına yerleştirildiler. Azerbaycan'a ilk yerleştirilen Ahıska Türklerinin sayısı ilk defa 1979 yılı nüfus sayımına yansımıştır. Bu sayım sonucuna göre, Azerbaycan'da 7900 (%0,1) Ahıska Türkü yaşamaktaydı.

Ahıska Türklerinin Azerbaycan'a göç edip yerleşmelerinin ikinci kademesi, 1989 yılında yaşandı. Yeni gelen göçler bu sefer önceki göçlerin yerleştirildikleri Saatlı ve Sabirabad rayonuyla beraber Guba, Haçmaz, Deveçi, Şamahı, Ağsu rayonlarına yerleştirildiler.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'a yerleştirilen Ahıska Türkleri Azerbaycan vatandaşı olarak burada yaşayan diğer halklarla eşit haklara sahipler.⁶³

Ruslar: Rusların Azerbaycan'da ilk görünmeleri 9. yüzyıla dayanmaktadır. Zira bu yüzyılda yaşamış Arap bilgini Abdül Kasım, Rus tüccarların İdil nehrinden Hazar Denzine inerek oradan Kür nehri vasıtasıyla o günkü Azerbaycan sınırlarından uzakta kalan büyük ticaret şehri olan Berde'ye kadar geldiklerini yazar. Bunu yine Rusların farklı dönemlerde bölgeye, bu sefer ticari değil de, soyguncu yürüyüşleri takip etmiştir. Fakat Rusların Azerbaycan'a iskân amacıyla ilk göçleri 19. yüzyıla rastlamaktadır.

İlk göçler 19. yüzyılın 30-50'li yıllarında Rusya'nın Tambov, Saratov ve Voronej vilayetlerinden başlamıştır. Rusya, Kafkasya ve Azerbaycan'daki iskân siyasetine özellikle dikkat etmiştir. İyi bir kolonizasyon siyaseti takip etmekle Rusya, yeni ele geçirdiği bölgelerde daha kolay bir yönetim oluşturabileceği düşüncesindeydi.

⁶³ AĞAOĞLU, a.g.m., s. 219–220

Aynı zamanda bu dönemde Rusya’da devlete karşı başkaldırmalar ve dini tarikatçı hareketler de baş göstermekteydi. Bu muhalif insanların yeni ele geçirilen topraklara yerleştirilmesiyle Rusya’da da sakin bir düzen kurulacaktı. Rusya devleti göç ettirdiği insanlara yeni yerleşim yerlerinde problemlerini daha kolay çözmeleri için para yardımıyla da bulunmaktaydı.

Rus nüfusun 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan’a yeni göçlerinin arkasında Bakû’nün gelişmiş bir sanayi-petrol şehri oluşu vardır.

Azerbaycan’a yerleştirilen Ruslar esasında Ortodoks idiler. Fakat muhtelif dini tarikatlara itaat eden ve devlete karşı gelen Malakanlar, Baptistler, Dukobarlar, Subbotnikler de vardı.

Göç ettirilen Ruslar Guba, Cevat, Göyçay, Lenkeran, Şamahı, Bakû bölgelerine yerleştiriliyor ve onlar için bu bölgelerde ayrıca Rus köyleri kuruluyordu.

Rusların Azerbaycan’a göç ettirilmeleri Sovyetler Birliği döneminde de devam etmiştir.

Rusların sayısının azalması Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Rusların Azerbaycan’dan göç etme olaylarının artması aynı zamanda bir kısım Rus’un da artık kendilerini Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olarak gördüklerinden nüfus sayımında kendilerini Azerbaycanlı diye yazdırmaları doğum oranlarında azalmanın görülmesiyle açıklanabilir.

Ruslara bugün Azerbaycan’da geniş haklar tanınmaktadır. Ülkede ondan fazla Malakan dini topluluğu, dört Adventist topluluğu, yedi Baptist topluluğu bulunmaktadır. Ayrıca 90’lı yılların ortalarında Rusya kilisesi Kutsal Sinod’unun kararıyla merkezi Bakû’de bulunan bağımsız Hazar Piskoposluk Dairesi kurulmuştu. Rus dilinde gazeteler yayınlanmakta, televizyon programları sunulmakta, kültürel etkinlikler düzenlenmektedir. Bakû’de Samet Vurgun adında Rus Dram Tiyatrosu bulunmaktadır. Rus dilinde eğitim veren okul ve üniversiteler vardır. Ruslar Azerbaycan’da tüm kademelerde temsil olma hakkında sahipler ve bunu kullanmaktadırlar.⁶⁴

⁶⁴ AĞAOĞLU, a.g.m., s.220

Ermeniler: Ön Asya'nın halklarından olan Ermeniler⁶⁵ eski dönemlerde olduğu gibi ortaçağda da bölgede kurulan güçlü Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı Devletinin yönetiminde yalnız kendi etnik varlıklarını korumayı düşünmüş, büyük olaylardan uzak durmaya çaba göstermişlerdir.

Ermen-ülkesi, Yukaru-eller anlamında bir kavramdır. Asya'da yaşayan Türklerin bu ülke insanına, aslı Türk olsa dahi Rum diyarında oturduğundan Rumi yapmasına benzer şekilde Ermen diyarında yaşayanlara verilen Ermeni adı da dikkate değerdir. Çünkü Ermeniler, kendilerine başka adlar vermektedirler. Dünyada Ön Asya ve komşu ülkeler tanışıklığı ile yayılan Ermeni ismi, şimdilerde bir hayli yayılmıştır.⁶⁶

Ermeniler tarihteki göçmen halklardan olmuş, tedricen Asya, Avrupa ülkelerine, hatta Rusya'ya ve Amerika'ya gitmişlerdir. Ermeni göçmenleri gölgesine sığındıkları devletlerde ekonomi ve ticari sahalarda mevki, makamlar elde etmişler, hatta bazen bulundukları devletlerin politik hayatına da nüfuz edebilmişlerdir.

Ermenilerin göç ettikleri bölgelerden biri de Kafkasya olmuştur. Burada Ermeniler Tiflis, Nahçıvan vb. ekonomik-politik merkezlerde ikamet etmiş, kendi sanat, esnaf ve ticaret şirketlerini kurmuşlardır. Ermeni tacir ve misyonerlerinin taraftarlığı, kurnazlığı, yerel hâkimlerin merhameti, bazen de olayları önemsememesi sonucu zaman zaman bu yerlerde Ermeni nüfusunun artmasına neden olmuştur. Kilise, manastır, Ermeni mezarlığı ve okullar da kurulmuştur. Culfa'da, Nahçıvan'da, Ordubad'da Ermeni yerleşim birimleri, mahalleleri kurulmuştur. Kafkasya'da bazı istisnalar hariç 19. yüzyıldan önce Ermeni sayısı oldukça azdı.

Ermenilerin derebeylikler halinde yaşadıklarını, birbirlerine vatan hissi ve siyasi olaylarla bağlı olmadıklarını, sadece ananeleri, dil ve dinlerinin onları bir bütün halinde tuttuğunu bilen Rusya, 1796 yılında Astrakhan'dan yapılan müşterek kara ve deniz harekâtında Gürcü ve Ermenilerle arasındaki dinî birlikteliği çok iyi kullanarak, bütün doğu Kafkasya'yı kolayca ele geçirmiştir. Böylece Şirvan (Şamahı), Şeki (Nuha) ve Karabağ (Şuşa) hanlıkları Rusların eline geçmiştir. Daha sonra Kafkasya'da en önemli Türk merkezlerinden birisi olan Gence'nin de Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesi,

⁶⁵ GÜRÜN Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s. 10–53

⁶⁶ Prof. Dr. Tuncer BAYKARA, **Rusların Doğu Anadolu'da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi**, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24–26 Ekim 2001 - İstanbul), Ankara Genelkurmay Basım Evi, 2003, s.403.

Rusları Aras nehrine ulaştırdığı gibi, Erivan (Revan)⁶⁷ çevresinde ilk hâkimiyetlerini tesis etmeleri imkânı da vermiştir. Bu durum aynı zamanda Ruslara Erivan ve Tebriz yolunu da açmıştır.⁶⁸ 1801’de Tiflis Hanlığını kendisine bağlayan Rusya, bir taraftan Kuzey Azerbaycan’daki Azerbaycan hanlıklarını ortadan kaldırırken, diğer taraftan da Anadolu’nun kapısına dayanmıştır. Rusya amacına ulaşmak için bölgede çoğunluk oluşturmayan Ermenileri, bağlı oldukları Kilise teşkilatından ve bunlara bağlı din adamlarından yararlanarak kullanmıştır.⁶⁹

Revan hanlığını, Karakoyunlulardan (1410) itibaren Rusya’nın bölgeyi tamamen ele geçirdiği dönem olan 1828 yılına kadar yönetmiş olan 49 yöneticinin hepsi Azerbaycanlı idi. Şimdi Ermenistan’da bulunan 2310 yerleşmeden 2000’i Azerbaycanlılara ait idi.

Zaten şimdiki Kafkasya sınırları dâhilinde oturan Ermenilerden hiçbiri yerli halktan değildir. Bunların bir kısmı Ortaçağda Azerbaycan’a göç etmiş, orada ikamet edenlerdir. Yerel hâkimler ise buna engel olmamışlardır. Çünkü genelde dağ eteği ve dağlık arazilerde yaşayan, esnaf, ticaret ve bağcılıkla uğraşan bu gelenler ek vergi kaynağı sağlıyorlardı. Diğer kısmı ise Azerbaycan’ın kuzey batı bölgelerinin eski Alban nüfusu olup, 4. Yüzyılda Hristiyanlığı kabul etmiş, zamanla da Ermenileşmişlerdir. Üçüncü bir kısmı ise 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşmasından sonra Rusya Çarlığı tarafından bilinçli olarak Azerbaycan’a yerleştirilmişlerdir.

1828–1829 Osmanlı-Rus savaşı sonunda⁷⁰ 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması, Rusya topraklarına göç etmek isteyen Osmanlı tebaasının serbestçe göç etmesine imkân vermiştir. Bu Antlaşma ile hem Rumeli hem de Anadolu’da

⁶⁷ Erivan/Revan, Osman ve Ferit paşaların önderliğinde 1583 yılında ele geçirilerek Osmanlı Devletinin bir eyaleti oldu. 1616’da İranlılar tarafından geri alındı. 1634–39 yılları arasında tekrar Osmanlı Devletinin eline geçen Erivan, 1639’da Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla İran’a bırakıldı. 1747’de Nadir Şah’ın ölümüyle diğer Azerbaycan hanlıkları ile beraber Erivan’da müstakil bir Türk hanlığı olarak ortaya çıktı. Bu Hanlık 1857’deki Rus işgaline kadar bazen müstakil bazen de İran’a bağlı olarak varlığını sürdürdü. Geniş bilgi için bkz. M. Bala, ‘**Erivan**’, İA. IV, Eskişehir 1997, s. 311.

⁶⁸ W. E. D. Allen, P. Muratof, **1828–1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966, s. 19.

⁶⁹ A. ARSLAN, ‘**Rusların Güney Kafkasya’da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogigosuğu’nun Rolü**’, Kafkas Araştırmaları II, İstanbul 1996, s. 20.

⁷⁰ 1828–1829 Osmanlı-Rus Harbi için genel olarak bk. E.Z.KARAL; **Osmanlı Tarihi**, c –V, Ankara, 1970, s.119–121, S.J-E.K.SHAW; **History of the Otoman Empire and Modern Turkey**, Cambridge University Pres, 1977, s.31–32.

yaşayan birçok Hristiyan reaya Rusya topraklarına göç etmiştir. 13. madde ile göç eden ailelerin mal ve mülklerinin tasfiyesi ile ilgili olarak 18 aylık bir süre tanınmıştır. Doğu Anadolu'daki tatbikatından bildiğimize göre “göçürülecekler” 1830 yılında yollara dökülmüşlerdir.⁷¹ Göç eden Ermenilerin geride bıraktıkları eşya ile ilgili olarak birçok mesele çıkmış olup bunların bir kısmı K. Beydilli tarafından araştırılmıştır.⁷²

Revan Guberniyasının 1828 yılına kadar olan nüfusun %80'inin Müslümanlardan oluştuğu, %20'nin ise, fazlasını Kürtler, az kısmının ise Ermenilerden oluştuğu tespit edilmiştir.

Bilindiği gibi, 18. yüzyılın başlarından itibaren I. Petro⁷³ ve onun varisleri döneminde Rusya'nın sömürgecilik düşünceleri Yakın Doğu'ya, ilk önce ise Kafkasya'ya yönelmiştir. Rus sömürgecileri bu bölgeler üzerinde kendi hâkimiyetlerini sağlamak için Hristiyan Ermenilerini de kendi stratejilerine uygun taraftarlar olarak görmüşlerdir. Bu dönemde Akdeniz'in doğu kıyılarından Gürcistan'a kadar yayılmış olan Ermeniler dağınık bir şekilde yaşamaktaydılar. Böyle olmakla birlikte Ermeniler büyük ekonomik güce ve imkânlarla sahiptiler. Bunun yanı sıra Ermenilerin de Hristiyan olması Rusya ile olan ilişkilerin gelişmesinde etkili olmuştur. Ermeni kilisesi, Ermeni tacirleri ve zenginleri Rus Çarını kendilerinin hamisi ve destekçisi olarak görüyorlardı. Ermeniler, Rusya'nın Türklere karşı olan politikasından yararlanarak, zengin olan Kafkasya – Azerbaycan bölgesinde daha fazla etkili olmayı, ticaret ve pazarları ele geçirmeyi ve hayallerinde olan Ermeni devletini kurmayı istemişlerdir.

12 Eylül 1723'teki “Hazar” yürüyüşünden sonra I. Petro Bakû, Guba, Derbent arazilerine Ermenilerin göçürülmesi ve bu amaçla onlar için arazi ayrılması hakkında ferman çıkarmıştır. Sonra ise onun eşi I. Yekaterina, kendisi Rus zadegânlarının elinde bir oyuncak olsa da Ermenileri unutmamış, onlara merhamet edilmesi ve desteklenmesi hakkında 22 Şubat 1726'da yeni bir ferman çıkarmıştır. 1 Eylül 1779'da Çariçe II. Yekaterina özel fermanla yaklaşık 2000 İranlı Ermeni'yi Rusya uyrukluğuna kabul etmiştir.

⁷¹ Tuncer BAYKARA, a.g.e. s. 405.

⁷² Kemal BEYDİLLİ; “1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler”, Belgeler, Türk Tarih Kurumu, XIII/17 (1988), s. 365–434+ekler.

⁷³ KURAT, a.g.e., s. 271.

Ermeni tarihçisi V.A. Paşamyayn'ın 1801–1900 yılları arasında Doğu Ermenistan'ın Rusya'ya tabi olmadan önceki nüfusunu aşağıdaki şekilde vermiştir:

Türk 84.089 % 49,7

Ermeni 57.305 % 33,8

Kürt 26. 911 % 16,0

Diğerleri 850 % 0,5

Rusya Ermenilerin Kafkasya'ya yerleştirilmesi planını gerçekteştirmek amacıyla, 1827 yılında Rusya'nın Kafkasya Orduları Başkumandanı olan Graf Paskeviç⁷⁴ Petersburg'dan aslen Ermeni olan Albay Lazarev'i davet etmiş ve onu, zapt edilmiş olan Tebriz'e komutan olarak atamıştır. Albay Lazarev'in esas görevi, İran'da yaşayan Ermenileri, Nahçıvan ve Revan topraklarına göç ettirmek olmuştur. Bu göçün yasalara uygun olması için çaba gösterilmiş, Türkmençay Anlaşmasının 15. maddesi uyarınca hiçbir engel olmadan Ermenilerin İran'dan Rusya'ya göçürölmesine karar verilmiştir.⁷⁵

21 Mart 1828'de I. Nikolay'ın fermanı ile Revan ve Nahçıvan hanlıkları arazisinde "Ermeni ili" denilen idari birim kurulmuştur. Albay Lazarev ve Ermeni sever diplomat, yazar Griboyedov bu ilin Ermenilerden oluşması için çaba gösteriyorlardı. Çok kısa sürede yeni kurulan ile İran ve Türkiye'den 130 bin Ermeni göçürölldü. Çar idari organları tarafından her türlü yardım ve destek alan Ermeniler Azerbaycan'daki verimli ata topraklarına yerleştirildiler. 1828–1838 yıllarında Nahçıvan Hanlığı arazisinde 2511 Ermeni ailesi göçürölldü ki, onların toplam sayısı 12 555 kişi idi. Nahçıvan şehrinde 434 ermeni ailesi yerleştirildi. Bir takım köylerin ahalisi ilk önce Nehrem ahalisi buna karşı sert çıktılar. Çar hükümeti daireleri Nehremlilerin Aras

⁷⁴ Ermeni dinî liderlerin ve yöneticilerin Rusya'ya olan ilgisi, 1827 yılının İlkbaharında General Paskyeviç'i, Kafkasya'yı kesin olarak ele geçirmek için harekete geçirdi. Aras Vadisi boyunca ilerleyen Rus kuvvetleri, Ermenilerin mukaddes şehri ve Katoğikos'un (Ermeni toplumunun en büyük ruhani lideri) yaşadığı yer olan Eçmiyazin'i işgal ederek, Tebriz yoluna hâkim Abbasabad sınır kalesi ile Nahçıvan'ı ele geçirdiler. Aynı yılın Eylülünde Ermenilerin de desteği ile Erivan da, hiç karşı koymadan Ruslara teslim oldu. Yürüyüşüne devam eden Çar ordusu, 19 Ekim 1827'de Tebriz'i de savaşmadan teslim aldı. Paskyeviç, Bundan sonra yapılacak harekâta Ermeniler üzerinde büyük saygınlığı ve etkisi olan, tarihi göçü başlatacak Ermeni asıllı Albay Lazarev'i, Tebriz'in kumandanlığına getirdi. Onun bundan böyle esas görevi Nahçıvan ve Erivan topraklarına İran'dan Ermenileri göçürmek olacaktı.

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 11, Sonbahar 2003.

⁷⁵ Griboyedov'un Graf Paskevith'e yazmış olduğu mektubun ayrıntıları için bkz. http://feb-web.ru/feb/griboed/texts/fom88/ps88_150.htm, erişim tarihi, 27.10.06.

ırmağı vadisindeki topraklarında zorla Ermenileri yerleştirip Tazekend isminde köy yarattılar.

1829 yılı başlarında Rus Generali Paskyeviç'in emriyle bölge halkı deftere kaydedildi. Buna göre Erivan Vilayeti arazisinde tahminen 17.000 hane, Nahçıvan'da 4.600 hane ve Ordubad bölgesinde 2.130 hane olmak üzere toplam 23.730 hane ahali yaşamaktaydı. Bu hanelerin ortalama 5 kişi olduğu varsayılarak 118.650 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Bunun da 81.749'u Müslüman ve 25.131'nin Ermeni olduğu kayda alınmıştır.⁷⁶

İran'dan göç eden Ermeni ailelerden 1829–1832 yılları arasında Erivan'a 366 hane (1.715 / kişi), Nahçıvan'a 265 hane (1.110) ve Ordubad'a 36 hane (182) yerleştirilmiştir. Bunların dışında ayrıca Erivan'ın 119, Nahçıvan'ın 61 ve Ordubad'ın 11 köyüne Ermeniler göçürülmüştür. Şehir ve köyler dâhil Erivan'a yerleştirilen 4.599 (23.568), Nahçıvan bölgesine 2.137 (10.652), Ordubad ve çevresine 250 (1.340) olmak üzere toplam 6.949 (35.560/kişi) Ermeni ailesidir.⁷⁷

Nahçıvan'a ve tüm Azerbaycan topraklarına Ermenilerin göçürülmesi, stratejik yorumlar göz önünde bulundurmakla, Ermeni meskenlerin yaratılması sonraki dönemlerde de sürdürülmüştür. 20. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğunun yüksek unvanlı memurlarından biri: “Şimdi Güney Kafkasya'da ikamet eden 1 milyon 300 bin Ermeni'den 1 milyonu bizim tarafımızdan göçürülenlerdir.” Diyordu.

Takip edilen demografik yöntemlerden bir diğeri de İran'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da gayrimüslim nüfusu, Rusya'ya göç etmeye teşvik, hatta işgal edilen yerlerde zorlama yoluna başvurulmasıydı. Albay Lazarev, 'Rusya için bu nüfus yeni bir zenginlik kaynağı olacaktır.' Sözleriyle varılacak gayeyi anlatıyordu. 1829 yılında da aynı senaryo içerisinde Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması gereği Doğu Anadolu'dan yaklaşık 120.000 kişilik Ermeni grubu Erivan ve yöresine yerleştirildi.⁷⁸ Leon Arpee'ye göre de; Erzurum, Kars ve Beyazıt'tan 96 bin Ermeni,

⁷⁶ASLAN Y, 'Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827–1922)', Yeni Türkiye, S: 38 (Mart-Nisan 2001), (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), s. 1019.

⁷⁷ Aslan Y., a.g.m. s. 1020.

⁷⁸ SAYDAM A., 'Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği', Avrasya Etütleri, S: 2, (Yaz-1996), s. 121.

yeni Rus sınırından içeri girmiştir.⁷⁹ K. Beydilli'ye göre de bu rakam 100 bin civarındadır.⁸⁰

Kaydetmek gerekli ki, Azerbaycan Türklerinin binlerce yıl yaşadığı Güney Kafkasya'da Ermeni muhacirlerinin yerleştirilmesi, yerel nüfusun sıkıştırılması politikası Rus sömürücüleri tarafından başlansa da, 20. yüzyılın başlarında Ermeni faşizmi ve Daşnaksütyun Partisi⁸¹ tarafından sürdürüldü. Bunun sonucunda ta eskiden Azerbaycanlı Türklere ait olan büyük araziden onlar defalarca amansızcasına göçürüldüler, tahliye edilmiş arazilerde uydurma Ermenistan devleti kuruldu. 1905–1906, 1918–1920, 1947–1948 ve nihayet 1988–1992 yıllarında yüz binlerle Azerbaycanlı kendi, öz tarihsel topraklarından – Batı Azerbaycan'dan çıkarıldı, göçmenliğe ve yoksunluğa mahkûm edildi. Tahliye edilmiş çok arazilere Avrupa'dan ve Yakın Doğu bölgelerinden yüz binlerce Ermeni getirildi, yerleştirildi.⁸²

Ermeniler Azerbaycan topraklarına yerleştirildikten sonra bazı Türkçe yerleşim birimleri, dağ, dere, göl isimleri Ermenice olarak değiştirilmiştir. Bunları aşağıda görmek mümkündür:⁸³

Eski Adı	Yeni Adı
Ağbaş	Abovyan
Ağdere	Mardakert
Alagöz Dağı	Aragats
Arpaçay	Ahuryan
Aygır gölü	Aygerliç
Basargeçer	Vardanis
Celaloğlu	Stepanovan
Cengi	Vardatlur
Derbend	Karmrakar
Eskipara	Voskepar

⁷⁹ Arpee L., *A History Of Armenian Chirstianity*, New York 1946, s. 244.

⁸⁰ BEYDİLLİ K., '1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler', Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII, S: 17'den (Ayrı basım), Ankara 1988, s. 407.

⁸¹ <http://www.karabakh.gen.az/contents.php?cid=312>, erişim tarihi, 27.10.06 .

⁸² MEMMEDOV Şükür, "Türkiye ve Ermenistan'dan Ermenilerin göç ettirilmeleri politikası", Atatürk Araştırma Merkezi, Türk-Ermeni İlişkileri 21. yüzyıla girerken tarihe dostça bakış, İstanbul–2001.

⁸³ MAKAS Zeynel Abidin, *Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası*, Ankara, 1990, s. 22.

Gökgöl	Sevan
Güzeldere	Gehadzor
Gümrü	Leninakan
Hamamlı	Spitak
Hankendi	Stepanakert
Kamerli	Mesamor
Kıpçak	Ariç
Kırkbulak	Akunt
Mihrablı	Vardaşen
Merze	Barteravan
Pirmelek	Areg
Seradrabad	Oktemberyan
Tavuzakle	Berd
Vedi	Ararat
Yaycı	Garjis
Zengibasar	Masis

Gürcüler (İngiloylar): Azerbaycan’da Gürcüler adı altında nüfus sayımında kaydedilen etnik unsurun diğer adı İngiloydur. İngiloylar bütün Azerbaycan’ın Zakatala, Gah ve Balaken rayonlarında yaşamaktadırlar.

İngiloyların kökeni de Azerbaycan tarih yazımında netlik kazanmamıştır. Kimi tarihçiler İngiloyların 16. yüzyılda Dağıstan’dan Zakatala bölgesine göç eden Guri tayfasının, kimi tarihçiler ise 17. yüzyılda İslam’ı kabul eden Kahetlerden olduğu görüşünü ileri sürerler. Bir kısım tarihçiler İngiloyların kendiliğinden bir halk olduklarını savunurken son dönem tarihçiler de onarlı Abla tayfalarından olan Gellere bağlamaktalar.

İngiloyların Gürcü oldukları da söylenmektedir. Bir görüşe göre de onlar 17. yüzyılda İslam Dinini kabul ettikleri için Azerbaycan Türkleri onlara “Yengiloy” yani “yeni dine gelenler” adını vermişlerdir. Geybullayev’in fikrine göre, bu etnosun asıl adı Gürcü menşeli “Geloy” idi. Fakat 17. yüzyılda İslam Dinini kabul ettikleri için “Yenigiloy” adını almışlardır ki, bu ad da sonralar İngiloy şekline düşmüştür.

İngiloylar arasında dini parçalanma söz konusudur. Müslümanlığın Sünni mezhebini kabul eden İngiloylar kendilerini Azerbaycanlı Gürcülerden Ortodoksluğu kabul eden İngiloylar ise kendilerini Gürcü olarak görmekteler.⁸⁴

Tatlar: Azerbaycan'ın etnik yapısında Tatlar önemli yer tutmaktalar. Tat dili Hint –Avrupa dil grubunun İran ailesine dâhildir. Azerbaycan'da yaşayan Tatların dillerinde lehçe farkları vardır.

Dini inançlarına göre de Tatlar üç gruba ayrılmaktalar. İslam Dinini kabul eden Tatlara “Müslüman Tatlar”, Grigoryan mezhebini kabul eden Tatlara “Ermeni Tatlar” ve Yahudi Dinini kabul edip Tat dilinde konuşanlara ise “Yahudi Tatlar” adı verilmektedir. Müslüman Tatlar esasen Abşeron yarımadasını Balahanı, Surahanı köylerinde, Hızı, Guba, Şamahı rayonunun Mehlem köyünde, İsmayılı rayonunun Lahıç kasabasında yaşıyorlar. Ermeni Tatlar son döneme kadar Şamahı rayonunun Medrese ve Deveçi rayonunun Gilvar köyünde yaşamaktaydılar. Yahudi Tatlar ise Guba rayonunun Kırmızı kasabasında, Oğuz rayonunun merkezinde, aynı zamanda Bakû'de yaşamaktalar.

Talışlar: Talışlar Hint-Avrupa dil grubunun İran ailesine dâhildir.

Talışlar Azerbaycan Cumhuriyetinin güney bölgesindeki Lerik, Astara, Lenkeran, Masallı ve Yardımlı rayonlarında meskûndurlar. Adı geçen rayonlarda toplu şekilde yaşamaktalar. Bunun dışında Bakû ve Sumgayıt gibi merkezi şehirlerde de çok sayıda Talış yaşamaktadır.

Talışlar Azerbaycan'ın yerli (otokton) halkıdır. Bu bölgeye ne zaman yerleştikleri konusu tarih yazımında aydınlık kazanamamaktadır. Fakat ağırlık görüş Talışların Milattan Önce bugün yaşadıkları toprakta yaşayan Kadusilerin devamcıları olduğu yönündedir.

Talışların yaşadıkları bölgelerde 1–4. sınıflarda Talış dili eğitimi verilmektedir. Talış dili eğitimi için gerekli kitaplar devlet tarafından yayınlatılmıştır. Talışlar Talış dili ile beraber Azerbaycan dilini de kullanmaktalar. Okullarda Azerbaycan dilinde eğitim almaktalar. Azerbaycan'ın diğer halklarıyla eşit haklara sahiptirler.⁸⁵

⁸⁴ AĞAOĞLU, a.g.m., 221.

⁸⁵ AĞAOĞLU, a.g.m., 222–223.

Kürtler: Azerbaycan’da yaşayan Hint-Avrupa dilli etnik gruplardan biri de Kürtlerdir.

Kürtler Azerbaycan Cumhuriyetinin Ermenistan tarafından işgal olunan Lâçin, Gubadlı, Zengilan ve Kelbecer rayonlarında ve kısmen de Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde yaşamaktaydılar.

Kürtlerin Azerbaycan’da görünmeleri 11. yüzyıla dayanmaktadır. 16. yüzyıldan itibaren ise bölgedeki savaşlar sonucu İran’dan bu bölgeye Kürtlerin göçü artmıştır. Bu göçler 19. yüzyılda da devam etmiştir. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmalarına esasen İran’dan Ermenilerle beraber Kürtler de Azerbaycan’a yerleştirilmişlerdir.⁸⁶

Lezgiler: Azerbaycan coğrafyasında Kafkas dilli halklar arasında Lezgiler önemli bir yer tutmaktalar.

Lezgiler Azerbaycan’ın Gusar, Haçmaz, Göyçay, Gebele, Oğuz, İsmayılı rayonlarında toplu halde yaşarlar.

Lezgilerin babalarının isimlerine 1. yüzyılda yaşamış Strabon’un “Coğrafya” adlı eserinde rastlanmaktadır. Lezgiler kadim Albaniya’da yaşayan “Legi/ Legiler” tayfasının devamcılarıdır ve Kafkasya’nın yerli halkıdır.

Avarlar: Avarlar Kafkas halklarının Lezgi dil grubuna dâhiller. Azerbaycan’ın Balaken ve Zakatala rayonlarında yaşarlar.

Avarlar 17–18. yüzyıllarda Azerbaycan’a Dağıstan’dan göç etmişlerdir. Göç etmelerine sebep Azerbaycan’da tarım için geniş toprakların var olması olmuştur. Avarlar İslam Dinini kabul etmişlerdir.

Udiler: Azerbaycan’ın Kafkas dillerinin Lezgi grubuna dâhil, yerel etnik unsurlardan biri de udilerdir.

Udiler günümüzde Dünyada ancak Azerbaycan Cumhuriyetinin Gebele rayonunun Nij köyünde ve az sayıda da Oğuz rayonunda yaşamaktalar.

İslam Dininden önce Udilerin bir kısmı Güneşe, aya taparken, bir kısmı da Hristiyanlığı kabul etmiştir. 7. yüzyılda İslam Dininin bölgeye yerleşmesiyle Udilerin bir kısmı İslamlaşırken, bir kısmı da Hristiyanlığa devamda karar kılmışlardır. Hristiyanlığa devamda karar kılan Udilerin bir kısmı Ermeni Grigoryan kilisesinin

⁸⁶ AĞAOĞLU, a.g.m., 223.

etkisiyle Grigoryanlığı kabul edip, aynı zamanda Ermenileşirken, diğer bir kısmı ise Ortodoksluğu Gürcülerden kabul ederek Gürcüleşmişlerdir. Azerbaycan’da yaşayanlar ise kendi maddi ve manevi değerlerini koruyarak yaşamaya devam etmişlerdir.

Sahurlar: Sahurlar Azerbaycan’ın Kafkas dil ailesinin Lezgi grubuna dâhiller. Sahurlar Azerbaycan’ın Zakatala ve Gah rayonlarının birkaç köyünde yaşamaktalar. Sahurların tarihen yaşadıkları yer Kafkasya olmuştur. Sahurların kökeni bir varsayıma göre Güney Dağıstan’da bulunmuş Abla kabilesi civarlarından gelmektedir. Birkaç yüzyıl önce Dağıstan’dan Azerbaycan’a göç etmişlerdir.

Arapların bu bölgeleri ele geçirmeleri ile Sahurlar İslam Dinini kabul etmişlerdir.

Ukraynalılar: Slav kökenli olan Ukraynalılar Azerbaycan’da uzun süre Rus kimliği altında gizlendikten sonra 1979 yılı nüfus sayımında kendi kimlikleriyle kayıt olmayı tercih etmişlerdir. 1999 yılında son nüfus sayımında sayıları 29.000’e ulaşmıştır. Azerbaycan’a yerleşmeleri Ruslarla aynı döneme rastlar.

Tatarlar: Azerbaycan’da Kırım, Kazan, Nogay ve Astrahan Tatarları yaşamaktadır.

Tatarların Azerbaycan’da görünmeleri Safevi-Osmanlı savaşı dönemine rastlamaktadır. O zamanlar Tatarlar Osmanlı ordusu tarafında savaşıyorlardı. Tatarların bu şekilde Azerbaycan ile ilk tanışması sonraki yüzyıllarda- özellikler de 20. yüzyıl başlarında- sanayi şehri olan Bakû’ye göçleri ile devam etmiştir.⁸⁷

Diğer Etnik Unsurlar: Azerbaycan’da yapılan son nüfus sayımında Diğer Milletler adı altında yukarıda haklarında bahsettiğimiz etnik gruplar dışında kalan azınlıklar kaydedilmektedir. Adı diğer milletler adı altında umumileştirilen azınlıklar aşağıdakilerdir: Özbekler, Kazaklar, Lituanlılar, Latviyalılar, Moldovalılar, Estonyalılar, Kırgızlar, Tacikler, Türkmenler, Abhazlar, Agullar, Buryatlar, İnguşlar, Kabardinler, Komiler, Kumıklar, Mariler, Nogaylar, Çeçenler, Çuvaşlar, Çerkezler, Gagavuzlar, Araplar, Afganlar, Bulgarlar, Macarlar, Yunanlar, Vietnamlılar, Koreliler, Kübalılar, Almanlar, Farslar, Polonyalılar, Uygurlar vs.

Bu sıralananların bazıları çok eski dönemlerde göç yoluyla ticaret etmek amacıyla, evlilik yoluyla buralara yerleşmişlerdir.

⁸⁷ AĞAOĞLU, a.g.m, s. 224–225.

Azerbaycan’da sayıları çok az olmasına rağmen kaydedilmesi gereken üç azınlık daha vardır. Bunlar Hıvalıklar, Buduglar ve Grızlardır. Azerbaycan’ın en kadim ahalisi olan bu halklar Guba rayonunun ayrı ayrı köylerinde yaşamaktalar. İslam Dininin Sünni mezhebine dâhiller.

Sonuç: Azerbaycan coğrafyasında 20’den fazla etnik unsurun yaşadığı tarihi gerçekliktir. Buranın yerli halkı olan veya sonradan gelip buralara yerleşen etnik unsurlar Azerbaycan’ı kendilerine bir vatan olarak görmekteler.⁸⁸

Bugünkü Azerbaycan topraklarında 4. ve 10. yüzyıllar arasında Hristiyanlık, Mazdeizm ve İslam olmak üzere üç din hüküm sürmüştür. Hristiyanlık ve Mazdeizm zaman içerisinde bölgede hâkimiyetini kaybetmiş ve İslamiyet’in hâkimiyeti kalıcı olmuştur. Alban Türkleri teorisinin yanı sıra Azerbaycan, M.S. 1 ve 2. yüzyıllarda Romalıların, 3 ve 4. yüzyıllarda da Sasanilerin istilasına uğramıştır. 4. yüzyıldan itibaren burada Hristiyanlaştırma faaliyetlerine girişilmiştir.⁸⁹ 6. ve 7. yüzyıllarda Bizans ve Sasani İmparatorlukları Azerbaycan toprakları üzerinde defalarca savaşmışlardır.

Günümüzde Azerbaycan’daki Müslümanların %70 kadarı Şii olup, Caferi (6. İmam Cafer’ul Sadık) mezhebine mensupturlar. Kafkasya Şiiilerinin dini merkezi Bakû’dedir ve başlarında da bir Şeyhülislam bulunmaktadır. Şeyhülislam’ın Ehl-i Sünnetten Hanefi bir müftü yardımcısı da vardır.⁹⁰

Sovyetler Birliği’ndeki dört dini merkezden biri olan Kafkasya Müslümanları Müftülüğü Bakû’de yer almıştır. Bakû, din hayatında da önemli bir yere sahip olmuştur. Şiilik bilhassa Azerbaycan’ın güney batısı ile İran’a komşu olan bölgelerde yaygındır. Nüfusun %25-30’u Sünni-Hanefi olup bunlar ülkenin kuzey bölümlerinde yer almıştır. Batı ve Merkezi Azerbaycan’da Şiilik ağır basmakla birlikte Sünniler de bulunmaktadır. Çok az sayıda da Bahaîler de mevcuttur.⁹¹

⁸⁸ AĞAOĞLU, a.g.e., s. 225.

⁸⁹ MAKAS Zeynel Abidin, **Azerbaycan’ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası**, Ankara, 1990, s. 9.

⁹⁰ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, **Azerbaycan Maddesi**, cilt 4, İstanbul, 1995, s. 317.

⁹¹ DEVLET NADIR, **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul, 1989, s. 127–129.

2. Selçuklular Dönemi Öncesi ve Sonrası

Azerbaycan'ın Müslümanlar tarafından fethi, 642'de Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilmiştir. Araplar 642'de işgal ettikleri Muğan steplerinden Azerbaycan'ın kuzey bölgelerine sızdılar. 646'da Talış'ın fethini tamamladılar. 652'de Derbent'i ilk kez ele geçirdiler. Hazarların karşı akınlarıyla orayı boşaltmak zorunda kaldılsa da, 685'te burayı ikinci kez kesin olarak aldılar. Araplar Kuzey Azerbaycan'da ciddi bir muhalefetle karşılaşmadılar.⁹² Bizans İmparatoru Heraklios, Arap fethine uzun bir süre direnmiş, fakat Bizans İmparatorluğu'na karşı bölgeyi ele geçirmenin önemini bilen Arap kuvvetleri, mücadelede ısrarcı davranmıştır. Azerbaycan, Emeviler döneminde fetihlerde üs olarak kullanılmıştır. İslamiyet'in beraberinde getirdiği canlı şehir hayatı ve ticaret bölgede etkisini göstermiştir. Fakat Abbasilerin zayıflamasıyla bölgede mahalli hanedanlıklar kurulmuştur.

10. ve 11. yüzyıllarda Türkler, bölgede hakim etnik grubu oluşturmaya başlamışlardır. Başlangıçta zorunlu olarak kuzeydeki kurak bölgelerden göç ederek bölgeye yerleşen Oğuzlar, Azerbaycan'daki yerel hanlıkların iktidarına bir tehdit oluşturmamış; bölgenin şehir hayatından dışlanmış şekilde kırsal kesimlerde yaşayan Türk boyları ile bütünleşmişlerdir. Ancak Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1020'lerde bugünkü İran topraklarının, 1054'te ise Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmının hâkimiyetini ele geçirmiştir. Tuğrul Bey'den sonra başa geçen Alparslan ise Azerbaycan topraklarının tamamını Selçuklu egemenliği altına almıştır. Azerbaycan ve İran'a ilk dönemlerde Melik unvanıyla Selçuklu şehzadeleri gönderilmiştir. 1076 yılında Türkmenler kesin olarak Azerbaycan'ı yurt edinmişlerdir. Azerbaycan'ın Türkleşmesinde Kuman-Kıpçak Türkleri de etkili olmuştur.⁹³

Selçuklu iktidarı ile birlikte Azerbaycan'da siyasal iktidar Türklerin eline geçmiş ve Türkler hakim etnik grup olmuşlardır. Lakin Selçuklular döneminde devlet, eğitim ve edebiyat dili olarak ne Türkçe, ne Arapça kullanılmış, bunun yerine Farsça tercih edilmiştir. Fars edebiyatı gelişme göstermiş, bazı Selçuklu sultanları Farsça şiirler kaleme almışlardır.

⁹² OUELQUEJAY Chantal Lemercier, *Azerbaycan'da İslamiyet'in Durumu*, Çev: Dr. Nursel İÇÖZ, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1986, s. 2–3.

⁹³ GÖMEÇ, a.g.e., s. 6–8.

Azerbaycan'ın asıl imar ve iskânı 11. yüzyılda Selçukluların ve 13. yüzyılda İlhanlıların hâkimiyeti döneminde gerçekleşmiştir.⁹⁴

3. İlhanlılar Dönemi ve Sonrası

Anadolu ve Mezopotamya ile birlikte Azerbaycan'ı da istila eden Moğollar, 1222 ve 1231 yıllarında bölgeye iki sefer düzenlemişlerdir. Ancak Azerbaycan, istilaya maruz kalan diğer bölgelere nazaran daha az zarar görmüş ve bölgenin Moğol İmparatorluğu'na dahil olma süreci 1250'de başlamıştır. Bunun bir sebebi, Moğol hükümdarı Hülagü'nün, güçlerini büyük ölçüde Mezopotamya'ya ve Abbasilere yöneltmesidir. Moğollar ilk dönemlerde Arapça ve Farsçayı yasaklayarak yerine Moğolca ve Uygur Türkçesi'ni koymuşlardır. İlhanlılar döneminde Moğollar, İslamiyet'i kabul etmiş ve bu dönemde Farsça tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Moğolların Azerbaycan'daki iktidarı Timur'un ölümüyle birlikte sona ermiştir. Moğol istilasını topluma zarar vermiş, halkı yokluk içerisinde bırakmıştır. Bununla birlikte bazı direniş hareketleri ortaya çıkmış, bölgede gizli de olsa dervişlerin öncülüğünde tasavvuf hareketleri canlanmıştır. Bölge daha sonra Harzemşahların ve Timurluların hâkimiyetine girmiştir. Celaledin Harzemşah 1225'te Tebriz'i ele geçirmiş, şehir bu dönemde dünyanın en gözde ilim, sanat ve ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Moğollardan sonra bölgede önce Karakoyunlu⁹⁵, sonra da Akkoyunlu⁹⁶ idaresi görülmüştür.⁹⁷ İki devletin bölge üzerindeki mücadelesi 18 yıl sürmüş, 1453'te bugünkü Azerbaycan topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardır. Anlaşma sonucunda bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları Akkoyunluların idaresinde kalmıştır.

Sovyet bilim adamlarına göre, Azerbaycan'ın Türkleşmesi, büyük ölçüde Selçukluların son döneminde olmasa dahi, İlhanlılar döneminde tamamlanmıştır.⁹⁸ Azerbaycan'a Türk ve Moğolların yerleştirilmesi İlhanlıların sistemli ve planlı bir şekilde uyguladıkları politikalar sayesinde gerçekleşmiştir⁹⁹. Faruk Sümer

⁹⁴ İslam Ansiklopedisi **Azerbaycan Maddesi**, cilt 2, Eskişehir, 1997, s. 97.

⁹⁵ MAHMUDLU Y.M., MEMMEDOVA N.İ., ZEYNALOV İ.H., ABDULLAYEV M.G., MEMMEDOV K.H., AĞAYEV R.E., **Tarih**, Bakû, 2006.

⁹⁶ MAHMUDLU, a.g.e., s.179- 181.

⁹⁷ GÖMEÇ, a.g.e., s. 13-14.

⁹⁸ GOLDEN Peter B. (Çev: Osman KARATAY), **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Ankara, 2002, s.321

⁹⁹ GÖMEÇ, a.g.e., s. 10.

Azerbaycan'ın Türkleşmesi tarihini; Selçuklu Devri, Moğol Devri, Moğol Devrinden sonraki devir şeklinde başlıca üç dönemde incelemiştir. Azerbaycan'ın Türkleşmesi hakkında Zeki Velidi Togan tarafından da çeşitli araştırmalar yapılmıştır.¹⁰⁰

4. Safeviler Dönemi

Safevilerin 1502'de iktidarı ele geçirmeleri sadece Azerbaycan Türkleri için değil, bütün Türklük ve İslam âlemi için önemli gelişmelere neden olmuştur. Şah İsmail Şiiliği siyasi bir vasıta olarak kullanmış ve ilk başarılarını da Azerbaycan'da elde ederek tacını Tebriz'de giymiştir. Safevi Devletinin kurulması, Osmanlılar ile Safevileri Azerbaycan'da karşı karşıya getirmiştir. 15. ve 18. yüzyıllar arasında Azerbaycan Osmanlı – İran mücadelelerine sahne olmuştur. Her iki devletin de temelini Türkmenler oluşturuyordu. Şah İsmail 1514'de Çaldıran savaşını kaybedince Anadolu üzerindeki bütün ümitlerini de kaybetmiştir. Kanuni Sultan Süleyman da İran'a bir sefer düzenlemiş 1534 yılında Tebriz' i tekrar ele geçirmiş, fakat buradaki hâkimiyet uzun sürmemiştir. 1588'lerde Ferhat Paşa komutasındaki Osmanlı orduları Azerbaycan'dan Hazar Denizine kadar ilerlemesi sonucunda, Selçuklulardan sonra ilk defa Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri birleşmiştir.¹⁰¹ Azerbaycan'ın çok büyük bir kısmının Osmanlı'nın hâkimiyetine geçmesi, diğer bir ifade ile Osmanlı sınırlarının Hazar Denizi'ne kadar ulaşması, III. Sultan Murat zamanında yapılan savaşlar (1578–1590) sonucunda olmuştur.¹⁰²

Safeviler döneminin önemli özelliklerinden biri de Türkçenin ve Türk edebiyatının büyük bir değer kazanması olmuştur. Safevi Hanedanı döneminde Osmanlı-Safevi mücadelesi devamlı olmuş ise de bu durum Anadolu ve Azerbaycan Türkleri arasındaki ortak kültür münasebetlerine engel oluşturmamıştır.¹⁰³ Bu dönemde bölge toprakları üzerinde Safeviler, Osmanlılar ve Rusya birbirleriyle daimi bir mücadele içinde olmuşlardır.

¹⁰⁰ Z.V. TOGAN bu konu ile ilgili yapmış olduğu çalışmalarını şu eserlerde yayınlamıştır: **Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi** (İstanbul, 1933, sayı: 14, 15, 18), **İslam Ansiklopedisi**, **Azerbaycan Maddesi**, **Umumi Türk Tarihine Giriş**. SÜMER Faruk “Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, *Belleten*, XXI/83, s. 430.

¹⁰¹ GÖMEÇ, a.g.e., s. 15.

¹⁰² UZUNÇARŞILI İ. H. **Osmanlı Tarihi**, T.T.K, Ankara, 1949.

¹⁰³ GÖMEÇ, a.g.e., s.16.

Safeviler ve Osmanlılar arasındaki mücadele ve bu mücadelenin beraberinde getirdiği Şii-Sünni ayrımı, Azeri toplumsal yapısı üzerinde belirleyici rol oynadı. Rus egemenliği öncesinde bölgede görülen bu etki iledir ki, 20. yüzyıl başına kadar İslam, toplumsal kimliği belirleyici unsur olmuş, halkın grup kimliğini belirleyici temel unsur, etnik ya da dile dayalı farklılıkların önem taşımadığı ümmet birliği olarak ortaya çıkmıştır.

II. Tahmasb'ı 1722'de Safevi tahtına çıkarmış olan Nadir Şah daha sonra (1736) ülke yönetimine hakim olmuştur. Nadir Şah, Osmanlı Devleti'ne Azerbaycan'ın Osmanlılarda kalmasını Irak'ın da İran'a bırakılmasını teklif etmiştir. 1747'de Afşar ve Kaçar Beyleri Nadir Şah'ı öldürerek yerine Ali Kulu Mirza'yı Şah ilan etmişlerdir¹⁰⁴.

5. Hanlıklar Dönemi ve Rusya'nın Bölgeye Gelmesi

Azerbaycan'da, Nadir Şahın ölümünden sonra çeşitli Hanlıklar kurulmuştur. Hacı Çelebi 1747'de Şeki Hanlığını¹⁰⁵ (15–16. yüzyıllar) kurmuştur. 18. yüzyılın ortalarına doğru Penah Ali Han Karabağ Hanlığını kurmuştur. Bu Hanlık 19. yüzyıl başında Rusya'ya ilhak edilmiştir. Guba Hanlığı¹⁰⁶, 18. yüzyılın ilk yarısında kurulmuş 1806'da Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Gence Hanlığı 1722'de tamamen İran'dan ayrılmıştır¹⁰⁷. 1805 tarihine kadar Cevat Han tarafından yönetilen Gence Hanlığı, 1805 yılında Cevat Hanın kahramanca müdafaasına rağmen Ruslar tarafından işgal edilmiştir.¹⁰⁸ Bakû Hanlığı¹⁰⁹ ise 1747 yılında Mirza Muhammed'in halk tarafından Han ilan edilmesi ile kurulmuştur. Rus işgaline en çok direnen Hanlık Bakû Hanlığı

¹⁰⁴ GÖMEÇ, a.g.e., s.17.

¹⁰⁵ Şeki Hanlığı için bkz: İBADOV Rakif Hüseyinoğlu, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri” Türkler, cilt, 7, Ankara, 2002, s. 73–81.

¹⁰⁶ Guba Hanlığı için bkz: MUSTAFAZADE Tofik Teyyuboğlu, “Guba Hanlığı”, Türkler, cilt 7, Ankara, 2002, s. 82–93.

¹⁰⁷ GÖMEÇ, a.g.e., s.19.

¹⁰⁸ GÖKÇE Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s. 104

¹⁰⁹ Bakû Hanlığı için bkz: İSKENDEROVA Merziye “Bakû Hanlığı” Türkler, cilt 7, Ankara, 2002, s. 44–56.

olmuştur.¹¹⁰ 18. yüzyılın ortalarında kurulmuş olan İrevan Hanlığı¹¹¹ ve Nahçıvan Hanlığı¹¹² da Azerbaycan Türk Hanlıklarındandır.

Azerbaycan’da Hanlıkların kurulmasında etkili olan faktörlerden biri de bölge halkının sahip olduğu kültürel özellikler ile bölgenin sosyal yapısıdır. Bölge halkı bütün işgallere rağmen başlarında bulunan boy beyi, aşiret reisi veya han diye adlandırdıkları mahalli reislerle bağlı kalmışlardır.

Bağımsız Hanlıklar doğmasına zemin hazırlayan önemli faktörlerden biri de bu dönemde bölgedeki güçlü devletlerin her birinin Azerbaycan’a müdahale edemeyecek kadar fazla sorunlarla uğraşması olmuştur.¹¹³

Rusya Azerbaycan’da bağımsız hanlıkların ortaya çıktığı dönemde İsveçlilerle savaş haline son vermişken (1740–1743) Büyük Fredrich’e yürütülecek olan yeni savaşlara (1756–1763) girişmişti. Ayrıca, Çar Petro’nun ölümünden sonra Rusya’da bir takım siyasi çekişmeler de olmuştur. Rusya’nın bölgeden uzak olduğu dönemde Azerbaycan üzerinde 18. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı–İran mücadelesi olmuştur. Nadir Şah’ın ölümünden sonra İran’da karışıklıkların çıkması, Osmanlı Devletinin buralara müdahalede bulunmaması sonucunda Azerbaycan’da bağımsız hanlıklar kurulmuştur. Azerbaycan’da kurulan hanlıklar bağımsızlıklarını İran’dan almışlardır.¹¹⁴

Rusya 16. yüzyıldan itibaren Türk topraklarını işgal etmeğe başlamıştır. 1556’da Astarhan’ı ele geçiren Rusya, Azerbaycan’a komşu olmuştur¹¹⁵. Açık denizlere çıkışı olmayan Rusya, I. Petro zamanından itibaren sıcak denizlere ulaşmak için çaba sarf etmiştir.¹¹⁶ Çar Petro’nın ortaya koymuş olduğu ilkeler doğrultusunda Kafkasya’ya mutlaka inme niyetinde olan Rusya, 19. yüzyıl başından itibaren daha önceki döneme nazaran çok daha avantajlı bir konumda olmuştur.¹¹⁷ 1813–1828 yıllarında Rusya,

¹¹⁰ GÖMEÇ, a.g.e., s.20, ÇAY Abdülhaluk M. “Azerbaycan ve Türkler”, Azerbaycan Birinci Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 2002, s. 102–103.

¹¹¹ HACIYEVA Saide, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri”, Türkler, cilt 7, Ankara, 2002, s.64–72.

¹¹² Nahçıvan Hanlığı için bkz: ALEKPEROĞLU Nuru, ALİYOLDAŞKIZI Faride, “Nahçıvan Hanlığı”, Türkler, cilt 7, Ankara, 2002, s. 94–100.

¹¹³ ÇAKMAK Mehmet Ali “Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, Genel Türk Tarihi, cilt 4, Ankara, 2002, s. 382.

¹¹⁴ ÇAKMAK, a.g.m., s. 15–16

¹¹⁵ GÖMEÇ, a.g.e., s.21.

¹¹⁶ GASIMOV Musa “Azerbaycan Cumhuriyeti”, Genel Türk Tarihi, cilt 10, Ankara, 2002, s. 157.

¹¹⁷ ÇAKMAK, a.g.m., s.20

Kuzey Azerbaycan'ı işgal ederek Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile bölgeyi yönetimi altına almıştır.¹¹⁸

Rus-İran savaşlarının sonunda imzalanan Gülistan Anlaşması (1813) ile Gence, Şeki, Bakû, Derbent, Guba ve Talış Hanlıkları¹¹⁹ Rusya'ya, Güney Azerbaycan hanlıkları ise İran hâkimiyetine bırakılmıştır. Ruslar İran ordusunu yenerek Tebriz'i ele geçirince, iki ülke arasında Türkmençay Antlaşması (1828) yapılmıştır.

1828 yılında Tebriz ile Tahran arasında bulunan Türkmençay mevkiinde imzalanmış olan Türkmençay Antlaşması sonucunda İran, Erivan şehri ve bölgesi dâhil olmak üzere, Aras nehrinin sol sahil tarafı Rusya'ya kalmıştır. Bundan sonra İran'ın Kafkas işlerine karışmasına da son verilmiştir.¹²⁰ 1829 Edirne Antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti Kafkasya'daki son üslerini de Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştır¹²¹.

Hazar denizi de Rus egemenliğine geçti. İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet ve İngiliz askerleri güney Azerbaycan'ı işgal etmiş ve Sovyetlerin desteğiyle 1945'te Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edilmiş olsa da, İran 1946'da bölgeyi tekrar ele geçirdi ve cumhuriyetin varlığına son verdi.

İran'da yaşayan Azerilerin sayısı (yaklaşık olarak 30 milyon kişi), bugün Azerbaycan Cumhuriyeti olarak adlandırdığımız topraklarda yaşayan Azerilerin sayısından fazladır. Bu nedenle pek çok Azeri tarafından kuzeybatı İran, bugün hâlâ Güney Azerbaycan olarak da adlandırılmaktadır. İran nüfusunun %40'ını Azeriler oluşturmaktadır ki, bu da dünya Azerbaycanlılarının %75'ine karşılık gelmektedir. Azerilerin çoğunluğunun bugünkü İran topraklarında yaşaması ve Azerbaycan'ın Türkmençay Antlaşması ile ikiye bölünmesi, Azerbaycan halkı açısından bölünmüş bir toprak üzerinde yaşayan bölünmüş bir halk sonucunu doğurmuştur. Kuzey ve Güney Azerbaycan arasındaki farklılık sadece coğrafi bir bölünmüşlük değildir. Azerbaycan halkı, Avrupa ile Asya, İslam ve Hristiyanlık, Rusya ve Ortadoğu, Türkler ve İranlılar, Şii ve Sünni İslam arasındaki çekişmelere dayalı bir bölünmüşlük yaşamıştır.

¹¹⁸ GASIMOV a.g.m., s. 157.

¹¹⁹ Talış Hanlığı için bkz: MEMMEDOVA İrade “**Talış (Lenkeran) Hanlığı**”, Türkler, cilt 7, Ankara, 2002, s. 101–112.

¹²⁰ KURAT Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Ankara, 1987, s. 323.

¹²¹ ÇAKMAK, a.g.m., s.21.

Rus işgali ve idaresi döneminde Azerbaycan halkının yaşadığı değişim ve dönüşüm, Azerbaycan tarihi ve bugünkü halkın kimliği açısından büyük önem arz etmektedir. 19. yüzyılda Rusya, bütün Kafkasya ile birlikte Azerbaycan'da da sömürgecilik faaliyetlerinde bulunmuş, eş zamanlı olarak dünyada da yaygınlaşmaya başlayan fikir akımları aydınlar üzerinde etkisini göstermeye başlamıştır. Bilhassa Panislamizm, Pantürkizm ve Rus aydınlarının ihtilalci görüşleri, Azeri aydınları üzerinde etkili olmuştur. Bu nedenle 20. yüzyıl başları Azeri toplumunda, özellikle aydın kesim arasında değişim rüzgârlarının estiği ve yeni arayışların ortaya çıktığı bir dönem olarak nitelendirilebilir.

6. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi (1918–1920)

Rusya'da esmeye başlayan meşrutiyet rüzgârı ve demokrasi talepleri sonucunda 1905 yılında Çarlık Rusya'sının meşrutiyet ilan etmek zorunda kalması ve Rusya'da Duma Meclisi'nin kurulması üzerine Azeriler de bazı toplumsal hakları talep etmeye başlamışlardır. Bu dönemde sosyal ve siyasi düşüncede ilerlemeler olmuş, gazeteler kurulmuş, basın yoluyla kamuoyu oluşmaya başlamıştır. Ermeni ihtilalcilerin Azerbaycan topraklarını hedef almaya başlaması ile ülkede nefsi müdafaa bilinci oluşmuş, siyasi birleşmeye yönelik olarak çeşitli parti ve cemiyetler kurulmaya başlamıştır. İlk olarak 1904'te, Bakû'de kurulmuş olan Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin Bakû komisyonuna bağlı olarak çalışan Himmet Partisi kurulmuştur¹²². 1905 yılında Bakû'de sonradan Dıfai Partisi¹²³ olarak anılan gizli Fedai Cemiyeti, ardından da bütün Rusya vatandaşları arasında hukuki eşitlik ve kültür sahasında gelişme isteğiyle Rusya Müslümanları İttifakı kurulmuştur¹²⁴. Ancak Rus Çarı, 1907'de Duma'yı feshederek

¹²² Azerbaycan'da 1904 yılında kurulmuş olan “Himmet” Müslüman grubu Rus sosyal demokratları ile işbirliği yapıyordu. Kurucularından Neriman Nerimanov, Efendiyev ve Meşadi Azizbekov 1917 İhtilalinden sonra da Kafkaslar ötesinin “Sovyetleştirilmesinde” büyük rol oynadılar. DEVLET NADIR, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)**, TTK, 1999, s. 136–137.

¹²³ 1905 yılında Ahmet Ağayev tarafından kurulmuştur. O devrin aydın milliyetçileri bu teşkilatın etrafında birleşmişti. Rusya'da siyasi baskının şiddetlenmesi sebebiyle “Dıfai”nin başkanı ve kurucusu Ahmet Ağayev 1908 yılının sonunda Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldığından bu teşkilat da dağılmış, partinin kadrosu sonradan kurulan “Müsavat Partisi”ne katılmıştır. DEVLET NADIR, a.g.e., s. 135.

¹²⁴ “Müslüman İttifakı” teşkilatının liberal görüşlü milliyetçilik taktiği Stolypin tedbirleriyle akamete uğramıştı. Türkler arasında ihtilalci fikirler besleyenler ise Rus hükümetinin kendilerine eşit haklar tanımayacağını anlamış ve milletin kurtulması için Rusya'nın yıkılması gerektiği görüşüne gelmişlerdi. Neticede muhafazakâr dindarlar, siyasi parti mahiyetindeki “İttifak” çevresinde toplanan liberal milliyetçiler olmak üzere üç grup teşekkül etmişti. Birinciler din elden gidiyor endişesinde oldukları için

baskı politikalarına geri dönmüş, Müslümanların ortak din etrafında birleşmesini önlemeye yönelik politikalar uygulamaya başlamıştır.

Azerbaycan ulusal hareketi, iki partinin programında birincil hedef olarak karşımıza çıkmaktadır: Himmet Partisi ve 1911 yılında kurulan Müsavat Partisi. Müsavat Partisi, kuruluşunda milliyetçilik, istiklalcilik, halkçılık, cumhuriyetçilik gibi ilkeleri benimsemiştir¹²⁵. Partinin lideri Mehmet Emin Resulzade¹²⁶ Rusya Müslümanlarına hitap eden bir yazısında, “Bağımsız milletler olarak var olmak isteyen milli toplumların, her şeyden önce kendilerini bilmeleri, belirli fikirler ve gayeler etrafında birleşmeleri gerektiğini, bu güç ve inançtan yoksun toplumların kimseye söz dinletemeyeceğini” belirtmiştir. Bu fikirlerin etkisiyledir ki parti, 1917’de Çarlık Rusya’sının yıkılmasıyla Bakû’nün Kızıl Ordu tarafından işgaliyle Sovyet yönetimine girmesi arasında geçen iki yıllık sürede Azerbaycan’ın bağımsızlığını elde etmesinde temel rolü oynamıştır.

Rusya’da 1917’de gerçekleşen Bolşevik Devrimi ile birlikte Kafkas halklarının özgürlük hareketlerinde yeniden bir canlanma görüldü. Bu hareketler bir temelden yoksun değildi, zira Bolşevikler yayımladıkları ihtilal beyannamesinde herkesin eşit şartlarda olacağını belirtmişlerdir. Verilen vaatlere inanan Kafkas halkları, devrimin ilk yıllarında bağımsızlık yolunda adımlar atmaya başladılar. 1–11 Mayıs 1917’de Moskova’da Rusya Müslümanları Kongresi toplandı. Mehmet Emin Resulzade, kongrede her milletin kendi kaderini tayin hakkını hararetle savundu ve bu büyük kabul gördü. Azerilerin Ermeni ve Gürcülerle bir araya gelerek oluşturdukları Seym Meclisi, Nisan 1918’de Güney Kafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti’ni ilan etti. Ancak bu cumhuriyet iki ayda dağıldı. Müsavat Partisi içerisinde Resulzade başkanlığında oluşturulmuş olan Müslüman grubu, Azerbaycan Milli Şurası ismini alarak 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ni ilan etti.

Rus hükümetinin teşvik ve himayesini görüyorlardı. İkinciler de Rus liberalleri Kadet’lerle işbirliği yapıyor; üçüncüler ise ihtilalci Ruslarla aynı görüşü paylaşarak çarlığı devirmeyi düşünüyordu. DEVLET NADİR a.g.e., s. 134.

¹²⁵ Mehmet Emin Resulzade’nin etrafında toplanan bir kısım aydınlar siyasi bir parti kurma kararına vardılar. Böylece 1911 yılında “Müsavat” partisi kuruldu. Partinin gayesini bildiren Beynamede ve programda bütün Müslümanlar arasında birlik gerçekleştirme fikri ileri sürülüyorsa da, ana maksat Türklerdi. Zaten parti Türkçülüğe, milliyetçiliğe kaymış bulunuyordu. DEVLET N. a.g.e., s. 135–136.

¹²⁶ MEHMETZADE Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, 1991.

Yeni cumhuriyetin hükümeti, 4 Haziran 1918’de Osmanlı Devleti ile Batum’da bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma gereğince ülkenin iç ve dış güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı kuvvetleri bölgeye geldi ve Rusların elindeki Bakû’yü 15 Eylül 1918’de ele geçirdi. Mondros Mütarekesi’nin ardından Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesi ile Bakû İngilizler tarafından ele geçirildi ve yeraltı ve petrol kaynakları İngilizler tarafından kullanıldı.

Self-determinasyona dair verdikleri sözleri unutan Bolşevikler, Kızıl Ordu’yu göndererek 27 Nisan 1920’de Azerbaycan’ı işgal ettiler ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ne son verdiler.¹²⁷

7. Sovyetler Birliği Dönemi

Sovyetler Birliği dönemi, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak Azerbaycan üzerinde derin etkiler bıraktı. Sovyetler döneminde Azerbaycan, SSCB’nin sosyo-ekonomik sistemine hızla entegre edildi. Moskova’dan yönlendirilen sanayileşme ve kültürel devrimle toplum hayatı dönüşüme uğradı. Ruslar zaten 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan’ı Rus ekonomisinin önemli merkezlerinden biri haline getirmişlerdir. Ülke, bilhassa zengin petrol rezervleri ile dikkat çekmektedir. Bölge, 1880’lerde dahi dünya petrollerinin %50’sini üretmekteydi. Sovyetler Birliği döneminde de 1920’lerden 40’lara kadar, SSCB’de çıkarılan petrolün %50-60’lık bir kısmı Azerbaycan’da çıkarılmaktaydı. Sovyetler Birliği 70 yıllık yönetimi süresince Azerbaycan’ın kaynaklarından, verimli topraklarından azami düzeyde faydalanmıştır. Özellikle oluşturduğu 100 farklı üretim sektörüyle sanayileşme potansiyelini kullanmıştır. Bu sayede Azerbaycan’da ticaret ve ulaşım sektörleri de gelişme göstermiştir.

Bu dönemde eğitim ve kültür hayatı da merkezî olarak Moskova’dan yönetilmiş, tüm toplum Sovyet yönetiminin istediği doğrultuda şekillendirilmiştir. Eğitime verilen önem dolayısıyla okuma yazma oranı %100’e çıkmış, sektörlerin planlandığı gibi işleyebilmesi için pek çok kalifiye eleman yetiştirilmiştir. Ancak eğitimin içeriği Sovyetleştirme politikasını destekleyecek şekilde hazırlanmıştır. 11 Temmuz 1939’da

¹²⁷ GASIMOV a.g.e., s. 147–190. ÇEÇEN Anıl “**Azerbaycan Cumhuriyeti**”, Türk Devletleri, İstanbul, 2003, s. 359–382.

Kiril alfabesine geçme konusunda karar alınmıştır, böylece yeni neslin geçmişiyle ve Türkiye'yle olan bağları koparılmıştır.

1 Ocak 1940'ta ise resmen Kiril alfabesine geçilmiştir. Arap alfabesinden Latin alfabesine geçme meselesi yeterince tartışıldığı halde, Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçme meselesi yeterince tartışılmamıştır. Bu sebeple, Kiril harfleriyle hazırlanmış yeni alfabede defalarca düzeltmeler yapılmıştır. Çünkü yeni alfabede Azerbaycan edebi dilinin bütün özelliklerini aksettiren seslerin bazıları yoktu.¹²⁸ Kiril alfabesi, Ruslaştırmanın önemli bir aracı olmuştur. Daha önce resmi olarak Türkî adı verilen dilin adı, Kiril alfabesine geçilmesiyle birlikte Azerbaycan dili olarak değiştirilmiştir.

Sovyet yönetimi yalnızca Pantürkizm'e karşı değil, Panislamizm'e karşı da resmi baskı ve propaganda yürütmüştür. Dinî faaliyetler yasaklanmış, cami ve medreseler kapatılmıştır. Özellikle 1930 ve 40'larda din adamlarına yönelik yoğun bir tahliye ve baskı süreci yaşanmıştır. Ruslaştırma politikalarına karşı çıkan aydınlar 1933–1937 yılları arasında ya sürgüne gönderilmiş ya da öldürülmüştür. Eğitim kurumlarında ateizm empoze edilmiş, yetişkinler de ateizmi empoze eden kurslara tabi tutulmuşlardır. İslam'a yönelik baskılar İran İslam devriminden sonra daha da artmıştır.

1953 yılında Stalin'in ölümünden sonra ülkede siyasi rejimde tedrici yumuşama başladı. 1954'te Khrushev yeni ve şiddetli bir propaganda başlattı. Bu da 1964'e kadar devam etti. Bu dönemde onaltısı hariç, bütün camiler kapatıldı.

1948-1979 yılları arasında İslamiyet aleyhtarı 96 kitap ve doküman Bakû'de yayınlandı.¹²⁹

Belirtmek gerekir ki, Sovyet devrinde Azerbaycan'da faaliyet gösteren parlamento ve hükümet biçimsel karakter taşıyordu. Aslında bütün hâkimiyet Komünist Partisinin elinde idi. Azerbaycan'a ait bütün meseleler Moskova'da merkezi hükümet tarafından halledilir, yerinde ise icra olunurdu.¹³⁰

¹²⁸ ASLAN Yasin, **Azerbaycan Tam Bağımsızlık Yolunda**, Ankara, 1992, s. 28–29.

¹²⁹ OUELQUEJAY, **Azerbaycan'da İslamiyet'in Durumu**, Çev. Dr. Nursel İÇÖZ, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1986, s. Chantal Lemercier 10–11.

¹³⁰ GASIMOV a.g.e., s. 147–190.

8. 1991 yılında Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Yeniden Sağlandıktan

Sonraki Dönem

5 Şubat 1991'de Azerbaycan SSC Ali Sovyet'inin meclis kararı ile ülke "Azerbaycan Cumhuriyeti" olarak isimlendirildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağı devlet bayrağı olarak kabul edildi. 30 Ağustos 1991'de "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet bağımsızlığının ilanı hakkındaki beyanname" kabul edildi.¹³¹

1993 yılının başlarında Milli Banka kurulup, milli para olan manat piyasada işleme konuldu.

Azerbaycan Devleti 2 Mart 1992'de Birleşmiş Milletler Teşkilatına üye oldu ve faal olarak harici siyaset yapmaya başladı. Bununla birlikte, Sovyet İttifakı terkinde olan Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan devlet, Türkiye Cumhuriyeti oldu. Sonra Romanya, Pakistan, İsviçre, ABD ve başka devletler Azerbaycan'ın bağımsızlığı tanıdılar. 1993 yılının başlarında Azerbaycan Devletinin bağımsızlığını 116 ülke tanıdı, 70 yabancı devletle diplomatik ilişkiler kuruldu. Azerbaycan Cumhuriyeti 14 uluslar arası teşkilata üye kabul edildi. Azerbaycan 1991 yılında İslam Konferansı Teşkilatına, 1992'de İktisadi Emektaşlık Teşkilatına üye oldu. Azerbaycan Devleti, başka ülkelerle münasebetlerini uluslar arası hukuk normlarına göre kurmaya başladı. Ancak, bu dönemde harici siyasetin ağır basan yönü Rusya ile olan münasebetlerdi. Ermeni saldırılarının yoğunlaştığı, yeni kurulmuş bir devletin bu siyasi şartlarda uluslar arası boyutta siyaset yapması ve dış ilişkilerindeki münasebetlerin aksatılmadan yürütülmesinin güç olduğunu da belirtmek gerekir.

Ermeni ve Rus askeri birliklerinin yaptıkları Hocalı soykırımından sonra Azerbaycan cemiyetinde gerginlik yeniden arttı. Bu durumda Ali Sovyet'in 5–6 Mart 1992'de yapılan olağanüstü toplantısında A. Mutallibov istifa etti.

7 Haziran 1992'de yapılan alternatif başkanlık seçimlerinde AHC başkanı Ebulfez Elçibey Cumhurbaşkanı seçildi.

İ. Gamber'in başkanlığı ile ülke parlamentosu Azerbaycan'da serbest Pazar ekonomisi, demokratik haklar ve insan hakları konularında önemli kanunlar kabul etti. Türk dili devlet dili ilan edildi. Latin yazılı, Azerbaycan alfabesine geçilmesi hususunda kanun kabul edildi. Milli Meclis, Devlet sembolü, siyasi partiler, diplomatik derecelerin

¹³¹ GASIMOV a.g.e., s. 147–190.

ve rütbelerin tespit edilmesi, dini inanış serbestliği gibi konularda kanun kabul edildi. Azerbaycan Devleti birçok uluslar arası kuruluşlara üye oldu.

Azerbaycan Devleti faal harici siyaset yürütmeye başladı. Harici ülkelerde diplomatik ve konsolosluk gibi temsilcilikler açtı. Azerbaycan birçok uluslar arası teşkilatın, aynı zamanda Karadeniz İktisadi Birliğinin kurulmasına da katıldı. Azerbaycan Devleti ATAT'ın üyesi oldu. Devlet harici siyasetinin tercihi olarak Türkiye, ABD ve diğer Batı Devletleri ile ilişkileri ilan etti. Rusya ile iki taraflı iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasına özellikle dikkat etti. Azerbaycan Devleti Bağımsız Devletler Birliği'ne katılmadı.

1993 yılının Haziran'ında Gence'de Albay Suret Hüseyinov'un liderliğinde 709 numaralı birlik Devlet aleyhine ayaklandı. Netice'de siyasi ve askeri muhalefet birleşti. Hükümet isyanı bastıramadı. Başbakan ve Meclis Başkanı istifa etti. 15 Haziran'da Haydar Aliyev Ali Sovyet'in Başkanı oldu. İsyancı Albay Hüseyinov ise Başbakan tayin edildi. 18 Haziran'da Devlet Başkanı Ebülfez Elçibey, doğum yeri olan Ordubad şehrinin Keleki köyüne gitmeye mecbur kaldı. 23 Haziran'da Milli Meclis Devlet Başkanının yetkilerini Haydar Aliyev'e verdi. 3 Ekim'de yapılan Devlet Başkanı seçimlerinde Haydar Aliyev Devlet Başkanı oldu. Meclis Başkanlığına ise Resul Guliyev seçildi.

Ülkedeki silahlı birlikler zararsız hale getirildi ve ülkede sakin bir hava oluşturuldu. Daha sonra Başbakan olan Suret Hüseyinov ihtilal yapmak suçundan ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı. 1996 yılının sonbaharında Meclis Başkanı Resul Guliyev görevinden istifa etti. Onun yerine Murtuz Aleskerov geçti.

12 Kasım 1995'te genel seçim yoluyla Azerbaycan Anayasası kabul edildi. Bağımsız Azerbaycan Meclisi'ne ilk seçimler yapıldı. 11 Ekim 1998'de Haydar Aliyev yeniden ülkeye Başkan seçildi. 12 Aralık 1999'da Azerbaycan'da ilk defa belediye seçimleri yapıldı.

1993 yılının Haziran'ından sonra Azerbaycan yönetimi dış siyasette tekrar Rusya'ya bağımlı hale getirilmeye başlandı. Hatta Dağlık Karabağ probleminin halli ümidi ile 1993 yılında Bağımsız Devletler Topluluğuna üye olarak katıldılar. Ancak buna rağmen Karabağ konusunda Rusya ve diğerlerinin olumlu bir tavır değişikliğine gitmediler. Bunun üzerine hükümet yeniden dış siyasetinde Türkiye, ABD ve diğer Batı

lkelerine yönelik politikaya ağırlık verdi. Azerbaycan yönetimi defalarca ABD, Türkiye, Büyük Britanya, İtalya, Almanya, Fransa v.b. lkelerle çeşitli görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler sonucunda değişik konularda ikili ya da gruplar halinde anlaşmalar yapıldı¹³².

Haydar Aliyev'in ölümü zerine, 15 Ekim 2003 yılında yapılan seçimlerde İlham Aliyev %76 oranında oy alarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı olarak seçildi.

Dünyada 150'den fazla devlet Azerbaycan Cumhuriyeti Devletinin bağımsızlığını resmen tanımış bulunmaktadır. Bakü'de 40'dan fazla devletin uluslar arası bir kuruluşu ya da temsilciliği bulunmaktadır.

İnsan potansiyelinin değerlendirilmesinde Azerbaycan dünyada 90. lkedir. Nüfusun %98'i okuryazardır¹³³.

¹³² GASIMOV Musa, "Azerbaycan Cumhuriyeti", Türkler, cilt 19, Ankara, 2002, s. 121–137.

¹³³ GASIMOV, a.g.m., s. 121.

II. BÖLÜM

Azerbaycan'da En Eski Yerleşim Alanları, Konutlar ve 6-20. Yüzyıllar Arasında Şehirler¹³⁴

A. Mağaralar

Mağaralar ilk yerleşim yerleri olarak bilinmektedir. ¹³⁵ Taş devrine ait olan doğal ve yapay mağaralar Genceçay etrafında, Gubatlı, Zengilan, Konakkent, Mereze¹³⁶ ve diğer yerlerde bulunmuştur. ¹³⁷

Azerbaycan'da bulunmuş mağaralar¹³⁸ ilk insan yerleşimleridir. Bunlara örnek olarak Gazah¹³⁹ şehrinde Aveydağ'da bulunmuş iki mağarayı ve Fuzuli şehrinin yakınlarında Azih mağarasını gösterebiliriz. 215-220 metre uzunlukta olan Azih mağarası en büyük mağaralardan birisidir. Bu mağaraların büyük odalarında kaya rafları vardır. Mağaraların bazılarının kapasitesi de 100-150 kişiliktir. ¹⁴⁰

Azerbaycan'da bulunan diğer bir mağara Dağlık Karabağ'ın Tağlar köyü yakınlarında bulunmaktadır. Bu mağara ilk kez 1960 yılında M.Hüseynov tarafından kayıtlara alınmıştır. ¹⁴¹

¹³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: HAYDAROV M.H. **Goroda i Gorodskoe Remeslo Azerbaydjana XIII-XVII vv.**, Bakü, 1982.

¹³⁵ **Mağara**, yüzeyle bağlantısı olan en az bir insanın sürünerek girebilmesine olanak verecek genişlik ve yüksekliğe sahip olan yeraltı boşluklarıdır, <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ma%C4%9Fara>, erişim tarihi 26.10.06. Mağara – yer kabuğunun üst katında, yerden 1 veya birkaç girişi olan büyük boşluk. Azerbaycan'da miladi 240 yılında Aveydağ, Azih ve diğer mağaralar bulunmuştur. Azerbaycan'da mağaraya **zağa** ve **kaha** da denilmektedir. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI.cilt, **Mağara maddesi**, Bakü, 1982, s. 294.

¹³⁶ Mereze- İlk olarak 1930 yılında kurulan bir şehir, 1931 yılında iptal edilmiş, fakat 1943 yılında yeniden oluşturulmuştur. 1959 yılında tamamen iptal edilmiştir.

¹³⁷ Toprak yüzeyine açılan, insan ya da hayvanların barınak olarak da kullandıkları doğal ya da yapay çukur, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi, **Mağara Maddesi**, cilt 15, İstanbul, 1986, s. 7660.

¹³⁸ 1. Bir yamaca veya kaya içine doğru uzanan, barınak olarak kullanılabilen yer kovuğu, in: "Şu karşiki dağda derin bir mağara vardır." -A. Gündüz., 2. jeol. coğr. Karst bölgelerinde kireç taşlarının erimesiyle oluşan, büyük, birbirine koridorlarla bağlı yer altı kovukları.

<http://www.halici.com.tr/sozluk/Sozluk.aspx>, erişim tarihi 26.10.06.

¹³⁹ AMİRALİYEV E., **Gazah** ", Komünist Gazetesi, 1963, 10 Eylül.

¹⁴⁰ CAFEROV Esedulla, **Guruçay Deresinde**, Bakü, 1990, s. 27-40.

¹⁴¹ CAFEROV E., a.g.e., s.41.

Gobustan`ın B y kta  denen bölgesinde de mağaralar vardır. Burada doğal ma aralarla birlikte kayaların ileriye doğru uzamış çıkıntılarının oluşturduğu yapay mağaralar da vardır. Böyle mağaralar kayadan evlerin ilk şekli olarak düşünülüyor.

Ta  devrine ait olan doğal ve yapay mağaralar Genceçay etrafında, Gubatlı, Zengilan, Konakkent, Mereze ve diğer yerlerde bulunmuştur.

Arkeolojik araştırmalara göre, Azerbaycan`da eski ilkel konutlar oyuk ve baraka tipli yapılardan oluşmuştur. Gence`de oyuk bir ev bulunmuştur. Bu yapının içi çok büyük, uzunluğu 17-18 metre olduğu için " ok aileli evler" tipine girer. Ancak yapının sadece bir giriş kapısının olması, onun bir aileye ait olduğunu gösterir.

Tu ladan yapılmış konutlara Ming  evir`de rastlanmıştır. Bu tür yapıların Azerbaycan`da „karadam“ olarak adlandırılmasının nedeni içerisinin karanlık olmasıdır.

Milattan 2000 yıl kadar önce Azerbaycan`da tu la, ev yapımında kullanılmıştır. Midiya Devleti<sup>142</sup> devrinde (M. .7-6.yy) güney Azerbaycan`da süslü, büyük savunma duvarları ile birlikte saraylar ve evler yapılmıştır. Midiya Zerd  tl k` n merkezi olarak görülürdü. Bununla ilgili olarak dini amaçlı binalar, mabetler, ateş ibadethaneleri o zamanın yaygın yapılarıydı. Midiya`da  ehir yapma yaygındı. Yunan tarihçilerinin eserlerinde Yekbatan, Zombis, Patigran, Gazata, Kiropis, Arzakiya gibi Midiya  ehirlerinin isimleri geçmektedir.

Arkeolojik araştırmalar sonucunda, Azerbaycan`ın eski sakinlerinin Paleolit devrinde doğal ma aralarda, Neolit ve Eneolit devirlerinde ise yapay mağara ve oyuklarda ya amı  oldukları sonucuna varılmıştır.

Azerbaycan`da ma aralara za a ve kaha da denilmektedir.¹⁴³

¹⁴² CAFEROV Yusif , **Kadim Azerbaycan: Ne Bilirik**, Bak , 1989, s. 82.

¹⁴³ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Ma ara maddesi**, cilt VI, Bak  1982, s.294.

B. Göçürülebilen Evler ve Devamlı Kerpiç Konutlar

1. Oba

Oba, geçici bir yerleşme yeri olarak her zaman birlikte konup göçen çadırların hepsine birden verilen addır. Oba, hayvancılıkla geçimini sağlayan göçebelerin bir süre için konakladıkları yer anlamına gelir. Oba kelimesi, bölmeli büyük göçebe çadırlarına da isim olarak verildiği gibi, bazı yayla evlerine de „oba damı“ denilmiştir. Obaların çoğu zamanla sürekli yerleşme yerleri haline gelerek çeşitli büyüklükte köyler ortaya çıkmıştır.¹⁴⁴

2. Şenlik

Şenlik, genellikle yaşanan yeri ifade eden bir terim olarak kullanılmış ve sakinlerinin sayısı azdır. Şenlik çoğu zaman monogamdır. "Şen" kelimesi hayat, bayındırlık anlamındadır. Azerbaycan'da şenlik isminde köy de bulunmaktadır.¹⁴⁵

3. Coma, Çadır, Deye, Alaçık

Azerbaycan'da coma, çadır¹⁴⁶, deye ve alaçık¹⁴⁷ da yaygın olarak kullanılmıştır. Deye, alaçığa göre daha küçüktür. Deye kelimesi birçok Türk Dilli halklarda ev anlamında kullanılır. 19.yy " Kafkas " gazetesinde Azerbaycanlıların kullandıkları alaçıkların diğer Kafkasya halklarının geçici yerleşim yerlerinden tamamen farklı olduğu kayd edilmiştir.

Alaçıkların yapımı şöyleydi: Ucuna ip bağlanmış çivi yere gömülür, ipi alaçığın büyüklüğüne bağlı olarak 9-10 adımlıkta çivinin etrafına döndürülürdü. Sonra ipin çevresi boyunca yere çizgi çizilerek oraya bir ucu yontulmuş çubuklar gömülürdü. Çevresinin çapı 8 metreden fazla olmayan alaçığın merkezine 3 metre kadar uzunluğu olan süneçe gömülürdü. Bunun başına delikleri olan haca benzeyen çark giydirilirdi. Yere gömülmüş ağaçların ince uçları yukarıdaki deliklere geçirilirdi. Bundan sonra

¹⁴⁴ Türk Ansiklopedisi, **Oba Maddesi**, cilt 25, Ankara, 1977, s. 373.

¹⁴⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Ağcabedi şehri, Şehir merkezinden 18 km kuzeyde yer almaktadır. Yerli köylüler pamukçuluk, üzümculük, tahılcılık ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Şenlik Maddesi**, X. Cilt, Bakû, 1987.

¹⁴⁶ Keçe, deri, kıl dokuma veya sık dokunmuş kalın bezden yapılarak direklerle tutturulan, taşınabilir barınak, çerge, oba, otağ: "Kılıcını çekip tek başına atını, düşman başkumandanının çadırına saldırarak ölüm arayan Türk kumandanları görülmüştür." -Atatürk., erişim tarihi, 26.10.06.

¹⁴⁷ 1. hlk. Üzeri dal ve hasırla örtülmüş kulübe, çardak, 2. hlk. Keçeden yapılan çadır <http://www.halici.com.tr/sozluk/Sozluk.aspx>, erişim tarihi 26.10.06.

çarka sıklaştırılmış ip alaçıının çubukları aşağıya çekilerek süneçenin yakınlarında yere gömülmüş çiviye bağlanırdı. Bundan sonra ağaçların etrafına çeten çekilir ve alaçıının üzerine keçe konulurdu¹⁴⁸.

4.Devamlı Ağaç - Kerpiç Konutlar

Türk şehirlerinde bina yapımında kullanılan ana yapı malzemesi kerpiç ve tuğla olmuştur. İlk dönemlerde kerpiç kullanımı çok yaygın iken daha sonra tuğla kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Hazar Denizinin kuzeyindeki bölgelerde yer alan bazı şehirlerde ahşap malzeme de yaygın olarak kullanılmıştır. Esasen ahşap malzeme az miktarda da olsa diğer şehirlerde de kullanılmıştır. Taşın kullanışı ise oldukça nadir olmuştur. Bazı şehirlerde devşirme malzeme kullanıldığı da görülmüştür. Dövülmüş çamur ve içine kuru bitki veya çakıl karıştırılarak güçlendirilmiş kerpiç duvar yapımı Türklerin çok eskiden beri yaygın olarak kullandıkları bir inşa usulü olmuştur¹⁴⁹.

Azerbaycan'da kullanılmış olan devamlı-kerpiç evleri aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

- yeraltı evler- peyebaşı (ahırev), karadam, (basit konut)
- ağaçtan, kerpiçten, ve çamurdan yapılmış tek katlı evler
- taştan ve kerpiçten yapılmış iki katlı, yassı dam örtülü ve çatı ayaklı evler.¹⁵⁰

Zamanla bu küçük yerleşmeler kendlere (köylere), kasabalara ve şehirlere dönüşmüştür.

C. İslamiyet'in Şehirlerin Yapılanmasına Olan Etkisi

İslam Dini'nin Türkler arasında yayılmasından sonra, İslamiyet'in hayat anlayışına ve toplum modeline bağlı olarak Türk şehir yapısında da bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Klasik İslam şehirde önemli bir unsur olan Cuma cami İslami dönem Türk şehirde de aynı önemini korumuştur. Genellikle şehristanda kurulan Cuma cami şehrin merkezini teşkil etmiştir. Ayrıca, bu değişiklik içerisinde olmak

¹⁴⁸ HELİLOV Hevil, **İnsan, Meşet, Medeniyet, Bakû**, 1981, s. 7.

¹⁴⁹ CAN, a.g.e., s.158.

¹⁵⁰ İSMAYILOV M., **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, 1992, s.107-122.

üzere Türk şehirlerinde genellikle şehristan dışında bulunan ticari faaliyetler yani, çarşı ve pazarlar Cuma camisinin çevresine taşınmıştır.¹⁵¹

Çarşılar Türk şehir dokusunun önemli bir unsuru olup üç elemanlı Türk şehirde ilk zamanlarda rabatta yer almıştır. Bu dönemde ender olarak bazı şehirlerin şehristan veya kalelerinde de çarşıların mevcut olduğu bilinmektedir. İslami döneme gelindiğinde çarşılar, Cuma camisinin çevresine taşınmış ve cami etrafında veya caminin yer aldığı ana cadde boyunca kurulmuştur. Şehri kirletici durumda olan bazı ticari faaliyetler şehristan dışında veya şehristan kapıları yakınında konumlandırılmıştır. Çarşılarda aynı cins mallar aynı yerlerde satılmıştır. Çarşıların dışında bazı şehirlerde panayırların da kurulduğu bilinmektedir.¹⁵²

Şehirlerde kalabalıklaşan halka şehristan sahası yeterli gelmeyince, önce tüccar kapıların hemen yanına dükkânlarını taşımışlardır. Bu aynı zamanda, şehristan etrafındaki yeni kısmın, rabatin görülmesine de işaret etmektedir. Rabatların ilk sakinleri tüccar ve zanaatkârlar olmuştur. Önceleri şehristan kapısı yanında kurulan pazarda iş yapan tüccarlar, bu pazarın kurulduğu rabata temelli olarak yerleşmişlerdir.¹⁵³

Türk şehirde ayrıca medrese, türbe, hamam, ribat, han, hankah, kütüphane ve zaviye de yer almıştır. Dini, sosyal ve iktisadi nitelikte olan bu yapılar genellikle cami etrafında toplanmış olup külliye diye bilinen yapı topluluklarının bir unsuru olmuştur. 11. yüzyıldan sonra Türk şehirde en fazla karşılaşılan yapı grubu cami ve medreseler olmuştur.¹⁵⁴

Türk şehirde mezarlıklar genellikle şehir dışında yer almıştır. Bununla birlikte pek çok şehirde cami hazirelerinde veya başka yerlerde türbeler de yapılmış, bireysel ya da küçük mezarlıklar da yer almıştır.¹⁵⁵

¹⁵¹ CAN, a.g.e., s. 156. Bkz: CAN Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, Ankara, 1995. CEZAR, M. **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1977. CEZAR, M., “Geçen Yüzyıllardaki Türk Şehri”, İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul, 1985, s. 179-184.

¹⁵² CAN, a.g.e., s.157.

¹⁵³ BAYKARA, a.g.m., s.113.

¹⁵⁴ CAN, a.g.e., s. 157-158.

¹⁵⁵ CAN, a.g.e., s.158.

İslamlaşma sürecinin başlangıcında bazı şehirlerde, bir müddet, mevcut eski mabetlerin camiye çevrildiği bilinmektedir. Türk şehrinde kurulan ilk camilerin genellikle kalede veya kalenin çok yakınında konumlandığı görülmektedir. İslamlaşma süreci belirli bir noktaya gelindiğinde ise, Cuma camilerinin kaleden çıkarak şehristan'da konumlandığı ve şehrin merkezini teşkil ettiği gözlenmektedir. Bazen şehrin, mevcut Cuma camiinden biraz uzaklaşarak başka bir yöne doğru gelişmesi ya da şehre hâkim otoritenin başka bir yerde yeni bir Cuma camii inşa etme arzusu, şehirlerde yeni Cuma camilerinin kurulmasına vesile olmuş ve böylece bazen şehir merkezleri yer değiştirerek, yeni Cuma camilerinin etrafına taşınmışlardır. Çoğu kere ise ihtiyaçlara cevap verememesi sebebiyle, eski Cuma caminin yerine ya da yakınına, daha büyük yeni Cuma camilerinin inşa edildiği olmuştur.

İlk İslam şehirlerinde olduğu gibi, İslami dönemin ilk yıllarında Türk şehirlerinde de cuma namazları şehirlerde tek yerde kılınır ve bu cami Cuma cami diye anılırdı. Şehirler belirli bir büyüklüğe ulaştıca, ikinci, üçüncü Cuma camilerinin kurulmasına izin verilmiştir. Şehirlerde Cuma camilerinin yanında, her mahallede mahalle mescitleri dışında bazı şehirlerde, şehir merkezinden epey uzakta, şehirlerin dış mahallelerinde, hatta bazen şehir dışında kurulmuş musalla veya namazgâh diye adlandırılan ibadet mahalleri kurulmuştur.¹⁵⁶

Şehirlerdeki cadde ve sokak düzeni konusunda fazla bir şey bilinmiyor. Bununla birlikte bazı Türk şehirlerinde şehrin ortasından geçen büyük bir caddenin olduğundan ve cadde kenarlarına kesme taştan yaya kaldırımları yapıldığından da bahsedilmektedir. Türk şehirlerinde muhtelif yerlerde yeşil alanlar ve geniş meydanlar da yer almıştır. Pek çok şehirde su, kanallar ve arklar vasıtasıyla sokak sokak dolaştırılmıştır. Şehir meydanlarında havuz ve fiskiyeler yapılmıştır.¹⁵⁷

8.yy'da Azerbaycan'da da İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte mimaride önemli değişimler olmuştur. Mescitler, camiler, minareler, hamamlar yapılmıştır. Mescitlerin 7.yy'da yapılmış olan örnekleri günümüze kadar gelmiştir. Bu devirde özel mescit binaları yapılmamış, çeşitli dini inançlara hizmet eden eski mabetler mescit olarak kullanılmıştır.

¹⁵⁶ CAN, a.g.e., s. 157.

¹⁵⁷ CAN, a.g.e., s.158.

D. Azerbaycan'da Bazı Mimari Yapılar

Birçok kaynaktan elde edilen bilgilere göre Türkler, Çin sınırlarından Akdeniz'e Oğuz bozkırlarından Hindistan ortalarına ve Mısır'a kadar uzanan geniş sahada birçok mimari sanat eserleri meydana getirmişlerdir. Türkler sanat dünyasına, tuğla kümbet mimarisi, çift kubbe inşaatı, baklavali sütun başlığı gibi birçok yenilikler getirmişlerdir.¹⁵⁸

Günümüzdeki gelmiş olan mescit tiplerinden birisi 10. yy'da Mereze¹⁵⁹ şehrindeki Sudi köyünde yapılmıştır. Bu yapı daha sonra çeşitli değişmelere uğrasa da ilk planını korumuştur. Mescit dikdörtken planındadır. İbadet salonunda tam ortada dört sütunu vardır. Mescidin kubbesini bu sütunlar tutmaktadır.

O devre ait olan mescitlerden birisi de Şamahı'daki Cuma mescididir. Mescidin üç salonu ve her salonda bir mihrabı vardır. Bu özellik diğer mescitlerde görülmez.

9. yy'dan sonra şehir yapma geleneğinin geliştiği görülür. En güzel örnekler Gence, Beylegan, Nahçıvan ve Şemkir şehirleridir. 11-12.yy'da Beylegan'da 24x24x5 cm ve 26x26x5 cm olan kerpiçler o zaman için en çok kullanılan kerpiçler olup, yapılarda kırmızı kerpiç kullanılmıştır.

12.yy'ın ikinci yarısında Şirvan (kuzey Azerbaycan) ve Atabey - İlhanlılar¹⁶⁰ devrinde mimarının geliştiği görülür. Sınıkkale, Kızkulesi, Merdekan'da dairevi kale, Bakû'de Bayıl Kasrı, Kırmızı Günbez bu devirde yapılmıştır.

Moğol istilasından sonra Marağa Rasathanesi, Şıhbabalı Türbesi, Hocalı Türbesi, Şirvanşahlar Sarayı ve başka abideler de yapılmıştır.

Bu devir yapılarında seramik kullanılmıştır. Yapıların özelliği boya, oyma ve kabartmalı olmasıdır.

Ortaçağ'da Bakû¹⁶¹, Şamahı, Gence, Erdebil, Tebriz Azerbaycan'ın en ünlü şehirleriydi.

¹⁵⁸ İslam Ansiklopedisi, **Türkler Maddesi**, cilt 12/2, Eskişehir, 1997, s. 280.

¹⁵⁹ İlk olarak 1930 yılında kurulan bir şehir, 1931 yılında iptal edilmiş, fakat 1943 yılında yeniden oluşturulmuştur. 1959 yılında tamamen iptal edilmiştir.

¹⁶⁰ Atabeyler (İldenizliler), bkz: MERÇİL Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1985, S. 197-202, KAYHAN Hüseyin "Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)", Genel Türk Tarihi, cilt 3, Ankara, 2002, s. 269-282.

Bu şehirlerde 17. yy'da değişiklikler yapılmıştır. Örneğin, Bakû'de şehrin merkezi, Şirvanşahlar Sarayının yerleştiği noktadan, İçerişehrin denize yakın olan taraflarına kaydırılmıştır.

Çeşitli devirlerde Azerbaycan şehirlerini gezmiş olan seyyahlar Tebriz, Şuşa, Şamahı¹⁶² ve diğer şehirlerdeki sarayların ve evlerin duvar resimleri ile süslendiğini belirtmişlerdir.

Azerbaycan 16. yy'da Erdebil Şeyhleri neslinden olan Şah İsmail'in kurduğu Safevi Devleti'ne¹⁶³ dahil olmuştur. Tebriz, Erdebil, Bakû, Şamahı mimarinin geliştiği şehirlerdi.

16-17.yy'da Azerbaycan mimarisinde önceki devrin gelenekleri ile birlikte yeni eğilimler de görülmeğe başladı. İnşaatdaki gelişmeler esasen dini ihtiyaçların daha geniş karşılanması ile ilgiliydi. Bunun için de bu devirde birçok dini amaçlı binalar yapıldı. Önceleri hatıra için yapılan türbeler Safeviler¹⁶⁴ devrinde tamamen dini bir anlam taşımıştır. Hatta eski türbelerin etrafında mescitler yapılarak bu binalar dini ocaklara çevrilmiştir. Buna Erdebil Külliyesi ve Gence'deki Gök Günbez örnek olarak gösterilebilir.

17. yy'da şehirlerin, ticaretin gelişmesiyle birlikte birçok kervansaraylar da yapılmıştır. Ancak bu devir kervansarayları yol kenarı kervansaraylarından daha çok şehir kervansarayları idi. Bunlardan başka kapalı çarşılar da yapılmıştır. Tebriz ve Gence'nin kapalı çarşıları o devrin ünlü abideleri arasındadır.

17.yy'da yapılarda artık geometrik süslemeler değil, nebati süslemeler uygulanmaya başlanır.

Azerbaycan halkının tarih boyunca farklı devirlerde yapmış olduğu ve kalıntılar halinde 20. yy başlarına kadar devam etmiş olan ev tipleriyle ilgili bilgiler etnoğrafik kaynaklarda yer almaktadır.¹⁶⁵

¹⁶¹ İBRAHİMOV R., CEFİYEV G., *Orta Asırlar Bakûsüne Seyahat*, Bakû, 1983.

¹⁶² “*Şahlar Diyarı, Şamahı Şehri hakkında*”, Bilim ve Hayat, Bakû 1980, no 10, cilt 2.

¹⁶³ Safevi Devletinin kuruluşu için bkz: SÜMER Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976.

¹⁶⁴ MAHMUDLU Y.M., MEMMEDOVA N.İ., ZEYNALOV İ.H., ABDULLAYEV M.G., MEMMEDOV K.H., AĞAYEV R.E., *Tarih*, Bakû, 2006, s. 187-199.

¹⁶⁵ VELİYEV Muhammed Hasan, *Azerbaycan Fiziki, Coğrafi, Etnografik ve İktisadi Oçerk*, Bakû, 1993, s. 34.

Azerbaycan'ın Samuh bölgesindeki Poylu, Salahlı, Kesemen ve Karabağlı köylerinde bulunmuş olan "Durma" ev tipi, şimdiye kadar Azerbaycan etnoğrafyasında yeteri kadar araştırılmamıştır. "Durma" kelimesinin durmak, dayanmak, dayanak kelimelerinden türediği sanılmaktadır. İlk defa buraya yerleşmiş olan aileler İori (Gabırrı) nehrinin kaynağına yakın olan bölgeyi seçerek yerleşmiş ve yaptıkları evleri "durma" olarak adlandırmışlardır. Bölgenin doğal iklim durumu, halkın sosyal - ekonomik durumu ve yaşamıyla ilgili olarak durma ev tipi, belli devir içinde burada başlıca yerleşim yeri olmuştur. Bu ev tipinin iki şekli vardır: Yazlık evi gibi geçici yaşayış için yapılan "kargı durma", (buna benzer kamış durma ve çubuk hörme) ve kışlık ev (kerpiç durma). Kerpiç durma daimi yaşam için kullanılmıştır.¹⁶⁶

E. 6-16 Yüzyıllar Arasında Şehirler

1. Şehirlerin Gelişimini Etkileyen Sosyal, Ekonomik ve Siyasi

Unsurlar

Doğuda kültür ve sanatın gelişmesinde büyük etkisi olan Azerbaycan eski ve zengin bir tarihe sahiptir. Azerbaycan sadece Kafkasya'da¹⁶⁷ değil, aynı zamanda Yakın Doğu'da da nüfusu çok olan bölgelerden birisi olarak tanınmıştır. Elverişli iklimi, doğal servetlerin bol olması, ülkenin arazisinden geçen uluslararası önem taşıyan ticaret yolları Azerbaycan'ın ekonomik açıdan gelişmesine yardım etmiştir. Azerbaycan'da şehirlerin gelişimini incelerken ilk önce bu süreci etkileyen bir takım etkileri gözden geçirmek gerekmektedir.

Tarihi araştırmalar ve arkeolojik kazılar şehirlerin büyük bir kısmının ortaya çıkmadan önce onların yerinde küçük yaşayış mıntıklarının olduğunu göstermiştir. Ekonomik hayatın güçlenmesi ve kültürün zamanla gelişmesi bu mıntıkların git gide büyüyerek şehirlere dönüşmesini belirleyen objektif sebepler idi. Feodal ilişkilerin gelişmesi, sanatın yükselmesi iç ve dış ticaretin gelişmesi, şehirlerin ortaya çıkma ve gelişme sürecini hızlandırmıştır.

¹⁶⁶VELİYEV F.İ. "Azerbaycan S.S.C. Bilimler Akademisinin Meruzeleri" no.12,1987, s.72-74.

¹⁶⁷ Kafkasya adının menşei ve Kafkasya'nın coğrafi, siyasi, etnik ve ekonomik yapısı için bkz: YAŞAR Bedirhan , **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, 2002, s. 39- 64.

Azerbaycan’da şehirlerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde çeşitli unsurlar etkili olmuştur. Bazıları önemli kervan yolu üzerinde kurulmuş olduğundan dolayı buralarda ticaret ve sanat gelişmiştir. Bunun yanı sıra, bir bölgenin merkezi konumda olması da şehirlerin gelişimine etki etmiştir.

Sosyal ekonomik hayatta şehirlerin rolü uzun süre aynı seviyede olmamıştır. Yaratıcı amillerin gelişmesi ile ilgili olarak şehirler zamanla güçlenmiş, etki alanlarını artırmıştır.¹⁶⁸

Pek çok şehir başlangıçta kalelerin büyümesi, daha sonra da 5 – 6. yüzyıllarda Sasaniler döneminde yapılmış olan mıntıkaların büyümesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Güvenlik açısından önemini yitirmeyen bu tür şehirlere örnek olarak Beylegan, Şamahı ve Derbent gibi şehirleri göstermek mümkündür.

Sasani hükümdarları kendi hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek için Doğu Kafkasya’yı, Acemistan’ın merkez vilayetleri ile birleştiren ticaret yolu üzerinde stratejik açıdan önem taşıyan Beylegan kalesini inşa ettirmişlerdir. Derbent de sınır kalesi olarak önemli ve kendi kendine yeten bir şehir olmuştur.

Bazı şehirlerin ortaya çıkması ve gelişmesi sadece stratejik nedenlerle değil, doğal iklim ile birlikte üretim ve sanayi alanlarının olması ile de belirlenir. Örneğin, Bakû’nün küçük bir köyden şehre dönüşmesine, daha 9 – 10. yüzyıl Arap bilim adamlarının haber verdikleri ak ve kara petrol (petrol) yatakları ile aynı zamanda yanar gaz yataklarının olması büyük katkı sağlamıştır.

Bakû’nün gelişmesinde ekonomik taban ile birlikte “kutsal ateş” de önemli rol oynamıştır. Bellidir ki, Arap yayılmasına kadar Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde Hristiyanlık, putperestlik, ateşperestlik yaygındı. Ateşperestlik dininin esas secde merkezlerinden birisi de kadim Bakû idi. Sadece şunu söylemek yeterlidir ki, 624 yılında Bizans İmparatoru Heraklios (610 – 641) Bakû’ye -kutsal ateşler diyarına- girmiş ve pek çok ateşgahı dağıtmıştır. Şehrin gelişmesini etkileyen unsurlardan bir diğeri de donmayan doğal körfez idi. Bunun da deniz ticaretinde büyük önemi olmuştur.

¹⁶⁸ EFENDİYEV Vüset, *Urbanizasiya ve Azerbaycan’ın Şehir Yaşayış Meskenleri*, Bakû, 2002, s.91.

Şehirlerde ticaret merkezleri, meydanlar, sokaklar ve bazen de büyük mahalleler ortaya çıkmıştır. 11 – 13. Yüzyıllarda Azerbaycan’da sanat gelişmiştir. Bu dönemde ülkenin kuzey ve güney vilayetlerindeki büyük şehirlerin esas sanat merkezi olarak faaliyet göstermesine rağmen daha sonraki yüzyıllarda güney şehirleri bu alanda üstünlük kazanmıştır.

Ortaçağda bir feodal beye ya da hükümdara ait olan topraklarda ortaya çıkmış olan şehirler hem ekonomik, hem de siyasi yönden onlara bağlı idi.

16. yüzyılda Tebriz, Ordubad ve Erdebil şehirleri kendi kendilerini idare etme hakkına sahiplerdi. Bu dönemde bu şehirler Safevi emirleri tarafından değil, yerli ayan ve zadegânlar tarafından idare edilmiştir.¹⁶⁹

İpekyolu’nun Kafkasya’dan geçmesi Ortaçağda bölgede yaşayan kabilelerin ekonomik ve sosyal gelişmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca, bölgede yaşayan halkların dünya halkları ile kaynaşmasına da imkan vermiştir.¹⁷⁰

Ortaçağda şehirler, önceden hazırlanmış planlara dayalı olarak kurulmamakla birlikte, yine de belirli bazı kurallara uygun bir şekilde yapılmıştır. Bir kural olarak şehir arazisinin yüksek, iyi bir şekilde müdafa olunan bölümlerinde “iç kaleler” yer almaktaydı. İç kalelerde hükümdarların ikametgâhı olan saraylar yer almaktaydı. Bu sarayları, etrafı duvarlarla çevrilmiş olan, sosyal ve dini içerikli binaların toplandığı “şehristanlar” çevreliyordu. Zamanla şehristanların rolü de artıyordu. Daha sonra zanaatçıların ve küçük tüccarların yaşadıkları mahallelerden oluşan “Rabat”lar¹⁷¹, yani dış şehirler yer almaktaydı. Ortaçağ Azerbaycan şehirlerinin plan kuruluşunda görülen bu özellikler, yani üç aşamalı bu özellik Orta Asya’nın feodal şehirleri için de karakteristik bir özellikti.¹⁷²

8. yüzyıldan itibaren Türk şehrinin biçimsel yapısında önemli gelişmeler olmuştur. Horasan, Maverâünnehir, Talas, Fergana ve Çu havzasındaki şehirlerde kale,

¹⁶⁹ MURADOV V., *Orta Esr Azerbaycan Şehirleri*, Maarif, Neşriyatı, Bakû, 1983, s. 56.

¹⁷⁰ IERUSALİMSKAYA Anna A. “İpek Yolunda Kafkaslar”, *Türkler*, cilt 3, Ankara, 2002, s.250.

¹⁷¹ “Seyhun kıyılarından Cend yakınlarında Sağ Dere adlı bir mevki olduğu gibi, Ribatat (Ribatlar) adlı bir yer de vardı. Bilhassa bu sonuncunun bir şehir, bir kasaba, hiç olmaz ise meskun bir yer olduğu şüphesizdir.” SÜMER Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994, s. 87. Ribat için bkz: BAYKARA Tuncer, “Ribat ve Rabat”, Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara, 1995, s. 125-128.

¹⁷² NADİROV A. *Azerbaycan Respublikasının İktisadi İnkişaf Merhaleleri*, Bakû, Elm, 2002.

şehristan ve rabattan oluşan üç bölümlü bir düzenleme ortaya çıkmıştır. Türkler kaleye “diz” ya da “kubandiz” adını vermişlerdir. Rabat kısmı ise “birun” adıyla da anılmıştır. Şehrin kalesinde hükümdar ya da emir maiyetiyle birlikte oturmaktaydı. Şehristan diye bilinen asıl şehirde ise aristokratlar veya şehirli olmuş halk oturmakta ve bunlar da daha çok zanaatla uğraşmaktaydılar. Şehrin dış mahalleri konumundaki Rabat bölümünde ise göçebelikten yeni ayrılmış ya da henüz yarı göçebe ticaretle uğraşan pazar kuran insanlar oturmaktaydı. Rabat bölümü ticari faaliyetlere ayrılmıştır. Bazı şehirlerde yeni şehristan veya Rabat bölümleri kuruluyor, böylece bazı şehirlerde şehristan ya da Rabat bölümleri birçok bölümden oluşuyordu. Eski şehristan ya da Rabat bölümleri genellikle yenileri ile rekabet edemiyor ve bir süre sonra terk ediliyordu. Bazı araştırmacılar üç elemanlı Türk şehrinin 8. yüzyılda yaygınlık kazandığı ifade etmekle birlikte, bazıları ise bunun 9. yüzyıldan itibaren yaygın hale geldiğini belirtmiştir.¹⁷³

Şehir ahalişi sosyal, siyasi ve ekonomik duruma göre, iç kalede, şehristanda veya rabatta yaşamaktaydı. Fakat zamanla bu üç aşamalı şehir yaşamı önemini yitirmiş ve bazı şehirlerin planı iki aşamalı kuruluşa göre olmuştur. Bu tip şehirlerde iç kale dışında olan şehristan ve rabat bölümleri bir birinden ayrılmamıştır.

Azerbaycan, Orta Asya, Türkiye, Acemistan ve diğer Doğu ülkelerindeki şehirlerin mimarisinde ortak yönlerin olduğu görülmektedir. Örneğin mimari eserler oluşturulurken, onların dâhili mekânının oluşmasında kapalılık prensiplerine her zaman uyulmuştur. Ticaret meydanları yapılırken, buralara mescit ve hamam gibi binalarının da dâhil edilmesi, dinin şehirlerin yapılanmasında ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Şehirlerin gelişimini etkileyen unsurlar sırasında feodal çekişmeleri ve dış baskınları da kaydetmek gerekiyor.

13. yüzyıl başlarında Azerbaycan Moğol istilasına uğramıştır. Bu baskınlar şehirlerin dağılmasına, tarımın düşmesine, sulama sistemlerinin çökmesine, sanatın durmasına neden olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan'ın Berzend, Bilyasuvar ve

¹⁷³ CAN, a.g.e., s. 155-156.

Berde¹⁷⁴ gibi şehirleri yıkılmıştır. 13 – 14. yüzyıllarda Azerbaycan İlhanlılar ve Altın Orda hanları arasındaki savaflara sahne olmuştur.

Zamanla şehir hayatı ve sanat tekrar gelişme göstermiştir. Son derece zayıflamış olan ekonomiyi kaldırmak için Kazan Han (1295 – 1304) idari ve askeri alanda, ekonomide bir takım ıslahatlar yapmıştır. Bu da ülkede genel yükselişe neden olmuştur. 13. yüzyılın sonlarında Azerbaycan ekonomisinde bir devrim olmuştur. Şehir kuruculuğunda yeni bir dönem başlamıştır. Azerbaycan'ı komşu ülkelerle birleştiren önemli kervan yollarının artık güney şehirlerinden geçmesi onların gelişimini hızlandırmıştır. 13. yüzyıl başlarında Moğol istilalarının Azerbaycan'a vurmuş olduğu darbe bir müddet sonra İlhanlılar dönemindeki yapılanmalarla yeniden düzene girmiştir.

14. yüzyılda İlhanlılar devleti parçalandıktan sonra Çobanlı ve Celairli emirlikleri ortaya çıkmış ve Şirvanşahlar devleti kuvvetlenmiştir¹⁷⁵. Bu dönemde Timurlular Azerbaycan'a yürümüşler ve bunların kısa süren hâkimiyetinden sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri ortaya çıkmıştır. Daha sonra 1501 yılında Safevi Devletinin ortaya çıkması Azerbaycan'da feodal toplumunun gelişmesi için önemli bir merhale olmuştur.

Böylece 14. yüzyıl başlarında İlhanlılar döneminde yükselmeye başlayan şehir kuruculuk sanatı, 15. yüzyılda Şirvanşahlar, Akkoyunlu ve Karakoyunlular dönemlerinde de gelişmesini sürdürmüştür. Bu durum 16. yüzyılda kurulan Safevi Devleti'nde şehirciliğin gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Fakat 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sadece Azerbaycan'da değil, aynı zamanda Ön Asya'da da feodal çatışmalarının artması, mimarinin ve şehirciliğin de çökmesine neden olmuştur.

2. Şehirlerin Gelişimini Etkileyen Doğa ve İklim Şartları

İklim ve topografik özelliklerine göre Azerbaycan'ın arazisi oldukça zengindir. Temiz hava, su, rölyef, rüzgârın istikamet ve gücü, su havzaları ve diğer etmenler şehir yapımıcılığı için önem taşımaktadır.

¹⁷⁴ AHMEDOV G., “Kadim Berde”, Azerbaycan Gençleri Gazetesi, 1957, 18 Ağustos.

¹⁷⁵ ODER Kerim, *Azerbaycan*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 48-64.

Doğal yer yapısına bağlanan ortaçağ şehirlerinin belli amaca hizmet eden planlama şeması vardı. Sokakların eğri ve dar olmasının nedeni, güneşin yakıcı ışınlarından insanları kısmen de olsa korumak, rüzgârın etkisini azaltmak içindi.

Sokakların ensiz, dar ve eğri oluşu şehirlerin mikro iklimini etkilemekteydi. Bu sokakların bütün köşe bucaklarına güney güneşinin yakıcı ışınları bütünlükte nüfuz edemediğine göre rüzgâr esmediğinde, günün ikinci yarısında orada havanın sıcaklığı, açık alanlar ve nispeten geniş sokaklara göre 6–8 derece daha az olmaktaydı.

Düz alanlardaki şehirlerin yapımı, kabarık rölyefte yapılmış olan Şamahı, Bakû, Derbent gibi şehirlerden farklı olarak daha serbest ve bağımsız karakter taşımaktaydı. Düz alanlarda yapılan sokaklar girintili, çıkıntılı, dar ve eğri idi. Sadece Erdebil’de sakin rölyef, birkaç geniş ve nispeten düz çizgili sokakların ortaya çıkmasına imkân vermişti.

Kabarık rölyefte yapılan binalar, yamaçlarda kademeli bir şekilde inşa edilmiştir. Bu yöntem şehirlerin iyi rüzgâr almasına olanak veriyordu.

Belirttiğimiz gibi güçlü rüzgârlardan korunan yerler, şehirlerin yapılmasında önemliydi. Örneğin, Bakû, esasen güçlü kuzey rüzgârlarının olmadığı güney ve güney doğu yamaçlarında kurulmuştur. Şamahı¹⁷⁶ şehri için de aynı şey söz konusudur.

Bir şehrin kurulmasında su havzaları da her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Azerbaycan’ın farklı bölgelerinde ortaçağ şehir kalıntılarından çeşitli su teçhizatı sistemleri ortaya çıkarılmıştır. Şehirlerin ortaya çıkıp gelişmeye başladığı ilk dönemlerde su teçhizatı çok sade ve basit olmuştur. İnsanlar su kaynaklarının yakınlarında mesken salmış suyun daha kolay ulaşılabilirdiği yerlerde yaşamışlardır. Bu dönemde nehirler, pınarlar insanların kullandıkları ilk vasıtalar olmuştur. Zamanla ekonominin gelişmesi ile daha fazla suya ihtiyaç duyulduğundan farklı yöntemlere başvurulmuş ve farklı su teçhizatı sistemleri oluşturulmuştur.¹⁷⁷

¹⁷⁶ MEHDİYEV, K.S., **Şamahı, İktisadi, Coğrafi Oçerk**, Bakû, 1962, s.44.

¹⁷⁷ GASIMOV Etibar, **Azerbaycan Orta Esr Şehirlerinin Su Teçhizatı**, Bakû, 2002.

Şehirlerin kurulması arazinin topografik özelliklerine göre tespit edilmekteydi. Ortaçağ şehir planının esas şekilleri; oval, yuvarlak (Tebriz, Sultaniye, Şamahı, Bakû), dörtgen ve dört köşeli (Gence, Beylegan, Derbent) yapılandırma idi.

3. Şehirlerin Korunması

Azerbaycan arazisi doğa kulesine benziyor. Çeşitli yönlerde uzayan dağ silsileleri, bereketli düzlükler, yaylalar, vadiler ve ovalıklar yabancı baskınların önünü kesmiştir.

a.Surlar

Türk şehirlerinin en önemli yapısal unsurlarından biri tüm Ortaçağ şehirlerinde olduğu gibi, şehir savunmasını ve güvenliğini temin eden sur duvarlarıdır. Kale ve şato benzeri ilk Türk yerleşim yerlerinin etrafı, genellikle dörtgen, bazen de dikdörtgen formda surlarla çevrilmiştir. Şato ve kale benzeri yerleşimlerden gerçek şehirlere geçildiğinde, kaleyi de içine alan ve tüm şehri kuşatan surlar inşa edilmiştir. Üç elemanlı Türk şehirinde ise, her elemanın etrafının surlarla kuşatıldığı görülmektedir. Bazı şehirlerde, Türk şehirinde yaşanan bu formel dönüşümler sırasında, şehir veya şehir bölümünün etrafı önce tümseklerle kuşatılmış, sonra onların yerini surlar almıştır. Sur duvarlarına ilaveten pekçok şehirde sur duvarları dışında hendekler mevcuttur. Bu hendekler şehir savunmasını güçlendirmenin ötesinde, aynı zamanda şehrin su ihtiyacının karşılanmasına katkı sağlamaktadırlar. Bazı şehirlerde hendekler üzerine kurulmuş, şehrin güvenliğini güçlendirmek için geceleri kaldırılan seyyar köprülerden bahsedilmektedir.

Surlar üzerinde bulunan kapı sayısı şehirden şehre farklılık arz etmektedir. Bununla birlikte bazı şehirlerde, şehristan surlarının dört kapıya sahip olmaları dikkat çekicidir.¹⁷⁸

Bunlardan en meşhuru Azerbaycan'ın kuzeyini kapsayan Derbent surudur. M.Ö. 6. yüzyılda yazarlar Midiya şehrini tasvir ederken "Kaspi Kapısı" isimli geçitten bahs etmişlerdir. Sonradan çeşitli kaynaklarda bu geçidin adı "Hazar Kapısı", "Alban Kapısı", "Hun Geçidi", "Kafkas Kapısı", "Derbent Kapısı" şeklinde anılmıştır.

¹⁷⁸ CAN, a.g.e.,s. 156-157.

Bu geçidin, şimdiki kalıntılarının uzunluğu 40 km`den fazladır. Midiya şehri, halk arasında ve seyahatnamelerde Dede Korkud`un gömüldüğü kutsal yer olarak da kabul edilmiştir.

Ortaçağ Azerbaycan`ının diğer bir önemli suru Gilgilçay`dır. Arapça kaynaklarda "Sur Et- Tin" olarak isimlendirilen bu surun temeli Sasani hükümdarı Gubad (488-531) zamanında atılmıştır.

Gilgilçay`ın Hazar`a döküldüğü yerden başlayan surun duvarları Babadağ zirvesine doğru 60 km`e kadar uzamaktadır. Gilgilçay suruna ait olan Çırag Kale, Azerbaycan dağ kuleleri arasında en önemlilerinden birisidir (5.yy`a ait).

Beşparmak suru Hazar gidişini kapatan üçüncü surdur. Bu sur 3-7. yy`da yapılmıştır.

Esgeran surunu 18. yy`da Penah Ali Han kendi hanlığının doğu sınırında yaptırmıştır.

Derbent suru, Şirvan`ın kuzey kapısı, Esgeran suru ise Karabağ hanlığının doğu kapısı idi.

b. Şehir Kaleleri

Türk şehrinde kaleler, Ortaçağ şehirlerinde olduğu gibi, hükümdar, emir, vali ve maiyyeti için kurulmuştur. Emirlik sarayı genellikle kale içerisinde yer almıştır. Kaleler genellikle şehrin içinde, üç elemanlı şehirlerde ise çoğu kere şehristanda yer almıştır. Şehir topoğrafyası uygunsa, yüksek bir mevki üzerinde de yapılmıştır. Bazı şehirlerde ise kalenin rabatta veya şehristan dışında yapıldığı da bilinmektedir.¹⁷⁹

Çoğu zaman kale ve şehir aynı anlamda kullanılmıştır. Azerbaycan`daki kalelerle ilgili ilk bilgiler M.Ö. I. binyılın başlarına, Manna, Midiya devletleri dönemine aittir. Eski şehirlerin çoğunda kaleler dairevi şekilde yapılmışlardır. Bu şehirlere örnek olarak İslamiyet`ten önce Gencik olarak adlandırılan Şiz şehrini gösterebiliriz. Şehrin kalıntıları Güney Azerbaycan`ın Efşar elinde, Urmiye gölünden 200 km güney doğudadır. Şehrin dış duvarlarının kalınlığı 15 m`dir.

Gebele¹⁸⁰ Azerbaycan`ın muhteşem şehir kalelerindendir. Kafkas Albanyasının¹⁸¹ siyasi ve dini merkezi olan Gebele, İslam döneminde Hazarların

¹⁷⁹ CAN, a.g.e., s. 157.

¹⁸⁰ ALİYEV İğrar, KADİROV Firudun, **Gebele**, Bakû 1985

merkezi şehirlerinden birisi olduğundan Araplar bunu Hazar Şehri olarak adlandırmışlardır. Ortaçağ kaynaklarında Gebele, Kapalak, Kapaga, Huala ve diğer adlarla bilinmekteydi.¹⁸²

Bakû Kalesi şimdiki İçerişehir, sahil boyunca tekkatlı, diğer yerlerde çift katlı olmak üzere dış taraftan derin ve geniş hendekle çevrilmiştir. Şimdiki İçerişehir, aslında Ortaçağ Bakû'sünün şehristanıdır. Şehir kalesinin en muhteşem kulesi Kız Kulesi'dir.¹⁸³

Hanlıklar döneminde en önemli şehirlerden birisi Şuşa¹⁸⁴ olmuştur. Karabağ Hanı Penah Ali han 1753 yılında kasır ve kale duvarlarını yaptırmıştır.

Azerbaycan'ın diğer merkezlerinin (Tebriz, Erdebil, Gence, Nahçıvan, Şeki, Hoy vs.) kaleleri önceki şehir kalelerinden daha küçüktür.¹⁸⁵

c. Dağ Kaleleri

Azerbaycan'daki dağ kaleleri çeşitli isimler almıştır. Bunların arasında üç grup daha belirgindir: Köroğlu kaleleri, Kız kaleleri, Gavur kaleleri.

Nahçıvan çevresinde olan surlar yapılış tarihleri itibariyle çok geniş dönemi kapsamaktadır.

Aras etrafındaki kalelerden en önemlisi Elince Kalesi'dir. Tarihte İlhanlıların ikamet ve hazine yeri olarak bilinir¹⁸⁶.

d. Kasırlar ve Kuleler¹⁸⁷

Kasır¹⁸⁸ dendiğinde saraylar ve imaretler anlaşılır. Bunların esasını hükümdar, hakim, feodal sarayları ve evleri oluşturur.¹⁸⁹

Hasanlı Tepesi yakınlarındaki Ecinnetepe (M.Ö.10-9.yy) ve Gazah bölgesinde yer alan Sarıtepe (M.Ö. 5-4.yy) Azerbaycan'daki eski kasır örneklerindendir.

¹⁸¹ ALİYEV Kemal, **Kavkazskaya Albaniya**, Bakû, 1974

¹⁸² ALİYEV İğrar, KADİROV Firudun, a.g.e., s. 13

¹⁸³ Kız kulesi, Türklerin oturduğu birçok yerde olduğu gibi Anadolu'da da var olmuştur. "Kız Kalesi", "Kız Kulesi" ve "Kız/Kızlar Tepesi" gibi isimlerle de anılmıştır. BAYKARA Tuncer, "**Türk şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri**", Türk Kültürü Araştırmaları, İzmir, 1997, s.56

¹⁸⁴ HÜSEYNOV H., **Şuşa'nın Tarihi**, Bilim ve Hayat, 1977, no 7 s.32-33

¹⁸⁵ MAMEDOV Farit, Jaffar GİYASİ "**Azerbaijan, Fortresses, Castles**."

¹⁸⁶ MAMEDOV Farit, Jaffar GİYASİ a.g.e.

¹⁸⁷ 1. Boyu genişliğinden çok daha fazla olan, kütleli planlı, bağımsız yapı ya da yapı bölümü, 2. Her türlü yüksek yapı, Büyük Larousse cilt 14, İstanbul, 1986, s. 7144.

¹⁸⁸ Kasır: "İçerisine girilmesi müşkül, muhafazalı köşk" Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, **Kasır Maddesi**, cilt 2, İstanbul, 1993, s. 296

¹⁸⁹ Köşk, <http://www.halici.com.tr/sozluk/Sozluk.aspx>, erişim tarihi 08.11.06.

Yazılı kaynaklarda Selçuklular, İlhanlılar, Safeviler döneminde Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde kasırların yapılması ile ilgili bilgiler vardır. Fakat bu örnekler günümüze kadar ulaşamamıştır.

Apşeron¹⁹⁰ Kasırları 12. yy'dan itibaren daha sık olarak yapılmıştır. Araştırmacılara göre, Apşeron'da 30'dan fazla yapıt bulunmuştur.

Kasırlardan ikisi üzerinde mimarının ismi yazılan taş kitabeler de vardır. Küçük Merdekan kasrında "Mimar Abdulmecit Mesut oğlu", Nardaran kasrında "Mimar Saad oğlunun ameli" yazılı kitabeleri bulunmaktadır.

Bakû'nün Bayıl Burnu yakınlarındaki abide kalıntıları Sualtı şehir, Bayıl Taşları, Sebayıl, Kervansaray, Hanekah gibi anılsa da ilmi edebiyatta Bayıl Kasrı adıyla anılır. Bu da tarihi gerçeğe daha yakındır.¹⁹¹

Bayıl kasrının yapımı 1234-1235 yıllarında tamamlanmıştır.

Zakatala'nın Car köyündeki Cengiz Kale ve Şeytan Kaleleri (16-17. yy) de büyük önem arz etmektedirler.¹⁹²

Bilindiği üzere feodalite döneminde şehirler dış işgalcilerin sık sık tekrarlanan hücumlarından ve feodal çatışmalarından çok zarar görmüştür.

A.V.Bunin şöyle yazmıştır: “*Dış kale duvarları o kadar geniş ve azametli idi ki, onlar şehirlerin bütün dâhili plan kompozisyonunu belirleyen amile dönüşmüştür.*”¹⁹³

16. yüzyıl sonlarından itibaren doğu ülkelerinde aynı zamanda Azerbaycan'da şehirlerin önemi artmaya başlar. Bu dönemde hükümdarların ikametgâhları önceleri olduğu gibi uzak ve el çatmaz kalelerde değil, şehirlerde yerleşiyordu. Örneğin, 12.yüzyılda Şirvanşahların ikametgâhı Şamahı'da Gülistan kalesinde idi. 15.yüzyılda ise o Şirvan'ın ikinci payitahtı Bakû'ye taşınmıştır. Hükümdarların ikametgâhı İçeri Şehir arazisinde en yüksek noktada yerleşmekteydi.¹⁹⁴

¹⁹⁰ BEDELOV, E., "Apşeron'da Ahalinin Meskunlaşmasında Tabii Amillerin Rolü," İktisadiyat ve Hayat Dergisi, 1992, no-3, s.56-60.

¹⁹¹ ALESKEROV G.A., *Razvitie Planirovki i Zastroyki Baku za Sovetskie Godı*, Bakû, 1961.

¹⁹² MAMEDOV Farit, Jaffar GİYASİ a.g.e.

¹⁹³ BUNİN A.V. *İstoriya Gradostroitel'nogo İsskustva*, (Şehir Kurma Sanatının Tarihi) t.1, Gos.İzd. Literaturı po Stroitelstvu i Arkitekture, Moskova, 1953.

¹⁹⁴ Şirvanşahlar bkz: BEDİRHAN Yaşar, s. 66-68.

13. yüzyıl sonu ve 14.yüzyıl başlarında İlhanlılar devletinde hâkimiyetin merkezileşmesi, şehirlerin savunma sisteminin gelişmesini önemli şekilde etkilemiştir. O dönemde hem Moğolların dağıtmış oldukları istihkâmlar restore edilmiş, hem de geniş bir arazide yerleşen şehirlerin etrafına yeni surlar çekilmiştir.

Bu dönemde Derbent, Bakû, Tebriz şehirlerinin savunma sistemleri düşman ordusunun dikkatini çekmiştir. Azerbaycan şehirlerinden Erdebil 14 – 16. yüzyıllarda kale duvarları ile çevrilmemiştir.

Kale duvarları genellikle arazinin rölyefine uygun olarak bazen iki, bazen de üç kat duvarla şehri çevrelemiştir. Bunlar şehirlerin gelişmesine bağlı olarak farklı dönemlerde yapılmıştır. Kale duvarlarının kalınlığı, yüksekliği ve teknik özellikleri sadece şehirlerin değil, aynı zamanda bütün ülkenin ekonomisi ile ilgili bilgiler vermektedir.

Avrupa şehirlerinden farklı olarak Azerbaycan'ın feodal şehirlerinde yeni savunma hattı yapılırken eskisi sökülüyordu. Bu yön onları birkaç savunma hattına sahip olan eski Rus şehirleri ile benzeştiriyordu. Bu yöntem şehirlerin stratejik açıdan üstünlüğüne neden oluyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında Bakû'nün, aralarında 15 metre mesafe olan iki; iç ve dış duvarları vardı. Kaydetmek gerekiyor ki, şehirlerin büyümesi ile ilgili olarak, dış duvarlar 1883 yılında sökülüştür.

Pek çok şehrin savunma duvarları oval ya da daire şeklinde yapılmaktaydı. Kale duvarlarının perimetrimin azaltılması onun dâhilindeki alanın da küçülmesine neden oluyordu. Herkes tehlikesiz savunma hattı içinde yaşamak istiyordu. Zamanla nüfusun çoğalması kale duvarları içerisindeki alanların azalmasına sokak ve meydanların daralmasına ve hijyenin bozulmasına neden oluyordu. Bu yüzden de sık sık bulaşıcı hastalıklar ve yangınlar ortaya çıkıyordu.

Şehir planının savunma ve ekonomik sisteme bağlı oluşu, onda büyük değişiklikler yapılmasını engelliyordu. Bütün Doğu'da ve Azerbaycan'da şehirlerin plan kuruluşunun uzun müddet çok az değişmesinin sebeplerinden birisi de bu olmuştur.¹⁹⁵

¹⁹⁵ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Şehir Maddesi**, cilt X, Bakû, 1987, s. 520-522.

4. Azerbaycan'da Eski Payitahtlar

a. Şamahı

Azerbaycan'ın büyük kültür merkezlerinden birisi olan Şamahı'nın zengin ve ilginç bir tarihi vardır. Bu şehirle ilgili Yunan, Bizans kaynakları, 9. yüzyıldan başlayarak Arap coğrafyacıları, daha sonraları ise Avrupa ve Doğu seyyahları çeşitli bilgiler vermişlerdir.

Fars tarihçileri Şamahı şehrinin kurulmasını Sasani hükümdarlarından olan Anuşirevan'na (531 – 579) bağlıyorlar. Lakin arkeolojik kazılar sonrasında Şamahı'nın Arap yayılmasından çok daha önceleri mevcut olduğunu kanıtlamaktadır.

M.Ö. 4 – 3. yüzyıllarda Şamahı etrafında yaşam mevcuttu. Anuşirevan burada mevcut olan iskân yerini yeniden düzenlediğinden dolayı, Fars yazarları şehrin yapılmasını ona bağlıyorlar.

Arap tarihçileri ise tam tersi, şehrin kurulmasını 8.yüzyıl Şirvan hâkimi Şemah bin Şuca'ya bağlıyorlar.¹⁹⁶

Şamahı 12.yüzyıldan itibaren Azerbaycan tarihinde önemli bir şehir olmuştur. Ülkenin ekonomik, siyasi ve kültürel hayatında önem taşımıştır. Selçukluların dağılmasından sonra Şamahı güçlenmiş ve Şirvanşahlar devletinin payitahtı olmuştur.

12. yüzyıl sonlarında İldeniz Kızıları'nın Şirvan'a hücumundan sonra Şirvanşah I. Ahsitan (1160 – 1196) payitahtı geçici olarak Bakû'ye taşımıştır.¹⁹⁷

13. yüzyıl boyunca Şirvan ve aynı zamanda Şamahı, İlhanlılarla Altın Orda hanları arasındaki mücadelede yağmalara ve yıkımlara maruz kalmıştır. Buna rağmen Şamahı, Azerbaycan'ın önemli ticaret ve sanat merkezi olma önemini korumuştur.

15. yüzyılda Şamahı uluslararası ipek ticaretinde önemli bir mevkideydi. Talaman ipeği olarak bilinen meşhur Şirvan ipeği Küçük Asya'ya, Suriye'ye, İtalya'ya, Çin'e, İngiltere'ye ve pek çok diğer ülkelere gönderilmekteydi.

¹⁹⁶ BALADZORİ A. *Kniga Zavoevaniya stran (Ülkelerin Fethi İle İlgili Kitap)* , Bakû, İzd.Obşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana, 1927.

¹⁹⁷ CAFERZADE Ahmet, GANİYEV Seyfettin, ALİŞOV Rafik, RESULOV Sarvan , **Şamahı**, Bakû, 1994.

16. yüzyıl ve 17. yüzyıl başlarındaki Osmanlı – Safevi çatışmaları Şamahı'nın ekonomisine ağır darbe indirmiştir. 1533 -1538, 1547 – 1555, 1559 – 1576, 1578 – 1588, 1602 – 1609 yıllarında tekrarlanan çatışmalar ticaret ve sanat merkezlerinin zayıflamasına, şehir nüfusunun azalmasına neden olmuştur.

Şamahı'da sık sık meydana gelmiş olan depremler şehrin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir.

Şamahı, Ortaçağ Azerbaycan mimarisinin önemli bir kolunu oluşturan Şirvan – Abşeron mimarlık okulunun etkisinde kalmıştır.

Uygun bir doğa yapısına, temiz su kaynaklarına ve verimli toprağa sahip olan Şamahı, ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Aristo “Siyaset” kitabında şöyle yazmıştır: *“En temiz şehirler o şehirlerdir ki, onlar doğu yamaçlarda yerleşsin ve doğu rüzgârları ile havası değişmiş olsun, önemine göre sonraki talep şehrin kuzey rüzgârlarından korunmasıdır; çünkü bu tür şehirlerde kış hafif geçer.”*¹⁹⁸

Kale duvarları, onların durumu şehrin tarihi topografisini öğrenmeye yardımcı oluyor. Maalesef Şamahı'nın eski savunma duvarları dağılmış, günümüze kadar ulaşmamıştır.

Şah Abbas'ın Azerbaycan'a yürüyüşüne (1603 – 1607) katılan tarihçi Münşi şöyle yazmıştır: *“Şehrin esas yani raiyetin evleri olan hissesi dağın güney yamacında, hükümdarın ve eski şahların evleri ise dağın kuzey yamacında, şehrin arazisinde nispeten çok daha yüksek bir alanda yerleşmiştir.”*¹⁹⁹

Şamahı 16. yüzyılda ve 17. yüzyıl başlarında çeşitli mahallelere bölünmüştü. Bunun esasında ahalinin ekonomik, sosyal durumunun farklılıkları yatmaktaydı. Her mahalle çeşitli cadde ve sokaklara ayrılmıştı. Sokaklar şehrin her iki bölümünde oldukça dardı, onların yanında alçak, taş, kil ve toprak evler yapılmıştı.

17. yüzyılın ilk yarısında Şamahı'da 70 mihrap, 7 medrese, 4 kervansaray, 200 kadar dükkân vardı.²⁰⁰

¹⁹⁸ ARONİN Dj. *Klimat i Arkitektura (İklim ve Mimari)*. M.Gosstroy İzdat.,1959.

¹⁹⁹ MİKLUHO – MAKLAY D.N. *Geograficheskoye sochinenie XIII v. Na Persidskom Yazıke*. (Farsça XIII.Yüzyıla ait Coğrafi Bildiriler) Uçchyoniye Zapiski İnstitutu Vostokovedeniya An SSSR T.IX M – L.1954.

²⁰⁰ MURADOV V., *Orta Esr Azerbaycan Şehirleri*, Maarif Neşriyatı, Bakü 1983 s.56.

1859 yılında Şamahı'da deprem olmuştur ve bu deprem şehrin yıkılmasına neden olmuştur. Bu nedenle, Guberniya merkezi Bakû'ye taşınmıştır²⁰¹.

Dini yapılar arasında eski Cuma Mescidi önemli yer tutmaktaydı. Bu mescit I.Valid'in kardeşi Ebu Müslim'in hükümranlılığı döneminde 8. yüzyılda yapılmıştır. Defalarca zarar görüp yeniden yapılan Cuma Mescidinin şimdiki görüntüsü, 1902'deki depremten sonra yapılan yenileme sonucunda ortaya çıkmıştır. Şamahı'daki Cuma Mescidi Kafkasya'daki en eski mescittir.

b. Nahçıvan

Azerbaycan'ın Selçuklular dönemi mimarisi ile şöhet bulmuş olan eski şehirlerinden birisidir. 17.yüzyıla kadar Yakın Doğu'nun en büyük kültür merkezlerinden birisi olmuştur. Pek çok tarihçiye göre Nahçıvan'ın temeli M.Ö. 1539'lu yıllarda atılmıştır.²⁰² Bazı efsane ve rivayetlere göre ise şehrin ortaya çıkması Nuh tufanı ile ilgilidir.²⁰³ Nuh'un Nahçıvan'da olduğu ve orada gömüldüğüne inanılır.

Nahçıvan şehrinin adı ilk kez 2.yüzyılda yaşamış olan Yunan coğrafyacısı Ptolomei'in "Coğrafya" adlı eserinde geçmiştir. Doğu kaynaklarında özellikle de Arap ve Fars kaynaklarında şehrin kuruluşu Sasaniler dönemine (4–6.yüzyıllar) tarihlenmektedir.

Nahçıvan'ın önemli ticaret yolları üzerinde ve Doğu ve Batı arasında köprü konumunda olması ekonomik açıdan şehrin önemini zamanla arttırmıştır. Nahçıvan'dan Acemistan'a, Hindistan'a, Orta Asya'ya giden yollar, onun Doğu'nun en büyük şehirleri ile bağlantı kurmasına imkan vermiştir. Nahçıvan aynı zamanda Azerbaycan'ın güney sınırında yer alan Hamedan'dan geçip batı ülkelerine giden kervan yolu üzerinde önemli bir ticaret bölgesi olarak kabul ediliyordu.

Ortaçağda Nahçıvan'ın en büyük ekonomik ve kültürel yükselişi onun İlhanlılar devletinin payitahtı olduğu döneme, 12.yüzyıla aittir.²⁰⁴

²⁰¹ ALLAHVERDİYEV S., HAKVERDİYEV E., BEHBUDOV M. **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, s. 189.

²⁰² MEHDİYEV H., **Nahçıvan**, Bakû, 1959, s.8.

²⁰³ Nuh Peygamber'in, Nahçıvan'da olduğu ve orada gömüldüğüne inanılır.

²⁰⁴ MEMMEDOV Z.S., **Nahçıvan'ın Tebii Servetleri**, Bakû, Azərneşr, 1993.

13.yüzyıla ait olan kaynaklardan Nahçıvan'ın iki bölümden, savunma hattına malik olan şehristandan ve taştan yapılmış olan kaleden oluştuğu bilinmektedir.

13.yüzyılda Nahçıvan Moğol istilasına uğramıştır. 14.yüzyılda ise Nahçıvan birbirine düşman olan Çobani ve Celairli emirlikleri arasındaki çatışmalardan ve Toktamış ve Timur'un yürüyüşlerinden olumsuz yönde etkilenmiştir.

14. yüzyıldan sonra esas mimarlık merkezi Tebriz olmuştur. 16.yüzyılın siyasi olayları Nahçıvan'ın ekonomik ve kültür hayatına ağır darbe indirmiştir.

Nahçıvan'ın 1827 yılında Rus mühendisleri tarafından yapılmış ilk planı, şehrin 16 – 17.yüzyıllardaki planı ve aynı zamanda mimarisi hakkında belli fikir vermektedir. Muhtemelen şehrin ilk siyasi ve sosyal merkezi onun güney doğu bölümündeki eski Yezdebad kalesidir. 12.yüzyılda şehir merkezinin Mümine Hatun türbesine geçtiği de bilinmektedir.

14.yüzyıl Hamdullah Kazvini “Nüzhet el Gulub” eserinde Nahçıvan'ı “Nakş-i Cihan”, yani dünyanın nakşı olarak adlandırmıştır.

Evliya Çelebi Nahçıvan'ı 17.yüzyılda 10 200 evi, 1000 kadar dükkânı, 70 ibadetgâh ve camisi, 40 kadar mescidi, 7 hamamı, 70 kervansarayı vs. olan zengin bir mimarlık şehri olarak canlandırmıştır.²⁰⁵

c. Tebriz

Kaynaklarda Tebriz'in 791 yılında Abbasi Halifesi Harun er Reşit'in eşi Zübeyde'nin şerefine inşa edildiği görülmektedir. Fakat Bizans kaynakları Miladi 4.yüzyılda Tebriz'in “Torış” veya “Torij” adıyla tanındığını belirtmiştir.

Tebriz'le ilgili ilk bilgiler Asur hükümdarı II. Sargon'un (M.Ö.722 – 705) saray kitabesinde yer almaktadır.

Arap hilafetinin iç karışıklıklar sonucunda parçalandığı bir dönemde Azerbaycan, Büyük Selçuk Devletinin topraklarına katılmıştır. Fakat çok geçmeden Selçuk Devletinin zayıflaması ile Azerbaycan'da İlhanlılar devleti (1136 – 1225) ortaya çıkmıştır. Nahçıvan ve Hamedan'la birlikte Tebriz de bu devletin payitahtı olmuştur.

²⁰⁵MURADOV V., **Orta Esr Azerbaycan Şehirleri**, Maarif Neşriyatı, Bakû 1983 s.56.

Özellikle Kızıl Arslan'ın (1186 – 1191) hâkimiyet yıllarında onun ikametgâhı olan Tebriz hızla büyümüştür.

12. yüzyıldan başlayarak 16. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Tebriz çeşitli devletlerin payitahtı olmuştur. 1275–1276 yıllarında Zekeriya bin Muhammed el-Gazvini Tebrizi Azerbaycan'ın payitahtı olarak adlandırmıştır.²⁰⁶

13. yüzyılda Moğolların gelişiyle Azerbaycan, Amu-Derya'dan Suriye'ye kadar uzanan İlhanlı Büyük İmparatorluğu'nun merkezi oldu. Moğol Hanları Tebriz'de otururdu. Böylece Tebriz Azerilerin başkenti ve önemli ticaret ve kültür merkezi haline geldi.²⁰⁷

15. yüzyılda Azerbaycan hükümdarları Cihan Şah (1438 – 1467), Uzun Hasan(1453 – 1478) ve Sultan Yakup (1478 – 1490) Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde inşaatlar yaptırılar da, esas mimarlık örneklerini Tebriz şehrinde yaptırmışlardır. Kayseriyye pazarı, Cuma Mescidi, Ustad – Şakirt, Uzun Hasan Mescitleri, Nesriyye, Muzafferiyeye, Mahsudiyye, Heşt – Behişt yapıları ve diğerleri Tebriz mimari örnekleridir.

16.yüzyıl mimarisi hakkında bilgiler nispeten azdır. Bu dönemde güçlü Safevi devletinin ortaya çıkması şüphesiz ki, mimarinin gelişmesine, şehir hayatının canlanmasına neden olmuştur.²⁰⁸

d. Erdebil

Miladi 5. Yüzyılda yani Sasaniler döneminde ortaya çıkan bir şehirdir. Acemistan âlimi Muhammed Hasan Hanın fikrinde, bu şehir Sasani sülalesinden olan Firuz'un emri ile yapıldığından "Bazeni Firuz" denmiş, Hamdullah Kazvini ise Erdebil'in Keyhusrev tarafından inşa edildiğini bildirmiştir.

7. yüzyılın ortalarında Arapların Azerbaycan'ı ele geçirmesi sırasında Erdebil Azerbaycan'ın payitahtı idi.

²⁰⁶ Zekeriya Gazvini, Asar el Bilad; ONULLAHİ S.M., XIII-XVII. Yüzyıllarda Tebriz Şehrinin Tarihi, eserinden naklen, Bakû, 1982, s. 9.

²⁰⁷ OUELQUEJAY Chantal Lemercier, Azerbaycan'da İslamiyet'in Durumu, Çeviri: Dr. Nursel İÇÖZ, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1986, s. 2-3.

²⁰⁸ ODER Kerim, Azerbaycan, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 64.

1220 yılında Erdebil Moğolların saldırısına uğramış ve yıkılmıştır.

Fakat 14.yüzyılda Erdebil hızla gelişmiş ve 16.yüzyılda parlak dönemini yaşamıştır. 15.yüzyılda Erdebil yerli şeyhlerin ikametgâhına dönüşmüştür. 16.yüzyılda şeyhlerin Azerbaycan'da hâkimiyeti ele geçirmesi şehrin öneminin zamanla artmasına neden olmuştur. Azerbaycan, Erdebil'den çıkan yeni Şii Hanedanı Safevilerin merkezi ve toplantı yeri haline gelmiştir.²⁰⁹ Şehrin ekonomisinin hızla gelişmesi onun elverişli coğrafi mevkii ile ilgilidir. Erdebil'in ticaret yolları üzerinde kurulması, dini merkez oluşu, Acemistan – Türkiye savaşlarından daha az etkilenmesi, Erdebil'i ekonomik açıdan kuvvetlendirmiş ve büyük dini ve ticari merkezlerin ortaya çıkmasına, mescit, türbe, kervansaray, hamam, hastane, medrese v.s. gibi pek çok mimarlık örneklerinin inşa edilmesine neden olmuştur.

Azerbaycan'ın en büyük ibadetgâhı Şeyh Safi'nin Erdebil'deki dini merkezi idi. Safevi sülalesinin 12 üyesinin defin edildiği bu yeri hem dindarlar, hem de şahlar ziyaret etmişlerdir. Erdebil, Safeviler döneminde bir ideolojik merkez durumundaydı.

1502'den sonra Azerbaycan Erdebil'den çıkan yeni Şii Hanedanı Safevilerin merkezi ve toplantı yeri haline geldi. Şiiliğin Kuzey Afganistan'da hakim din olması 1502-1722 yıllarında Safevi idaresi altında gerçekleşti.²¹⁰

Doğu'nun feodal şehirlerinin planı uzun yüzyıllar boyunca esaslı değişikliklere maruz kalmamıştır ve yavaş gelişme göstermiştir. Bu yüzden son dönemlerin planları eski şehirlerin kuruluşunu öğrenmek için büyük önem taşımaktadır. Bu yönden Erdebil'in 1827 yılında Rus mühendisleri tarafından çizilmiş planının büyük önemi vardır. Bu planda kale duvarları dâhilinde gösterilmiş olan şehir şartlı olarak ikiye bölünmüştür. Kuzey ve güney bölümlere Nemetulla ve Haydar Han isimleri verilmiştir. Şehrin dört kapısı olmuştur: Şeyhler, Kumbalan, Niyar ve Tabar.²¹¹

²⁰⁹ OUELQUEJAY Chantal Lemercier, **Azerbaycan'da İslamiyetin Durumu**, (Çeviri: Dr. Nursel İÇÖZ), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1986, s. 3; Safevi tarikatının anahatları için bkz: HİNZ Walther (çeviren: Tevfik Bıyıklıoğlu) Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Ankara, 1948.

²¹⁰ OUELQUEJAY Chantal Lemercier, a.g.e. s. 3.

²¹¹ V.MURADOV, a.g.e., Bakû 1983 s.95.

e. Sultaniye

14. yüzyıl başlarından itibaren şehir yapımıcılığında yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Yakın Doğu'nun ve Azerbaycan'ın siyasi, ekonomik ve kültür hayatında önemli gelişmeler olmuş ve Sultaniye şehri de bu dönemde önem kazanmıştır. En büyük önemi uluslararası ticarete idi. Fakat Doğu ve Batı arasındaki ticarete Sultaniye'nin üstünlüğü fazla uzun sürmemiş, İlhanlılar'ın çöküşüne kadar devam etmiştir.

14.yüzyıl başlarında Sultaniye beş büyük kervan yolunun (Şahrah) kesişme noktası durumunda idi. İlhanlı hükümdarlarının yazlık ikametgâhı Sultaniye'deydi. Bu da Sultaniye'nin elverişli coğrafi mevkii ve iklimiyle ilgili idi.

Sultaniye'nin temeli 1290 yılında Argun Han (1284 – 1291) tarafından atılmıştır. Şehrin inşası daha sonraları Olcaytu Hüdabende tarafından devam ettirilmiştir.

Sultaniye 1305 yılında payitaht ilan edilmiş ve bundan sonraki dönemde hızla gelişmiştir.

Sultaniye ile ilgili olarak 14.yüzyılın meşhur tarihçisi Kazan Han'ın ve Olcaytu Sultanın veziri Reşidüddin'in eserinde bilgiler bulunmaktadır. Buradan Sultaniye'nin adının Olcaytu Sultan'ın adından geldiğini öğrenmekteyiz.

14.yüzyıl Sultaniye'nin en parlak dönemi olmuştur. Doğu'nun pek çok şehirleri gibi Sultaniye'nin plan yapısı da üç aşamalı idi, yani iç kale, şehristan ve rabaddan oluşuyordu.

Osmanlı tarihçisi ve matematikçisi olan Matrakçı Nasuh²¹²,un çizmiş olduğu minyatür oldukça değerli ve nadir bir eserdir. Bu minyatür Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 ve 1537 yıllarında Acemistan ve Azerbaycan'a yürüyüşleri sırasında yapılmıştır. Şu an İstanbul Üniversitesinin kütüphanesinde bulunan bu minyatür hem Sultaniye'deki binaların mimarlık özelliklerini açığa çıkarıyor, hem de şehrin planı ile ilgili oldukça az, hem de bir birine zıt olan bilgileri tamamlıyor.²¹³

²¹² Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, **Matrakçı Nasuh Maddesi**, cilt-28, Ankara 2003, s.143.

²¹³ MURADOV V.,a.g.e, Maarif Neşriyatı,Bakû, 1983.

Sultaniye'nin büyük yapıları arasında aynı zamanda Olcaytu Hüdabende'nin büyük türbesi de yer almaktadır. 1309 – 1313 yılları arasında inşa edilmiş olan Olcaytu türbesi Azerbaycan mimarisinin önemli abidelerinden birisidir.

Tarihi kaynaklar Tebriz gibi, Sultaniye'nin de yıkılmasının sebeplerinin kısmen aynı olduğunu göstermektedir. Ortaçağ döneminde Azerbaycan'ın bu iki güzel şehrinin Timur'un oğlu Miranşah tarafından yıkılması tarihi bir gerçektir.

Sultaniye'nin çöküşünden sonra Kara Yusuf şehir ahalisini Marağa ve Tebriz'e göç ettirmiştir.

14.yüzyılda Sultaniye'nin şehir merkezi etrafında kurulan mahallelerinden şimdi iz kalmamıştır.

15.yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerilemeye başlayan şehir 17.yüzyılda, daha önceki dönemlerde sahip olduğu kudretini tamamen yitirmiştir.

Sultaniye Azerbaycan'ın diğer şehirlerine kıyasla daha az yaşamış olsa da tarihimizde önemli rol oynamış ve feodal şehrin bütün özelliklerini kendinde taşımıştır.²¹⁴

F. 18–19. Yüzyıllar Azerbaycan'ında Sosyal ve Siyasi Durum

18. yüzyıl şehirlerinin nüfusundan bahsederken dönemin gergin siyasi durumunu da göz önünde bulunduramaz kaçınılmazdır. Çünkü nüfus sayısı Azerbaycan'da meydana gelen çatışma ve savaşlarla direkt bağlantılı idi. 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da işgalcilerin saldırılarından ve feodal çatışmalardan zarar görmemiş şehir hiç yoktu. Bu durum şehirlerdeki nüfusun yapısını da olumsuz yönde etkilemiştir.²¹⁵

18. yüzyılın ikinci yarısında şehir nüfusunun sosyal yapısı hakkında belirli bir düşünceye varmak için elimizde güvenilir kaynak henüz yoktur. Fakat arşivlerde birkaç Azerbaycan şehrinin 19. yüzyılın başlarına ait nüfusunun sosyal yapısı hakkında bilgiler vardır. Kuşkusuz, 19. yüzyılda şehir nüfuslarının sosyal yapısında 18. yüzyılın ikinci yarısına nazaran bazı değişiklikler olmuştur. Fakat geçen zamanın fazla olmaması

²¹⁴ MURADOV V., a.g.e, Maarif Neşriyatı, Bakû, 1983.

²¹⁵ ALİYEV F. M., Goroda i Gorodskaya Torgovlya v Azerbaydjane vo Vtoroy Polovine XVIII veka, Bakû, 1958.

nedeniyle bu değişikliklerin esaslı değişiklikler olamayacağını düşünebiliriz. Bir ihtimal olarak, 19. yüzyılın başlarında şehir nüfusunun sayısının bir az artmış olabileceğini, aynı zamanda Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali nedeniyle Acemistan'a kaçışlar sonucunda feodal soyluların sayısında azalma olabileceğini ve şehirlere Rus orduları ve memurlarının yerleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

19. yüzyılın başlarına ait belgelerden birisi 1810 yılında General Repinin tarafından Bakû şehrinin nüfusunun yapısı hakkında hazırlanmıştır. Bu belge hâlihazırda Moskova Devlet Askeri Tarih Arşivinde saklanmaktadır. Belgeye göre, şehrin nüfusunun sosyal yapısı 19. yüzyılın başlarında aşağıdaki şekilde idi:

Vergilerden Muaf Olanlar

1.Beyler	98
2.Din Adamları	202
3.Hizmetliler	43 (nüfus toplamındaki oranı %15,5)

Vergi Verenler

Çeşitli ustalar (terziler, kunduracılar, marangozlar vs)	409
1.Sandal ve kayık sahipleri	45
2.Vasıfsız ağır işçilikle uğraşanlar	322
3.Zanaatkârlar ve imalathanelerde çalışanlar	776 (1.2.3.4 toplamının nüfusa oranı %34,5)
4.Tüccar	395
5.Perakendeci tacirler, bunun gibi seyyah perakendeciler	366 (toplam ticaretle uğraşanlar 661 - %34)
6.Çiftçiler	277
7.Arabacılar	78 (6,7 toplamı 365, nüfusa oranı %16) ²¹⁶

Yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere, şehir nüfusunun %50-sinden fazlası zanaatkârlık ve ticaretle uğraşmaktaydı. 18. yüzyılın ikinci yarısında da Bakû şehrinin sosyal yapısı yaklaşık olarak böyle olmuştur. Çünkü daha sonraki tarihlere ait belgelerde hatta Çar döneminde bile, Bakû şehri nüfusunun sosyal yapısında dikkate

²¹⁶ ORUCOV M.H. ve başkaları, **Ortaçağ Şarkinde Şehirler ve Ticaret**, Bilimsel eserlerin toplusu, Bakû 1982.

değer değişikliklerin olmadığı belirtilmektedir. Bu belgeden 19. yüzyılın ortalarına doğru Bakû şehir nüfusunun yarısından fazlasının ticaret, zanaatkârlık ve hizmetlilikle uğraştığını görebilmekteyiz. Buradan da 19. yüzyılın başlarında şehir nüfusunun yapısının 18. yüzyılın ikinci yarısındakine göre çok az değiştiği sonucuna varılabilir.

Bakû'nün ticari açıdan uygun konumunu göz önünde bulundurarak şehirde ticaretle uğraşanların zanaatkârlıkla uğraşanlardan daha fazla olduğunu düşünebiliriz. Bu düşünce, sayı göstermemekle birlikte Bakû şehir nüfusunun çoğunluğunun ticaretle uğraştığını belirten seyyah J. Forster²¹⁷'in yazılarıyla da desteklenmektedir.

Bakû'de ticaretin gelişmesine etki eden nedenlerden birisi de şehirde uygun bir ticaret limanının bulunmasıydı. Bunun yanı sıra Bakû'den kervan yolları da geçmekteydi. Fakat deniz ulaşımı yabancı ülke tüccarları için daha düşük maliyetlere yol açtığından bu dönemlerde şehirden geçen kervan yolları önemini kaybetmekteydi. Bazı durumlarda şehre gelen yabancı tüccarlar ülkedeki siyasi çarpışmalardan, eşkıya gruplarından ve yerel yöneticilerin aldıkları vergilerden kaçınmak için mallarını Bakûlü tüccarlara satarak geri dönebilmekteydiler. Yerli tüccarlar bu malları Kafkas ötesinin uç bölgelerine götürüp satarak ticarete kolay yoldan katılmış olmaktadır.

Bakû ticaretinin gelişmesinde petrol, safran ve tuzun da büyük önemi vardı.

18. yüzyılın ikinci yarısında Şuşa'lılar ticaretle Bakû şehir nüfusuna nazaran daha az uğraşmaktaydılar. Bunun esas nedenlerinden birisi Şuşa'nın ticaret açısından uygun pozisyonda bulunmamasıydı. Yukarıda belirtildiği üzere, şehir sarp kayalarla çevrili bir yükseklikte yerleşmekteydi. Bu yüksekliğe çıkışta sadece at arabaları değil, yayalar da zorluk çekmekteydiler. Şehir kalesinin tek kapısı vardı. Seyyah G. Keppel Şuşa'ya çıkmak için iki saatten fazla zaman harcadıklarını yazmaktadır. Ticaretin gelişmemesinin bir diğer nedeni de şehrin yeni yapılmış olması nedeniyle uluslararası çapta tanınmamasından kaynaklanmaktaydı. Tabii ki, bu şehir ahalisinin ticaretle hiç uğraşmadığı anlamına gelmez. Bazı kaynaklar Şuşa şehrinin Kafkas ötesinin bazı

²¹⁷ 18.yüzyılda yaşamış İngiliz seyyah. Hindistan, Afganistan, Azerbaycan, İran ve Rusya'da bulunmuş. "Bengaliya'dan Petersburg'a Seyahat" adlı kitabın yazarı. 1784 yılında Bakû'de bulunan Forster, kayıtlarında petrol madenlerini, Surahani'da bulunan Ateşgah'ı, şehir savunma duvarlarını, insanların uğraşlarını, Multan vilayetinden gelen Hindistanlı tacirleri, Şirvan eyaletini, burada üretilen ipeği, Şamahı şehrini ve diğer bilgileri açıklamıştır., kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt, IX, **Forster maddesi**, Bakû, 1986, s. 587.

şehirleri ile ticaret yaptığını belirtmektedir. 1797 yılında Şuşa, Kacar Han tarafından işgal edilmiş ve buradan büyük miktarda haraç toplanmıştır.²¹⁸

Şamahı'da ise nüfusun esas uğraş alanını ticaret ve zanaatkârlık oluşturmaktaydı. Seyyah M. Biberstein²¹⁹ Şamahı'da pek çok tüccarın, özellikle ipek ticareti yapanların ve de çeşitli zanaatkârların olduğunu belirtmektedir. Fakat M. Biberstein, diğer seyyahlar gibi zanaatkâr ve tacirlerin şehir nüfusu içindeki oranı hakkında bilgi vermemektedir.

“Kafkas” gazetesinin 1846 tarihli bir sayısında “Nuha” başlığı altında verilmiş bir makalede şehir nüfusundan 3.100 kişinin ticaretle uğraştığı belirtilmektedir. Bu dönemde Nuha şehrinde yaklaşık 7.700 kişi yaşadığına göre, şehir nüfusunun %40'ının ticaretle uğraştığı sonucuna varabiliriz. Bu noktada bir hususa daha değinmemiz gerekmektedir. Diğer Yakın Doğu ülkelerinde olduğu gibi, ortaçağ'da Azerbaycan'da da zanaatkârlar aynı zamanda ticaretle de uğraşmaktaydılar. Bu yüzden, yukarıda belirtilen rakama kendi ürünlerini pazarlarda satan zanaatkârların da dâhil edilmiş olma olasılığını da göz önünde tutmalıyız. Büyük bir olasılıkla, Nuha şehir ahalisinin yapısı incelediğimiz dönemde de aynıymış, çünkü kırk yıl gibi kısa bir zamanda nüfus yapısında önemli değişikliklerin olması zordur.

Yukarıda Bakû nüfusunun sosyal yapısından bahsederken şehirde zanaatkâr ve tacirlerin yanı sıra feodallerin, din adamlarının ve hatta köylülerin de yaşadığı belirtilmişti. Bu durumun sadece Bakû'ye has bir durum olmadığını belirtmekte fayda vardır. Tüm Azerbaycan şehirlerinde önemli sayıda köylü yaşamaktaydı. Bu durum, köylülerin yabancı işgalcilerin sık sık gerçekleşen baskınlarından aileleri ile birlikte kaçarak kale duvarları ile çevrili şehirlere sığınmaları ve de ülkenin ekonomik olarak geri kalmışlığı ile açıklanabilir.

²¹⁸ ALLAHVERDİYEV S., HAKVERDİYEV E., BEHBUDOV M. **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, 2005, s. 152.

²¹⁹ M.F. BİBERSTEİN (1768-1826), Alman kökenlidir. Rusya'da harbi hizmette bulunmuştur. General V. Zubov'un Azerbaycan'a askeri yürüyüşünde (1796) onun yanında bulunmuştur. 1797 yılında Kafkasya'da ipekçilik üzere müfettiş tayin edilmiştir. İki yıl içerisinde Kafkasya'yı dolaşmış, onun iktisadiyatı ile ilgili bilgiler vermiştir. Onun araştırmaları “Hazar Denizi'nin sol sahilinde terek ve Kür nehirleri arasında yerleşen vilayetlerin tasviri”, ve “Kırım-Kafkasya'nın Florası” adlı eserleridir. Bu eserler Azerbaycan'ın flora ve faunasını öğrenmemiz açısından büyük önem taşımaktadır. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt II, **Biberstein Maddesi**, Bakû, 1978, s. 156.

Ayrıca, şehirlerde belirli miktarda köylü aile bulunmasına yerel yöneticiler zemin yaratmaktaydılar. Bu durum tesadüfî değildir. Bilindiği üzere, ortaçağdaki savaşlar yüzünden her hangi bir şehir aylarca, bazı durumlarda yıllarca düşman ordusunun kuşatması altında kalabilmekteydi. Bu durumda kaleye dışarıdan erzak, özellikle buğday getirilmesinin olanaksız hale gelmesi şehirde açlığa yol açmaktaydı. Çoğu zaman savaşlarda yenilen tarafın kuşatma altındakiler olması bu yüzdendir. Bu nedenle, yerel yöneticiler şehirlerin asgari düzeyde buğday temin edilmesi için çiftçilik işlerine mani olmamakta, hatta olanak sağlamaktaydılar.

19. yüzyılın ortalarında köylüler toplam nüfusun %90'nı oluşturmaktaydı. İki çeşit köylü vardı: Devlet (Hazine) ve Sahipkar köylüleri. Hazine toprakları eski beylerin ve hanların toprakları idi. Burada yaşayan köylüler de devletin köylüsü statüsü almıştı.²²⁰

Nahçıvan'da ekin alanları kalenin ortasına yapılmıştı. Bunun yanı sıra, şehirde meyve ve üzüm bahçeleri de vardı. Ekinleri ve bağları sulamak için şehre özel kanallar çekilmişti.

Çiftçilerin dışında şehirlere aynı zamanda başka hanlıklardan gelen mülteci köylüler de gelmekteydi. Fakat bunlar şehirlerde kendilerine uygun iş bulamadıklarından geçimlerini dilencilik ve hamallıkla sağlamaktaydılar. Bu konuda 19. yüzyıl belgelerinden birinde ilginç bir bilgi vardır. Rus orduları Bakû'yü işgal ettikten sonra General Yermolov şehirde düzeni sağlamak amacıyla bir takım önlemler almıştı. Onun bu konudaki emirlerinden birinde bu tarihe kadar şehirde ticaret, zanaatkârlık veya çiftçilikle uğraşmayan insanların yaşadığı belirtilmiş, bunun dayanılmaz bir durum olduğu için bu kategorideki insanların çabucak köylere gönderilmesi emredilmiştir. 1817 yılında General Yermolov Almanların iki grupunun Azerbaycan'a girmesine izin vermiştir. 1817-1818 yıllarında Güney Kafkasya'da oluşturulmuş olan sekiz Alman kolonisinden ikisi Yelendorf (şimdiki Hanlar) ve Annenfeld (şimdiki Şemkir) Azerbaycan arazisinde yerleştirilmiştir.²²¹

Tüccar ve zanaatkârlarla birlikte köylü nüfustan oluşan şehir nüfusunun sosyal yapısı çok renkli idi. Bu sebeple sadece 18. yüzyılın ikinci yarısında değil, 19. yüzyıl

²²⁰ ALLAHVERDİYEYEV S., HAKVERDİYEYEV E., BEHBUDOV M. **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, s. 170

²²¹ ALLAHVERDİYEYEV S., a.g.e., s. 169.

boyunca da Azerbaycan şehirlerinde zanaatkârlar ve tüccarların yanı sıra feodallere, din adamlarına ve köylülere de rastlamak mümkündür. Bütün bunlar aynı zamanda şehirlerin gelişmesini yavaşlatmaktaydı.²²²

1.Yönetim

18. yüzyılın ikinci yarısında her bir hanlıkta esasen bir merkez şehir vardı. Şehirlerin yönetilmesi hem sade, hem de çeşitli idi. Bazı hanlıklarda şehri Hanın kendisi yönetmekteydi, bazı şehirlerde ise Han şehrin yönetimini görevlendirdiği kişilere, naiplere, kelenterlere veya kalebeylerine devretmekteydi. Tüm yönetim esasen Hanın elinde toplanmıştı ve Hanlar hanlıkları kendi özel mülkiyetleri gibi yönetmekteydiler. Azerbaycan'da Hanlıklar devri Kaçarlarla beraber başlar.²²³

Fakat Hanlar yerel derebeylerinin engellemelerine takılmamak için, bazı durumlarda onların fikirleri ile uzlaşmakta, keyfilikten kaçınmakta ve bazı durumlarda üst sınıfın üyelerine, yani derebeylerine ve dini gruplara karşı fedakârlıkta bulunmaktaydı. Çünkü çoğu zaman Hanların, nüfuzlu derebeylerinin yardımına ihtiyaçları vardı.²²⁴

2. Yasama ve Yürütme

Azerbaycan Hanlıklarının kendilerine has idare usulü, yasama ve yürütme biçimleri vardı. Fakat Azerbaycan Hanları da diğer Müslüman ülkelerin yöneticileri gibi, yasama ve yürütme işlerini İslam şeriatına dayandırmaktaydılar.

Şamahı Hanlığında Han'ın yanında "divan" olarak adlandırılan bir danışma kurulu vardı. Bu kurul, durumun önemine bağlı olarak toplanabilmekteydi. Yerel yöneticiler esas olarak ekonomik, askeri veya sivil konulara ilişkin emirleri yerine getirmekteydiler.

Hanlığın idaresinde Han'ın kişiliği belirli bir role sahipti. Bazı hanlıklarda feodallerin Han üzerindeki etkisi çok güçlü idi. Şamahı'da bazı durumlarda Han divan üyelerinin görüşüne başvurmadan önemli konularda karar vermekten kaçınmaktaydı. Seyyah M. Biberstein²²⁵'in aktardıklarına göre, Şamahı Hanları divanla uzlaşmadan hiçbir önemli konuyu hayata geçirmemekte ve ayanlardan, özellikle de beylerden

²²² İSMAYILOV Mahmud, **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, 1992, s. 187-190.

²²³ www.tika.gov.tr/Dosyalar/Azerbaycan.doc.

²²⁴ İSMAYILOV Mahmud, a.g.e., s. 180.

²²⁵ ACE, **Biberstein Maddesi**, s. 156.

sakınmaktaydılar. Aynı konu S. Bronevski'nin yazdıklarından da anlaşılmaktadır. Han'ın diğer nüfuzlu insanlardan habersiz her hangi bir karar alması durumu diğerlerinde hemen tepki uyandırmaktaydı. Bu tür durumlarda onlar Han'ın aldığı kararı onaylamayabilirlerdi. Han'ın yönetiminde vezir veya baş mirzasından başka memurlar da çalışmaktaydı.²²⁶

3. Şehir Memurları

Şehir memurları kapsamına ilk sırada naip, kalebeyi, daruga, asesbaşı, asayiş görevlileri ve diğer memurlar girmektedir.

a. Naip

Naip²²⁷ esasen ekonomik ve sivil işlerle ilgilenmekteydi, ayrıca vergilerin zamanında toplanması da onun görevleri arasındaydı. Sanatkârların ödeyeceği vergileri, vergilerin düzenlenmesini naipler yerine getirmektedir. Fakat naiplerin görevleri bunlarla sınırlı değildi. Han'ın şehir dışına çıkması durumlarında (savaş, seyahat, av vs. nedenlerle) şehrin yönetimi naibin sorumluluğuna geçmekteydi²²⁸.

Mirza Haydar Vezirov'un aktardıklarına göre, Hanlar çoğu zaman naipleri kethudalardan veya şehir beylerinin arasından tayin etmekteydi: "gerekli durumlarda şehir beylerinden birisi naip olarak seçilirdi ve tüm şehir onun yönetimini kabul ederdi". Diğer şehirlerde de durum hemen hemen aynı idi. Fakat incelediğimiz bazı kaynaklarda şehirlerde iki naibin olabilmesi durumuna da rastlıyoruz. Çoğu zaman naipler onlara verilen hakları kötüye kullanarak şehir halkını nerdeyse yağmalamakta, vergilerin miktarlarını artırarak topladıkları vergilerin çoğuna el koymaktaydılar. Dönemin canlı şahidi olan S. Gmelin'e göre "Han şehirde olmadığına, onun yerine naipler geçmektedir. Bu rütbe Şamahı işgal edildikten sonra Fethali Han'ın kardeşi Abdullah beye verilmişti. Fakat son dönemlerde Han'ın kardeşinin yaptıklarından memnun olmadığına ilişkin söylentiler dolaşmaktadır. Söylentilere göre, Abdullah Bey bazı

²²⁶ İSMAYILOV Mahmud, a.g.e., s. 187-190.

²²⁷ Naip: Bu tabir genellikle bir memuriyette başkasına vekalet eden kişi için kullanılmıştır. İslam Ansiklopedi, **Naip Maddesi**, cilt 9, İstanbul, 1964.

²²⁸ Naib-yerine geçen, muavin, vali anlamlarında kullanılmıştır. Arap kökenli bir kelimedir. Ortaçağ İslam devletlerinde eyalet hakimi, Hükümdar, emir, han ve diğerlerinin muavini, Osmanlı Devletinde naibler genellikle şeriat hakimi, kadının muavini idi, Çarlık aleyhine Dağıstan halkının mücadelesinde Şeyh Şamil'in müvekilleri de naib olarak adlandırılmıştır. Günümüzde bazı Yakın Doğu ülkelerinde nüfuzlu din adamlarının muavinleri, aynı zamanda yerli polis idaresinin amirleri de naib olarak adlandırılmaktalar. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt VII, **Naib Maddesi**, Bakû, 1983, s.148-149.

durumlarda Han'a ihanet etmiş, halka uygulanan vergilerin zaten yüksek olmasına rağmen, vergileri daha da yükseltmiş ve bunun gibi bazı kötü davranışlarda bulunmuştur. Bu nedenle Han Abdullah Beyi bu görevden alarak, bu işi Bakû Hanına havale etmiştir". Son zamanlarda bulunan bazı arşiv bilgilerinden Abdullah Beyin sadece keyfilik ve despotluk yapmakla kalmadığını, diğer derebeyleriyle işbirliği yaparak kardeşinin yönetimine ve Azerbaycan'ın bir devlette birleştirilmesi siyasetine karşı çıkmış olduğunu öğrenmekteyiz.²²⁹

b. Kethüda²³⁰ ve şehirbeyi²³¹

Şehirlerin sivil yönetimini kolaylaştırmak için Hanlar şehirleri mahallelere bölerek her bir mahalleye kethüda veya şehirbeyi sıfatıyla yöneticiler atamıştı. Bu yöneticiler vergi toplamakla, naiplerin, hanların emirlerini yerine getirmekle yükümlüydüler.²³²

Şehirler dört kısma bölünüyor ve her kısma ayrıca bir kethüda²³³ tayin ediliyordu. Derbent şehri de 18. yüzyılın 60-80 yıllarında dört kısma bölünmüştü. Mahalle yönetimleri şehirbeylerine devredilmişti. Bunun gibi, Ordubad ve Guba şehirleri de dört mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler ondan fazla sokağa sahiptiler.

"Karabağ bölgesinin tasviri"nde Şuşa şehrinin üç mahalleye bölündüğü belirtilmektedir. Fakat diğer belgelerden şehrin üç değil daha fazla mahalleden oluştuğu kanaatine varılabilir.

Bu arada, sadece şehirlerin değil, büyük köylerin de mahallelere bölündüğünü belirtmeliyiz. Etnografik belgelerden Lahıç köyünün sekiz mahalleden oluştuğunu, her

²²⁹ İSMAYILOV Mahmud, a.g.e. s. 187-190.

²³⁰ Büyük devlet adamlarıyla zengin kimselerin işlerini gören kişiler için kullanılan bir tabir olup, halk arasında buna kahya da denilmiştir. Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, **Kethüda Maddesi**, cilt 2, İstanbul, 1993, s. 251.

²³¹ Şehir Beyi : Şehir idaresinin başında bulunan anlamında kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, **Şehir Beyi Maddesi**, cilt 3, İstanbul, 1993, s. 217.

²³² Kendhuda –katta, Feodaliteye kadar İran ve Orta Asya'da büyük aile icmasının başkanı, Feodalitede hakim sülale üyelerine mahsus üretimi yöneten, köy veya mahalle başkanı ve diğer anlamlarda kullanılmıştır. Köyün birkaç kendhudası olabilirdi. 16-19.yüzyıllarda Azerbaycan'da çok sayıda kendhuda mevcuttu. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Kendhuda Maddesi**, ciltV, Bakû, 1981, s. 351.

²³³ Feodalitede hakim sülale üyelerine mahsus üretimi kontrol eden, köy veya mahallenin başında duran kişi, GOCAYEV E., GULİYEVA Ş., ALİYEVA S., **Tarihi Anlayış ve Temrinlerin İzahlı Lügati**, Bakû, 2003, s. 24.

mahallenin bir yöneticisinin, mescidinin ve ihtiyarlar meclisinin olduğunu öğrenmekteyiz.²³⁴

c. Kadı ve Mollalar

Kadı²³⁵ ve mollalar mescitlerde ibadetin yerine getirilmesinin yanı sıra, burada bazı sivil meseleleri de çözmekteydiler. Ayrıca, nikâh işlemleri de burada yapılmaktaydı.

İslam Ülkelerinde şeriat esasında mühakeme icraatlarını gerçekleştiren hakim. Ortaçağlarda kadı bir nevi noter görevini yapmaktaydı. Yetimlerle ilgilenir veya onlarla ilgilenecek birilerini tayin ediyordu. Mülki ve cinayet davaları ile ilgileniyordu. Hilafet döneminde kadı, emirlere tabi olur ve onun tarafından seçilirdi. 9. yüzyılda kadı Halife, daha sonraki dönemlerde ise ülke yöneticisi tarafından atanırdı. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında kadının görevi aile, din ve kısmen veraset konularıyla sınırlandırıldı. 20. yüzyılda bazı İslam ülkelerinde şeriat mahkemelerinin ortadan kaldırılması ile Kadı enstitüleri de ortadan kaldırıldı. Azerbaycan'da kadının görevi 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Sonra ortadan kaldırılmıştır.²³⁶

d. Asayiş Görevlileri

Şehir idaresinde asayiş görevlileri de önemli rol oynamaktaydılar. S. Yegiazarov'a göre Acemistan'da olduğu gibi, Kafkas ötesi şehirlerinde de iki asayiş idaresi vardı: Genel şehir asayişi ve çarşı asayişi.

²³⁴ KARABAĞLI Mirza Cevanşir, **Karabağ Tarihi**, Ankara, 1990, s. 1-13.

²³⁵ Kadı: Kaza işlerine bakan memur olup, insanlar arasında meydana gelen çekişme ve davalara bakmaktadır. Davaları şer'i hükümlere göre çözümleyen kadılar yetkili makamca tayin edilmektedir. İlk zamanlarda kadılar davalara camilerde bakarlardı. Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Kadı Maddesi, cilt 2, İstanbul, 1993, s. 119, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, **Kadı Maddesi**, cilt 24, İstanbul, 1991, s. 66.

²³⁶ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Gazi Maddesi**, cilt II, Bakû, 1978, s. 572.

e. Kalebeyi ve Daruga²³⁷

Kaynaklar, Azerbaycan şehirlerinde kalebeyi ve daruga unvanlarıyla iki tür önemli asayiş memurunun olduğu ile ilgili bilgiler aktarmaktadırlar. “Şirvan bölgesinin tasviri” belgesinde naip rütbesi ile birlikte, Ağa Rahim isimli kalebeyinin ismi de geçmektedir. Bu kişi Mustafa Han’ın döneminde Şamahı şehrinin kalebeyi olarak atanmıştı. Şuşa şehrinde de kalebeyinin varlığına ilişkin bilgiyi “Şuşa bölgesinin tasviri” belgesinden alabilmekteyiz.

Kalebeyinin esas görevi şehrin savunmasını denetlemekten ve kale içinde düzenin sağlanmasından oluşmaktaydı. Kalebeyinin emrinde silahlı hizmetlileri vardı. Kalebeyinin hem de asayiş reisi görevini yerine getirdiğini düşünmememiz için her hangi bir neden yoktur. Kalebeyiler Hanların güvenilir insanlarıydı ve bir takım muafiyetlere sahiptiler. Bazı kalebeyilerin kullanımına birkaç zanaatkârlık dükkânı da verilmekteydi. Şuşa kalebeyinin terzi, kunduracı vs. gibi zanaatkâr dükkânlarının yanı sıra, bakkal, kebapçı gibi dükkânları da vardı.²³⁸

Daruganın esas görevi şehrin ve çarşının düzenini sağlamaktan ibaretti. Daruganın da kendi silahlı güçleri vardı. I. Schopen’e göre onbaşı ve yüzbaşılar daruganın tabiiyetindeydiler. Çarşı darugaları geniş haklara sahipti. Onlar “çarşı darugası” olarak adlandırılmalarına rağmen, çarşı dışında da faaliyette bulunabilmekteydiler. Şeriat kanunlarının ihlal edilmesinin engellenmesi için darugaya

²³⁷ Eski Türklerde bugünkü polis teriminin karşılığı olarak “Yarkan” terimi kullanılmıştır. 1913 yılında çıkartılan Suci Kitabesinde Yarkan sözü, Moğolca polis anlamında kullanılan “**Daruğa**” sözünün aynısıdır. D ve Y harflerinin Moğolca ve Türkçe arasında değişmeye uğradığı, bu kelimelerin her ikisinin de Uygur metinlerinde geçtiği, Yarkan teriminin polis, dedektif, cellat olarak çevrildiği, Daruğa teriminin Orta Asya ve Azerbaycan’da gece bekçisi, Altınordu zamanında polis memuru karşılığı olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Daruğa teriminin Moğol istilasından sonra Orta Asya Türkleri arasında kullanılmaya başlandığı Selçuklularda bu terimin kullanılmadığı Karakol sözünün en eski Türk polis teşkilatından bu yana kullanıldığı bugünkü anlamda polis deyiminin tam karşılığı olarak karakol deyiminin “Dirlik ve Düzeni sağlama” anlamında kullanıldığı, bu işlerin yürütüldüğü yerlere de “Karakolhane” adının verildiği Peçenek Türklerinin gözlemek amacıyla yaptıkları kalelerden adlarının birinin “karaku” olduğu karaku kelimesinin de karakol gibi gözetlemek anlamına gelen Karamak köküne dayandığı belirtmektedir.

²³⁸ Kalebeyi – hanlıklar döneminde Azerbaycan’da kale reisi, Kalebeyi asayişten ve kalenin korunmasından sorumlu idi. Kalebeyinin hizmetinde silahlı koruma ordusu vardı. Şehir darğası (daruga) ile kalebeyi arasında görev dağılımı karışık. Şehrin gece bekçileri Kalebeyine de tabi idiler. Bazı şehirlerde (Şuşa ve diğerleri) kalebeyinin elinde şapkacı, ayakkabıcı dükkanları da olurdu. Bu görev irsi değildi. Kalebeyiler genelde maaflardan, yani vergiden muaf kişilerden oluşurdu. Kaynak: : ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Galabeyi Maddesi**, cilt III, Bakû, 1979, s. 10.

büyük olanaklar verilmişti. Her hangi bir kişinin aykırı davranışlarla suçlanması durumunda, daruganın bu kişiyi kendi bildiği gibi cezalandırmağa hakkı vardı.

Darugalar bulundukları durumdan yararlanarak küçük zanaatkâr ve tacirleri sıkıştırmakta, onların yükümlü oldukları vergi oranlarını artırmaktaydılar. Hanlar onların yararına ayrıca bir “darugalık” vergisi de belirlemişti.

Bu hususlar bazı Azerbaycan şehirlerinde daruga ile kalebeyinin aynı görevleri yerine getirdiğini düşündürmektedir. Zira araştırmacı V. Ivanko eserlerinde “kalebeyi veya daruga” yazarak bunlar arasında bir fark koymamaktadır.²³⁹

f. Ases ve Asesbaşı²⁴⁰

Yukarıda, şehirli nüfus gibi köylülerin de birçok yükümlülük altında kaldıklarını göstermiştik. Şehirlilerin yükümlülüklerinden birisi de özellikle geceler, gözcülük veya bekçilik yapmak suretiyle şehrin güvenliğine katkıda bulunmak idi²⁴¹. Şehir nüfusunun bu tür mükellefiyetine 17. yüzyıldan beri rastlanmaktaydı. İskender Münşi'nin aktardıklarından o dönemlerde gece güvenliği için şehir ahalisinden *vücuḥ-e eḥdas* adlı vergi toplandığını öğrenmekteyiz.

Ases teşkilatı, İlhanlılardan Selçuklulara, oradan da Osmanlılara geçti. Bu teşkilata, İlhanlılar Devletinde “amere-yi ases” denirdi. Osmanlılarda Fatih Sultan Mehmed döneminde kurulan *aseslik* teşkilatının başında, Yeniçeri Ocağı'nı meydana getiren ortarlardan yirmi sekizinci ortanın çorbacısı bulunurdu. Bu çorbacıya, *asesbaşı* denirdi. Bugünkü manâda emniyet müdürüne karşılık gelmektedir.

Asesbaşı idaresindeki asesler, geceleri, asayişini temin etmek için dolaşırlar, yasak yerlerde rastladıkları şüpheli kişileri yakalarlar, kimliklerini soruştururlar, suçlu olanları cezalandırırlardı. Suçsuz olanları ise, yasak yerlerde dolaştıklarından ötürü para cezasına çarptırılırlardı. Yeniçeri ağasının yakaladığı kimselerin hapsi ile asesbaşı

²³⁹ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Daruga Maddesi**, cilt III, Bakû, 1979, s. 340.

²⁴⁰ Asesbaşı: Ases, Arapça bir kelime olup bekçi anlamına gelen “ass”ın çoğuludur. Bekçilik görevinin sürekli bir hale gelmesi Hz. Ebu Bekir döneminde olmuştur. Bu görev İslam Devletlerinde genel asayiş ve emniyet teşkilatı içinde yer almıştır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, **Asesbaşı Maddesi**, cilt 3, İstanbul, 1991, s. 464.

²⁴¹ Ases – Arayıp bulmak, Karanlıkta aramak anlamını taşır. Ortaçağda Yakın Doğunun birçok ülkesinde, aynı zamanda Azerbaycan'da pazarları koruyan koruma ordusu idi. Esas görevleri, geceleri pazarları korumaktı. Bu ordu için pazarlardan özel vergi toplanırdı. Kaynak: : ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Es'es Maddesi**, cilt IV, Bakû, 1980, s. 232.

ilgilenirdi. İstanbul içindeki Tomruklar ile Babacafer zindanları da asesbaşının emri altındaydı.

Asesbaşı, merasimlerde ve kapıkulu ocaklarının sefere çıkışlarında, beş yüz kadar olan maiyeti ile yolun iki tarafına dizilerek düzeni sağlardı. Vezir-i azam divanında ve vezir-i azamın İstanbul'da kol gezdiği zamanlarda, bir kısım asesiyle birlikte asesbaşı da bulunurdu. Narh denetiminde subaşıyla birlikte sadrazama yardımcı olurdu. Yeniçerilere ulufe dağıtımına, Muhzır Ağa ile birlikte müşahit olarak katılırdı. Elçi karşılama ve kabul resimlerinde, protokolde yer alırdı.

Asesbaşı, başına yeşil çuhadan çatal kalafat, arkasına zağra yakalı ve yeşil divan kürkü, bacağına ak çakşır, ayağına da sarı yemeni giyerdi. Devlet merkezi olan İstanbul'da, biri Galata'da diğeri Suriçi'nde olmak üzere iki asesbaşı vardı. Fakat Suriçi Asesbaşısı üstün dereceliydi. Asesbaşı, Babıâli'de bulunduğu için, kendisinin yeniçeri ağası dairesinde bir emir eri bulunurdu. Yeniçeri ağası, asesbaşına bu emir eri ile emir gönderirdi. Diğer şehir ve kasabalarda da, ases adı altında emniyet teşkilatı ve buna ait vergiler vardı.²⁴²

g. Mirşeb

Diğer Doğu ülkelerinde de gece güvenliği reislerinin nüfuza sahip olduklarını görmekteyiz. Acemistan'da bu konumda olanlara “mirşeb” (gece ağası) veya “padişah-ı-şeb” (gecenin padişahı) denmekteydi. Bu sözcüklerin anlamlarından bile, bu görevin ne gibi güçlere sahip olacağını anlamak mümkündür.

Gece güvenliğinden sorumlu kişiler gruplara bölünerek, onlara bırakılan mahallelerin korumasını yapmaktaydılar. Bu gruplar direkt olarak asesbaşı'ya karşı sorumluluk taşımaktaydılar. Çarşıların ve zanaatkâr imalathanelerinin bulunduğu yerlerin ayrıca asesi vardı. Bu aseslerin ücretleri tacir ve zanaatkârlardan toplanmaktaydı.

Güvenlik güçleri üyelerinin bu geniş haklarının yanı sıra, ciddi sorumlulukları da vardı. Onlar gecelerin ve nüfusun mülkiyetinin güvenliği ile sadece canları ile değil, mal varlıkları ile de sorumluydular. Buna benzer bir durumu Acemistan mirşeb'leri hakkındaki “Tezkir el-mülük” eserinde de görmek mümkündür. Bu kaynaktan, geceler meydana gelen hırsızlık olayları için mirşebin şahsen sorumlu olduğunu, eğer çalınan

²⁴²<http://www.dallog.com/kurumlar/asesler.htm>, erişim tarihi 26.10.06.

mal bulunursa bir kısmını kendine ayırarak kalan kısmı mal sahibine teslim ettiğini, eğer bulunmazsa bulunması için belirli bir süre tanındığını, bu süre bitiminde de bulunamamışsa mal sahibinin çalınan mallarının bedelinin tamamının zorunlu olarak mirşeb tarafından karşılanacağını öğrenmekteyiz.²⁴³

ğ. Ustabaşılar

Şehir yönetiminde zanaatkâr birliklerinin başında bulunan ustabaşılar da belirli rol oynamaktaydılar. Fakat bunların nüfuz alanları kendi birlikleri çerçevesi ile sınırlıydı. Onlar sadece zanaatkârların sivil, mali ve mahkemelik konuları ile ilgilenmekteydiler.

4. Şehir Mahkemeleri

Şehirlerde cinayet ve mülki davalara üç tür mahkemede bakılabilmekteydi: Mahkeme-yi âli, Mahkeme-yi şeriyye ve esnaf mahkemesi.

a. Mahkeme-yi şeriyye

Bu mahkemelerden en işlevseli mahkeme-i şeriyye idi. Bu mahkemede cinayet davalarına, evlenme konularına ve veraset işlemlerine bakılmaktaydı. Mahkemenin resmi yetkilisi kadı idi.²⁴⁴

b. Mahkeme-i âli

Mahkeme-yi âli olağandışı durumlar ortaya çıktığı zaman toplanmaktaydı. Bu mahkeme direkt olarak Han'a bağlı idi ve burada büyük cinayet gibi davalara bakılmaktaydı.

c. Esnaf Mahkemesi

Esnaf mahkemelerinin başında ise ustabaşılar vardı. Bu mahkemelerde görece olarak daha hafif konular çözümlenmekteydi. Zanaatkârlar, kalfalar, çıraklar arasında çıkan tartışmalı konular, genel kuralların ihlali, yerel halkın ustalar hakkında şikâyetleri vs. gibi.

Bu tür mahkemelere yaşlı esnaf da çağrılmaktaydı. Davalı veya davacının mahkemenin kararına itirazı durumunda mahkeme-yi şeriyye'ye başvurulabilmekteydi. Bu durumu R. Efendizade'nin aktardıklarından da görmek mümkündür: o ustabaşının

²⁴³ İSMAYILOV Mahmud, a.g.e., s. 179-190.

²⁴⁴ ALLAHVERDİYEV S., HAKVERDİYEV E., BEHBUDOV M., Azərbaycan Tarihi, Bakû, 2005, s. 155.

görevlerinden bahsederek; “Onun görevlerinden biri de ustalar arasında ortaya çıkan tartışmaları çözümlmekti. Bu gibi işlerde jüri ustabaşı ile birlikte örf ve adetlere uygun karar almaktaydı. Taraflardan birinin itirazı durumunda mahkeme-yi şeriyeye’ye başvurulurdu.

Bir esnaf üyesi ile başka bir esnaf üyesi arasında tartışmalı durum ortaya çıktığı zaman her iki tarafın ustabaşısı bir araya gelerek tartışmalı konuyu çözmeğe çalışırlardı. Tartışma ustabaşılar düzeyine çıktığı durumlarda, konuya müdahiller arasına yaşlı esnaflar ve diğer şahıslar da katılabilmekteydi.

Han’ın haklarının sınırsız oluşuna rağmen, mahkemelerde çoğu zaman üst sınıfın diğer üyelerine de kolaylıklar tanınmakta ve çoğu durumda mahkeme onların lehine sonuçlanmaktaydı. Yukarıda değinmiş olduğumuz gibi, hanların diğer üst sınıf üyelerinin, -yani, derebeyleri, din adamları-, yardımına ihtiyacı olabilmekteydi. Bu nedenle hanlar feodallerin sınıfsal çıkarlarını kollayarak, mahkeme-yi şeriyeye’nin kararları ile razılaşmaktaydılar.

Genel olarak, derebeyiler şeriatın korunmasını üstlenerek fanatik tebaalarının daima itaat etmelerini sağlamak için dini bir fikri silah olarak kullanmaktaydılar. Buna örnek olarak Penah Han’ı gösterebiliriz. Han dini sınıfın desteğini kazanmak için namaz zamanlarında kendi yardımcılarını evlere göndererek halkı zorla mescitlere toplatmaktaydı.

d. Mahkeme Görevlileri ve Ceza Yöntemleri

Mahkemelerde hâkimlerin dışında mirzeler²⁴⁵, gözlemciler ve haberciler de bulunmaktaydı. Davalar şeriat kanunları esasında incelenirdi. Fakat bununla birlikte halkın örf, adetleri de göz önünde bulundurulmaktaydı. Mahkemede taraflardan birinin üst sınıfın üyesi olması durumunda, mahkeme kararının onların kızgınlığına neden olmaması için ilgili üst sınıf üyesi de mahkemeye davet edilirdi.

Mahkemelerde konuların şeriat bağlamında incelenmesi adaletsiz kararlar çıkarılmasına asla bir engel oluşturmamaktaydı, çoğu durumda rüşvet bu “mukaddes”

²⁴⁵ Hükümdar hanedanına mensup anlamına uyan emirzade, mirzezade kelimesinin kısaltılmış şekli. Ortaçağda Azerbaycan’da ve bazı komşu ülkelerde hakim sülale bireylerinin (şehzadenin) titulu. Sonraları şahıs adı olarak da kullanılmıştır. 18. yüzyılda mirze, ilim adamlarına takılan isim olarak kullanılmıştır. Bazı Türkdilli halklarda (Tatar, Nogay ve diğerleri) 13-19. yüzyıllarda feodallere, tayfa ve ordu komutanlarına “murza” denmiştir. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt VI, **Mirze Maddesi**, Baku, 1982, s. 589.

kanunların üstüne çıkabilmekteydi. Bu konuda S. Gmelin “hâkimler parayı çok sevdikleri için adil davranmamaktadırlar. İlginç bir durum, söylentilere göre Bakû’de adaleti asla bulamazsın.” yazmıştır.²⁴⁶

Adaletsiz kararların kurbanları genellikle rüşvet verecek paraları olmayan fakir tabakalardı. 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan ve Acemistan’ın birçok şehirlerini gezmiş olan Fransız seyyah Abbat de la Port bu konuda; “Tüm mahkemeler sadece fakirler için sert kararlar almaktadırlar. Avrupa’da olduğu gibi Acemistan’da da (Güney Azerbaycan kastedilmektedir) paranın hükmü büyüktür. Bu maden parladığında kanun susmaktadır. Bu nedenle zengin suçlu her zaman burnu havada gezmektedir. Sadece fakir suçlular hem fakirliğine, hem de suçuna göre ağır cezalara katlanmak zorundadırlar.” Diyordu.

18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan’da yürürlükte olan ceza usulü Orta Doğu despotizminin keyfilğini hala da yansıtmaktaydı. V. Ivanenko haklı olarak; “Hanlıkların yönetiminin prensip olarak despotik, devlet yapısı olarak feodal olduğunu” belirtmektedir. Ahvalat-i Karabağ eserinde İbrahim Han’ın devletini Acemistan idare usulü ile yönettiği belirtilmektedir.

Cezaların en hafifi para cezası ve falaka idi. Falaka sadece suçlular için değil, medreselerde ders alan çocuklar üzerinde de kullanılmaktaydı. Bu ceza 20. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Seyyah I. Lerch²⁴⁷’e göre falaka cezası vergi toplarken de yaygın şekilde kullanılmaktaydı. O, birkaç kere bu tür olayın şahidi olduğunu belirtmektedir. Ağır suçlara göre ise (savaş sırasında kaçmak, Han’ın mallarını çalmak vs.) suçlunun ya

²⁴⁶ GMELİN Samuel, (1745-1775) seyyah, 1767 yılında Almanya’dan Rusya’ya davet edilmiş, Petresburg’da Bilimler Akademisine üye olarak seçilmiştir. 1768-1774 yıllarında Bilimler Akademisinin verdiği görev ile Don nehri havzasını, Volga nehrinin aşağı kısımlarını, Kafkas ve Hazar Denizi sahillerini, Kuzey batı İran’ı araştıran “Heşterhan” araştırma grubuna rehberlik etmiştir. İran dönüşünde esir alınmıştır ve orada ölmüştür. Derbend, Guba, Baku, Şamahı, Salyan şehirlerinde bulunmuş, gözlemlerini Rusya’ya göndermiştir. Hazar sahillerinde yaşayan halkların tarihi, coğrafyası, bitki ve hayvanat alemi, aynı zamanda Azerbaycan’ın siyasi durumu ile ilgili bilgiler vermiştir. “Üç Doğal Alemi Araştırmak İçin Rusya’ya Seyahat” adlı eserinde seyahat ettiği yerlerin doğal alemi ile ilgili bilgiler vermiş, birçok yeni hayvan, aynı zamanda vahşi at-tarpan (Equus gmelini) hakkında da bilgiler vermiştir. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt, III, **Gmelin Maddesi**, Baku, 1979, s. 186.

²⁴⁷ İ. LERCH, (1703-1780), Alman, doktor, seyyah, 1731 yılında çalışmak için Rusya’ya davet edilmiştir. 1744-1748 yıllarında Rus sefirliğini İran’a müşayet etmiştir. Seyahati sırasında günlük yazmıştır. Bu günlükte Azerbaycan’daki yerleşim yerleri ile ilgili bilgiler vermiştir. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt VI, **Lerch Maddesi**, Baku, 1982, s. 207.

kafası, ya burun kulağı, ya da eli kolu kesilmektedir. Aktarılanlara göre, İbrahim Han çoğu zaman suçluları diri diri duvarlara ördürmekte, vahşi hayvanlara atmakta veya uçurumdan attırmaktaydı.

En ağır ceza insan öldürme nedeniyle verilmektedir. Bazı durumda, katil ölen kişinin ailesine teslim edilebilmektedir. Onlar ya katilden ölüme ölüm intikamı alır, ya da ölenin kan bedelini alarak bırakılırlar.²⁴⁸

5. Sosyal Faaliyetler

a. Kadınların Faaliyetleri

Kadınlar zamanlarının çoğunu evde ev işleri ile uğraşarak geçirmektedirler. 18. yüzyılın ikinci yarısını ve 19. yüzyılın başlarını inceleyen O. Evetskiy²⁴⁹ Azerbaycan'da kadınların hayatından bahsederek, kadınların kocalarının veya babalarının köleleri durumunda olduklarını, evde her işi yaptıklarını, fakat hiçbir şekilde dışarı işlerine karışmadıklarını belirtmiştir. Bazı kadınlar, özellikle zanaatkarların eşleri evde hammaddeleri işleyerek kocalarına yardım etmektedirler.

Genel olarak, kadının esas görevi ev temizliği, yemek yapılması, çocukların, özellikle de kızların eğitimi ile uğraşmakla sınırlı idi. Şehirde kızların terbiyesi, eğitilmesi veya sanat öğretilmesi için hiç bir kurum yoktu.

1874 yılında Bakû'de ilk Kız Gimnazyumu açıldı. Burada eğitim Rusça yapılmaktaydı.²⁵⁰

b. Spor-İdman

18. yüzyılda Azerbaycan şehirlerinde mescit, çarşı, hamam ve birkaç spor yarışmaları yerinin (zorhane) dışında başka sosyal yerler yok idi. Bu zorhanelerin izleri 19. yüzyıla kadar gelmektedir. Azerbaycan'da sporlar arasında güreş önemli yerdedir.

İsmi günümüze kadar gelmiş olan güreşçilerinden birisi 12. yüzyılda yaşamış olan İlhanlılar Hükümdarı Atabey Muhammet Cihan pehlivandır. Kendisi Doğunun en güçlü pehlivanı olarak tanınmaktaydı.

²⁴⁸ KARABAĞLI Mirza Cevanşir, Karabağ Tarihi, Ankara, 1990, s.34-35.

²⁴⁹ EVETSKİY Orest, *Statističeskoe Opisanie Zakavkazkogo Kraya*, S. Petersburg 1835, <http://www.usakgundem.com/makale.php?id=201>, erişim tarihi, 07.11.06.

1835 yılı basımlı eser Güney Kafkasya hakkında istatistiki bilgiler vermekte.

²⁵⁰ ALLAHVERDİYEV S., HAKVERDİYEV E., BEHBUDOV M. *Azerbaycan Tarihi*, Bakû, 2005, s. 201.

Savaşlarda ve eğlencelerde güreşçilerin gücünden yararlanılmaktaydı. Şahların yanında güreşçiler bulunmaktaydı. Savaşlarda bazen güreşçiler karşı karşıya gelir. Pehlivanı yenen taraf kazanmış oluyordu. Saraylarda “zorhane” isminde bölümler oluşturuluyordu.

Burada pehlivanlar güreş, ağırlık kaldırma, zincir kırma vs. çalışıyorlardı.

Zorhane kelimesi ilk kez karşımıza 14. yüzyılda çıkmaktadır. Zorhanenin kurulmuş olduğu ilk yer olarak da Tebriz şehri bilinmektedir.

Azerbaycan tarihinde bu spor dalı Tebriz, Bakû, Şeki, Şuşa, Şamahı, Ordubad, Nahçıvan ve diğer şehirlerde gelişmiştir.

Şah İsmail'in de iyi bir güreşçi olduğu bilinmektedir.

18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da en önemli güreşçilerden birisi Hüseyingulu Hacı Mürseloğlu olmuştur. Kendisi Bakû'nün Maştağa köyünde doğmuştur. Bu güreşçinin Acemistan Şahı Nasrettin Şah'ın en iyi güreşçisi Yezd'i yendiği de bilinmektedir. Hüseyingulu'nun 40 yıl güreştiği ve bu yıllar içinde Azerbaycan'da ve Acemistan'da pekçok güreşçiye yendiği bilinmektedir. Bu güreşçi 82 yaşında vefat etmiştir.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Kevle Mirze adlı güreşçi ün kazanmıştır.²⁵¹

Bakû'de olan zorhanelerden birinin iç betimlemesini H.Sarabski aşağıdaki gibi yapmaktaydı: “İçeri şehirde yukarı çarşıda çift kervansarayın altında bir karadam (yeraltında ev) vardı. Giriş kapısı çarşının içinde idi. Işıklandırması çok kötüydü. Ortada çimentoyla sıvanmış büyük bir havuz vardı. Tüm oyun hazırlıkları bunun içinde yapılmaktaydı. “Sofra” olarak adlandırılan bu havuzun eni ve uzunluğu 10 metre, derinliği ise 1,5 metre ebatlarında idi.” Kaynakta, güç gösterisi yarışmalarının yapıldığı bu yerlerde kullanılan, kullanılması güç ve ustalık gerektiren çeşitli oyun aletleri de tanımlanmıştır.²⁵²

18. yüzyılın sonlarında Bakû'de bulunmuş olan A. Araratski zorhaneler hakkında anlatılarında burada yarışmaya katılanların gönüllü katıldıklarını, katılma

²⁵¹ <http://www.projectharmony.org/webx/files/Milli%20Oyunlarimiz19d5.doc>, erişim tarihi, 07.02.07.

²⁵² SARABSKİ Hüseyingulu (1879-1945), eserleri: “Bir Aktyörün Hatıraları” ve “Köhne Baku”, Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt, VIII, **Sarabski Maddesi**, Baku, 1984, s. 292-293.

güdülerinin gerek sağlık ve kasları güçlendirmek, gerekse de diğer insanların karşısında hüner sergilemekten duyulan haz olduğunu aktarmaktadır.

18. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında yazılmış olan bu iki kaynağı karşılaştırarak zorhanelerin değişmemiş olduğunu görmek mümkündür.

şehir nüfusunun bir diğer eğlencesi de pehlivan g reşlerini izlemektir. Her bir hanlıkta Han'ın özel pehlivanı vardı. Bu pehlivanlar savaş zamanlarında ordunun  n sıralarında gider, bayram veya özel günlerde Han'ın huzurunda güreş yaparlardı.

Bazı durumlarda bir şehrin pehlivanlarının musabaka amacıyla başka şehirlere gittikleri de olurdu. "Ahvalat-ı Karabağ"da 18. yüzyılın ikinci yarısında şuşa'ya başka şehirlerden pehlivanların geldiği anlatılmaktadır.²⁵³

c. Eğitim

Çoğu  ocuk temel eğitimini bitirmeden baba mesleğini öğrenmekte, zanaatkâr veya tacir olmaktaydı. Zenginlerin evlatları ise evde temel düzeyde eğitim almaktaydılar. Erkek  ocukların durumu kızlarınkine nazaran farklı idi. Onların eğitimleri mescit veya medreselerde Arap ve Fars dillerini ve Kuran öğrenmekle sınırlıydı.

Azerbaycan'da özellikle şehirlerde pek çok okul vardı. 17. yüzyılın ortalarında sadece şamahı'da 40 ilkokul ve 7 ortaokul vardı. Tebriz'de ise ilkokul eğitimi veren 600, ortaokul eğitimi veren 47 okul faaliyet göstermekteydi.

Genel olarak Azerbaycan'da her semtin kendine özgü okulu vardı. Köy yerlerinde ise okul sayısı azdı. Bazen bir okul birkaç köye hizmet veriyordu.

17. yüzyılın en önemli ozanlarından Sarı  şık, Abbas Tufarganlı ve diğerlerini gösterebiliriz. şah İsmail, Aslı ve Kerem,  şık Garip destanları bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Mesih, G vs  Tebrizi, Terzi Afşar ve diğer şairler  n kazanmıştır.

şah İsmail tarafından yaptırılan saray kütüphanesi bu dönemde Doğunun en büyük ve en zengin kütüphanelerinden birisi idi. Hat sanatı bu dönemde gelişme göstermiştir.

17. yüzyılda Azerbaycan'da pek çok bilim adamı yaşamıştır. Bunlardan İskender Münşi'yi örnek olarak gösterebiliriz.

²⁵³ İSMAYILOV Mahmud, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1992, s. 179-190.

18. yüzyıl başlarında Azerbaycan şehirleri hanlıkların merkez şehirleri olduklarından burada eğitim de gelişme gösteriyordu. Okullarda eğitim genellikle Arap ve Fars dillerindeydi. Bu okullardan mezun olanlar han defterdarlığında veya feodallerin yanında kâtiplik yapmaktaydılar. Halk arasında bu kişiler Mirza olarak bilinmekteydiler. Okuldan mezun olduktan sonra mollalık yapanlar da vardı. Bazı şehirlerde şimdiki yüksek okula eşdeğer olan medreseler vardı. Bu dönemin aydınları genelde bu medreselerden mezun olanlardı.

Mektep-medrese sisteminin gelişmesi halk arasında bilime karşı olan ilginin artmasına neden olmuştur. Azerbaycan'ın meşhur coğrafyacısı Zeynelabidin Şirvani Doğu ülkelerini gezmiş ve bu gezi sırasında gördüklerini kaleme almıştır.

Azerbaycan'da Hanlıklar devrinde birbirine zıt iki akım gelişmiştir. Bunlardan birisi realist halk edebiyatı, diğeri ise saray edebiyatıdır.

Bu dönemde yaşamış olan Azerbaycan şairlerinden Nişat Şirvani, Arif Şirvani, Ağa Mesih Şirvani, Hasta Kasım, Şekli Nebi ve diğerlerini göstermemiz mümkündür.

18. yüzyılın en büyük şairi arasında Molla Veli Vidadi (1709–1809) ve Molla Penah Vagif'i (1717–1797) göstermemiz mümkündür.²⁵⁴

Hanlıklar devrinde Azerbaycan'da halk musikisi, mimari, ressamlık da gelişme göstermiştir. Şeki Han Sarayı, Şuşa, Esgeran ve Bayat kaleleri²⁵⁵, Şuşa Camisi ve diğer eserler günümüze kadar gelen mimarlık eserleridir.²⁵⁶

Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgalinden sonra şehir nüfuslarındaki artışları ve ülkedeki üretici güçlerin belirli düzeyde gelişmesini dikkate almazsak, şehir hayatının eskiden olduğu gibi kalmağa devam ettiğini söylememiz mümkündür.²⁵⁷

²⁵⁴ ALLAHVERDİYEV S., HAKVERDİYEV E., BEHBUDOV M. *Azerbaycan Tarihi*, Bakû, 2005, s.155-157.

²⁵⁵ KARABAĞLI Mirza Cevanşir, *Karabağ Tarihi*, Ankara, 1990, s. 5.

²⁵⁶ İSMAYILOV Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*, Bakû, 1992, s. 170-197.

²⁵⁷ ALİYEV F.M. *Goroda i Gorodskaya Torgovlya v Azerbaydjane vo Vtoroy Polovine XVIII veka.*, (XVIII.Yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan'da Şehirler ve Şehir Ticareti), Bakû 1958.

G.19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başlarında Şehirler

1. 19. Yüzyıl Kaynaklarında Azerbaycan Şehirlerinin İktisadi Hayatı

19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan şehirlerinin iktisadi hayatlarının sistematik ve her yönüyle incelenmesi yönünde atılacak önemli adımlardan birisi, öncelikle tarihi kaynaklardaki bilgi ve olguların karşılaştırmalı olarak öğrenilmesidir.

Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali iç savaşları ve dış müdahaleleri sona erdirmiştir. Rusya ile iktisadi ilişkilerin artması ve Rusya'da kapitalizmin gelişmesi en ücra yerlerdeki bölgeleri de etkilemiş ve bu bölgelerde tarımın ve sanayinin bazı alanlarının gelişmesine yol açmıştır. Bu durum Azerbaycan şehirlerinde kapitalist ilişkilerin ortaya çıkışı ve gelişimi açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü şehirler halkın iktisadi, siyasi ve manevi hayatlarının merkezleridir ve ilerlemeyi başlatan önemli bir nedendir.

Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgaline kadar ülke arazisi defalarca savaş alanı olmuştur. Şehirler -19. yüzyılın başlarında toplam 8 şehir mevcuttu- yapılan savaşlar nedeniyle defalarca zarar görmüştür. Bu şehirlerin en büyükleri olan Şamahı ve Şuşa zayıf bir gelişme göstermiştir. Bu şehirlerin nüfusu 10–15 binden fazla değildi. Bunlarda da esasen ticaret ve merkez fonksiyonları gelişme göstermiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bakû'de petrol çıkarılmaya başlanması şehrin hızla gelişmesine neden olmuştur. Kısa müddet içerisinde Bakû dünyanın büyük petrol çıkarma ve petrol imalı merkezine dönüşmüştür. Bunun sonucunda 1879 yılında Bakû'nün nüfusu 112 bin, 1917 yılında ise 200 bine ulaşmıştır. 20. yüzyıl başlarında Bakû, Rusya şehirleri içerisinde sekizinci sıradaydı.

Azerbaycan yeraltı kaynakları bakımından çok zengin bir bölge olup başlıca kaynakları; kurşun, çinko, bakır, demir cevheri, barit, alümit, kobalt, arsenik, mermer, kireç taşı siyanit, maden tuzu ve kaya tuzudur. Ülkenin en büyük yeraltı zenginliği petrol olup az miktarda altın ve gümüş gibi madenler de bulunmaktadır. Petrol ve doğal gaz üretimi diğer yeraltı zenginliklerine göre birinci sırada gelmektedir. Azerbaycan'da petrol 19. yüzyıldan itibaren ekonomik hayata girmiştir.²⁵⁸

²⁵⁸ TİKA Azerbaycan Ülke Raporu, , Ankara, 1996, s. 13-19.

1820'lerin sonunda Rusya Maliye Bakanı Graf Kankrin²⁵⁹ ilk defa olarak Kafkas ötesi ülkelerini “Rusya’nın sömürgeleri” olarak tanımladıktan sonra, bu bölgeler Rusya’nın gelişmekte olan dokuma sanayinin taleplerini karşılayabilecek hammadde kaynakları olarak görülmeğe başlanmıştır. Uygun iklim şartları, doğal zenginlikler, bölgeden geçen uluslararası ticaret yolları, zengin olan bu bölgenin daha detaylı bir şekilde araştırılıp öğrenilmesine neden olmuştur. Böylece, bölgenin sahip olduğu zenginliklerden yararlanma imkanı daha da artacaktı. Bu amaçla 19. yüzyıl ortalarında Kafkas ötesini anlatan bir dizi çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda Kafkasya’nın, bu arada Azerbaycan’ın da doğası, nüfusu, coğrafyası, tarım ekonomisi, sanayisi, ticareti vs. hakkında kapsamlı bilgiler yer almıştır. Bunların arasında en değerli kaynak olan Biberstein’²⁶⁰’in “Hazar Denizi’nin Sol Sahilinde Terek ve Kür Nehirleri Arasında Yerleşen Vilayetlerin Tasviri”²⁶¹ adlı kitabında “çalışmanın Kafkas ötesi ülkelerin Rusya için sömürge olarak önemini göstermek için hazırlandığı” belirtilmektedir.

Azerbaycan’ın ve doğal olarak şehirlerinin iktisadi, siyasi ve kültürel yaşamına büyük darbeler vurmuş olan Rus- Acemistan savaşlarının (1804–1813, 1826–1828 yılları) bitmesi ve iktisadi uyanış Azerbaycan’da nüfusun, bu arada şehirli nüfusun da artmasına yol açmıştır. “Sadece 26 yıllık bir zaman diliminde (1832–1858 yılları arası) Azerbaycan’ın (Zaqatala bölgesi hariç, fakat Zengezur ve Dilican bölgeleri dahil) erkek nüfus sayısı 324,1 binden 505,4 bine çıkmıştır. Yani erkek nüfus oranı %55 artmıştır.

Söz konusu dönemde genel sayım yapılmamış olduğundan sadece ev ve erkek nüfus sayısı kayıtlara alınmaktaydı.

Şehir nüfusu esasen feodallerden, din adamlarından, zanaatkâr ve çeşitli ustalardan ve tacirlerden oluşmaktaydı. Sanatkârlık ve ufak mamul üreten sanayi alanlarına ilişkin bilgilerin incelenmesiyle, Şamahı şehrinin çevre köylerinde yapılan ipekçilik ve Lahıç köyünde bulunan bakır ev eşyaları ve silah üretimi, halıcılık ve ipekçilik uğraşları dikkate alınmazsa, tüm sanayi alanlarının şehirlerde kümелendiği

²⁵⁹ Graf KANKRİN (1774–1845) yılları arasında yaşamıştır. Rusya’da maliye alanında reformlar yapmıştır. Maliye Bakanı görevini üstlenmiştir. **Bolshoy Ensiklopedicheskiy Slovar**, http://mirslovarei.com/content_bes/Kankrin-25613.html, erişim tarihi 02.09.06.

²⁶⁰ ACE, **Biberstein Maddesi**, s. 156.

²⁶¹ Bundan sonra “Hazar Denizi’nin Sol Sahilinde Terek ve Kür Nehirleri Arasında Yerleşen Vilayetlerin Tasviri” kitabından kısaca “Tasvir” olarak bahsedilecektir.

sonucuna varmaktayız. Bu dönemde Azerbaycan'da kırktan fazla zanaat çeşidi vardı. Şehir nüfusu arasında en yaygın olan sanatlar kunduracılık, demircilik, duvar ustalığı, terzilik, marangozluk vs. idi. Zanaatkârlık en fazla Şamahı, Nuha, Bakû, Guba, Şuşa, Gence, Lenkeran vs. şehirlerde gelişmişti. 1832 yılında Şamahı'da 668, Bakû'da 223, Guba'da 134, Ordubad'da 354, Nahçıvan'da 390 zanaatkâr vardı. Daha önceleri de olduğu gibi, zanaatkârlar elbise, ayakkabı, ipek ve pamuk bezler, mahut, keçe, halat, demircilik, marangozluk ve bunlar gibi başka ürünleri yapmaktaydılar.

Zanaatkârlığın en yoğun merkezleri Şamahı ve Nuha şehirleri idi. Şamahı'da zanaatkârlığın ve ticaretin gelişmesi için daha uygun ortam vardı. “Tasvir”de Şamahı'da yaşayan tacirlerin, tüm ustaların, sanayici ve üreticilerin birkaç yükümlülüğün dışında hiçbir vergiye tabi olmadıkları belirtilmektedir. Bu durum şehirde ticaretin ve zanaatkârlığın hızla gelişmesine yol açmıştı. 1830'lu yıllarda Şamahı'da 120 tacir ve 668 zanaatkârın olması rastlantı değildi. Şehirde ipekçilik en yaygın uğraştı. Nitekim O. Evetskiy;²⁶² “İşletmelere ve kişilere faydaları açısından ipek, Kafkas ötesinin esas ürünüdür ve bizim milli dokuma sanayimizin bu alandan büyük çıkarlar sağlaması mümkündür” şeklinde bahsetmiştir.²⁶³ Fakat başka kaynaklarda Şirvan ipeğinin kalitesi açısından İtalyan, Gilan ipeğinden hayli aşağıda olduğu belirtilmektedir.²⁶⁴ “Tasvir”de Şamahılıların ipeğin kalitesinde değil, miktarına önem verdikleri, bu nedenle Rusya pazarlarında ucuza satıldığı belirtilmiştir. O.Evetskiy ise Şamahı ipeğinin Kafkas ötesinde en kaliteli ipek olduğunu ve kalite açısından İtalyan ipeğine denk olduğunu belirtmiştir. Şamahı'da 650 dokuma tezgâhı vardı. Bu tezgâhlarda toplam 1600–1700 kişi çalışmaktaydı.

İpek ürünleri Azerbaycan ve Rusya şehirlerindeki pazarların yanı sıra Türkiye ve Acem şehirlerine de gönderilmekteydi. Azerbaycan ipeğine Rusya'da büyük talep vardı. “Tasvir”de Acem ve genel olarak Asya mallarına Avrupa ve Rusya'da büyük talep olduğu, bu bağlamda Şamahı ipeğinin dikkate değer husus olduğu ve ayrıca Şamahı ipeğinin Acemistan'dan gelen ipeğin önünü kestiği de belirtilmiştir. İpekçiliğin dışında

²⁶² EVETSKİY Orest, *Statističeskoe Opisanie Zakavkazkogo Kraya*, S. Petersburg 1835, <http://www.usakgundem.com/makale.php?id=201>, erişim tarihi, 07.11.06.

1835 yılı basımlı eser Güney Kafkasya hakkında istatistiki bilgiler vermekte.

²⁶³ SÜLEYMANOV R.H., *19. yüzyıl kaynaklarında Azerbaycan Şehirlerinin İktisadi Hayatı*, Bakû, 1987, s.48–70 kitabından naklen.

²⁶⁴ SÜLEYMANOV R.H., a.g.e. naklen.

şehirde 64 deri ustası vardı. Bunların işledikleri deriler Bakû, Guba ve Acem şehirlerine gönderilmekteydi. Bunların dışında şehirde 9 marangoz, 1 saatçi, 35 taş oyma ustası, 16 boyacı, 6 bakırcı, 13 kunduracı, 216 terzi, 28 çilingir, 12 silah ustası vs. vardı.

Nüfusu çalışkan ve savaşçı olan Nuha, Azerbaycan'ın gelişmiş şehirlerinden birisi idi. Şamahı'da olduğu gibi, burada da ilkel yöntemlere dayalı ve teknoloji ile desteklenememiş ipek üretimi özel yer tutmaktaydı. Nuhalılar 1822 yılında 1760 pud²⁶⁵= 28.829 kg, 1823 yılında 2394 pud=39.214 kg, 1824 yılında 3789 pud= 62.064 kg, 1825 yılında 6030 pud=98.771 kg, zor geçen 1826 yılında 2918 pud=47.797 kg, 1827 yılında 8170 pud=133.825 kg, yine zor koşullara sahip 1828 yılında 5713 pud=93.579 kg ipek ihraç etmişlerdir. Bu beş yıllık zaman diliminde ipek üretimi yaklaşık beş kat artmıştı.²⁶⁶

İpekçilik sanayisi Rusya'nın dokuma fabrikalarının ihtiyaçlarını karşılayamadığından, Çar idaresi Rus sanayicilerin çıkarlarını göz önünde tutarak bazı tedbirler hayata geçirdi. Bu tedbirlerden birisi 1829 yılında Nuha'da Avrupa usulü çalışan ipekçilik işletmesinin kurulmasıdır. Bu işletmede 10'u eğirme makinesi olmak üzere 30 makine vardı. Tesisin ürettiği ipek kaliteli olduğundan ilkel yöntemlerle yapılan ipeğin yaklaşık 2–3 katı fiyatına satılmaktaydı. İşletmede 72 yerli çalışanın dışında İtalya'dan getirilmiş 12 aile de çalışmaktaydı. Makineler su ile hareket ettirilen çarklarla çalışmaktaydı. Böylece, Nuha'da kapitalist tipli işletme 19. yüzyılın 30'lü yıllarından itibaren görülmeye başlanmıştır.

Ayrıca, Nuha'da toplam 136 usta ve işçinin çalıştığı 13 deri işleme atölyesi de vardı.

Bakû'de Şamahı ve Nuha'ya nazaran zanaatkârlık zayıf idi. Doğa, Bakû'ye tarıma elverişsiz, susuz ve ormansız bölgeler, fakat zengin mineral yatakları bahşetmişti. Bakû petrol ve tuz zengini idi. Bölgede yılda yaklaşık 200 bin pud (yaklaşık 3.280 ton) siyah ve beyaz olmak üzere iki çeşit petrol çıkarılmakta ve bu petroler Acemistan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan'a ihraç edilmekteydi. Bakû tuzu

²⁶⁵ Pud- bir ölçü birimi, Eskiden Rusya'da kullanılmıştır. 1 pud=16.38 kg'a eşdeğer kütle birimi (Rusya'da tahılları ölçmek için günümüzde de pud kullanılmaktadır.) Büyük Larousse, **Pud Maddesi**, cilt 18, İstanbul, 1986, s. 9614.

²⁶⁶ İSMAYILOV M., **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, 1992.

ise Azerbaycan şehirlerinin yanı sıra Acemistan ve Dağıstan şehirlerine de gönderilmekteydi. Bu tuz ayrıca balık üretim yerlerinde de kullanılmaktaydı.

Balıkçılık Azerbaycan'ın pek çok bölgesinde gelişmiş olmakla birlikte, en önemli balıkçılık merkezi Salyan'dı. 1834–1839 yılları arasındaki beş yıllık dönemde Salyan balıkçılık sanayisi her yıl ortalama 168.782 gümüş paralık²⁶⁷ hâsılat sağlamıştır. O. Evetskiy'e göre, devlet sadece bu bölgedeki balıkçılık dalyanlarının kiraya verilmesinden yılda 53 bin ruble kazanmaktaydı. 1830'lu yılların başlarında Salyan'daki dalyanlardan her yıl ortalama 2.604.048 adet balık yakalanmaktaydı.²⁶⁸ Bununla birlikte, Salyan'ın tek gelir kaynağı balıkçılık değildi. Biberstein eserinde Salyan'ın genel olarak 5.140.000 gümüş para²⁶⁹ değerinde 15.000 pud (yaklaşık 24570 kg) ipek, 590.000 pud (yaklaşık 966420 kg) pamuk bezi üretimine uygun olduğunu belirtmiştir.

Eskiden ticaret ve zanaatkârlığın merkezi olarak tanınan Gence şehri siyasi durumların değişmesiyle bu durumunu kaybetmişti. 1830'lu yılların kaynaklarından birinde Gence²⁷⁰ nüfusunun genellikle hayvancılık, ipekçilik, madencilik (quars ve demir madenciliği), arıcılık, zanaatkârlık ve ticaretle uğraştığına ait bilgileri yer almaktadır. Dokuma sanayinde esas yeri ipek ürünler ve örtüler tutmaktaydı. Şehirde “celami” isimli kırmızı, beyaz ve ince bir bezin üretilmesi için 30 tezgâh bulunmaktaydı. Bunların dışında, bakır kap üretimi yapan 6 imalathane, iki bakırcılık ve de iki boyacılık atölyesi vardı.

Azerbaycan'ın eski şehirlerinden birisi olan Nahçıvan'ın da ekonomik durumu iyi değildi. Nahçıvan vilayeti hakkında bilgi veren bir eserde; “İmalat sanayisinin önemsiz düzeyde olduğunu, şehirde birkaç tane boyacı atölyesi ve iki dükkân” olduğu belirtilmektedir. Zanaatkârlık işletmelerinden yalnız “beyaz” diye isimlendirilen bez

²⁶⁷ Gümüş ruble=100 gepik, ayar 900, yaklaşık olarak 2,69 franka eşittir, Mehmet CELAL **Coğrafya-yi Umumi Cep Atlası**, Dersaadet, 1324.

²⁶⁸ EVETSKIY Orest, **Statističeskoe Opisanie Zakavkazkogo Kraya**, S. Petersburg 1835, <http://www.usakgundem.com/makale.php?id=201>, erişim tarihi, 07.11.06.

1835 yılı basımlı eser Güney Kafkasya hakkında istatistiki bilgiler vermektedir.

²⁶⁹ 5 140 000 gümüş ruble = 514 000 000 gepik, Mehmet CELAL, **Coğrafya-yi Umumi Cep Atlası**, Basım Yeri Dersaadet, 1324.

²⁷⁰ MEMMEDOV H.F. “*Kapitalizm Devrinde Gence Şehrinin bütçesi ve abatlık işlerinin durumu*”, Bakû, Azerbaycan BA Haberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi, no 4,s.27–31.

parça üreticileri ve halıcılar vardı. Sadece şehirde 40 adet bez üreticisi vardı. Bunların dışında şehirde çilingir, silahçı, terzi, kunduracılıkla uğraşan zanaatkârlar da vardı.

Dağlık bölgede bulunan Şuşa'da ipekçilik Şamahı ve Şeki'ye nazaran daha az gelişmişti. Şehir nüfusu esasen ticaret ve zanaatkârlıkla uğraşmaktaydı. Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre, şehirde altın ticareti yapan 94 kişi, ufak ticaretle uğraşan 44 kişi, ilaç ve boya ticareti yapan 30 kişi, hallaçlık yapan 6 kişi, dericilik yapan 9 kişi, “beyaz” dokumacılığı yapan 28 kişi ve demircilik yapan 25 kişi yaşamaktaydı.

Guba'da esas zanaatkârlık alanı genellikle kadınların uğraştığı yün bez ve halı dokumacılığıydı. Halıcılıkla uğraşan aileler yılda bir halı ve iki kilim üretebilmekteydiler. Toplam 25.500 gümüş paralık üretim yapılmaktaydı.

Şehir nüfusunun bir kısmı çiftçilikle uğraşmaktaydı. Esas uğraşı alanları ise bağcılık ve bostancılık idi. Mesela, “Tasvir”de Gence’de 165 meyve bahçesi, 27 dut bahçesinin olduğu belirtilmektedir. Nahçıvan hakkındaki bir kaynakta şehrin merkezinde taş duvarlarla çevrilmiş büyük bir alan olduğu, burasının eskiden meyvecilik için, daha sonralar ise buğday ve pamuk üretimi için kullanıldığı belirtilmektedir. Şehirdeki üzüm bağlarının toplam alanı 45 dönüm idi. Nuha'da ise 216 üzüm bağı ve meyve bahçesi vardı. Bahçelerde üzüm, şeftali, kayısı, erik, dut, armut, ayva, vişne vs. meyve ağaçları bulunmaktaydı.²⁷¹

19. yüzyılda Azerbaycan şehirlerinin iktisadi gelişmesini gösteren göstergelerden birisi de Azerbaycan şehirlerinin, Kafkas ötesi şehirleri, Rusya ve diğer yabancı ülkelerle olan ticari ilişkilerin gelişmesi idi. Tarihsel olarak yaygın ticareti ile tanınan Azerbaycan'da 19. yüzyılın birinci yarısında ticaret hacim kaybetmişti. P. Zubov²⁷² bu gerilemenin nedeninin sermaye azlığı ve yerli tacirler arasındaki yıpratıcı rekabet olduğunu ifade etmiştir. Yazara göre, ülkeye birbirleri ile amaçları veya güçleri hakkında hiçbir diyaloga girmeden ve talebi dikkate almadan çok miktarda mal getiren

²⁷¹ İSMAYILOV, a.g.e.

²⁷² Valerian Aleksandrovich ZUBOV (1771-1804) , Çar Generali, Graf, 1790 yılında İzmail kalesinin alınmasına ve 1794 yılında Polonya isyanının bastırılmasına katılmıştır. 1796 yılında Kafkasya'ya gönderilmiştir. Rus ordusunun baş kumandanlığına tayin edilmiştir. 30 binlik bir orduyla Azerbaycan'a gelmiştir. Derbent, Bakû, Şamahı, Salyan, Gence ve diğer şehirleri ele geçirmiştir. Polonya'da ayağının birini kaybetmiş olan Zubov, üzerine altın kaplama yapılmış protez kuşlandı için Azerbaycan'da “Kızılayak” (“Altınayak”) adını vermişler. 1797 yılının Mart ayında Çar I. Pavlo'nun emri ile Rus ordusu ile birlikte geri çağırılmıştır. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Zubov Maddesi**, cilt IV, Bakû, 1980, s. 347.

tacirler satışları artırmak için fiyatları düşürme yoluna gitmekteydiler ve bu durum çoğu zaman iflaslara yol açmaktaydı. Fakat Çar yönetiminin sadık temsilcisi olan Zubov bölgede cereyan eden ve ülke ekonomisine ciddi darbeler vuran savaşlar konusuna hiç değinmemektedir. Oysa ticaretin gerilemesinde en önemli faktör buydu. Zira 19. yüzyılın birinci yarısında savaşlar son bulduktan, 1821 yılı kanunu (Ayrıcalıklı Gümrük Kanunu) yürürlüğe girdikten ve yerel para sistemleri Rus para sistemi ile değiştirildikten sonra ticari ilişkiler önemli derecede artmıştı. O. Evetskiy Kafkas ötesine Avrupa mallarının getirilmesine olanak sağlayan 1821 yıl tarihli kanuna yüksek değer addetmektedir. 19. yüzyılın 30'lu yıllarında Azerbaycan ile Rusya'nın Avrupa kesimi arasındaki ticaret özellikle artış göstermişti. Rusya'dan Azerbaycan'a esasen demir, bakır, çeşitli metal mamuller, kâğıt, deri, mum vs. getirilmekteydi. Azerbaycan'dan Rusya'ya götürülen mallar içinde ise ipek, yaldızlı boya, ilaç imalatında kullanılan bitkiler, baharat ve petrol önemli yer tutmaktaydı. Rusya ile ticarete Bakû limanı önemli rol oynamaktaydı. 1830 yılında General Paskevitch'e,²⁷³ verilen raporda Bakû'nün bulunduğu mevki açısından Rusya'nın en önemli limanlarından biri olduğu belirtilmekteydi.

Bakû'nün önemini dikkate alarak Kafkas ötesinde ticaret üzere çalışmalar yapan özel komisyon, Hazar denizinde gemicilik komisyonu, Bakû'de ise pasaj ve konsolosluk açılması gerektiğini bildirmişti. Çok sayıda arşiv belgesi Bakû'nün çeşitli şehirlerle geniş ticari ilişkilere sahip olduğunu göstermektedir. 19. yüzyılın 30'lu yıllarına ait arşiv belgelerinden Enzeli, Lenkeran, Derbent şehirleri ile mal alış verişinin yapıldığını öğrenmekteyiz.

Bakû'den başka Şamahı, Salyan, Lenkeran vb. şehirler de Hazar Denizi vasıtasıyla Rusya ile ticaret yapmaktaydılar. Azerbaycan'ın dış ticaretinde Şamahı tacirlerinin önemli bir yeri vardır. Şamahı tacirleri Bakû ve Salyan aracılığıyla Rusya ile

²⁷³ General PASKEVİTCH (1782–1856), Rus Generali, Erivan Grafi, 1812 yılında Vatan harbine katılmış, 1826 yılında Kafkasya'da Rus ordusuna kumandanlık etmiş, 1827 yılının Mart ayında Kafkasya'da, 1831 yılında Paolonya'da canişinlik görevini üstlenmiş, şövinist birisi olarak tanınmıştır. Azerbaycan'ın pekçok vilayetlerinin Rusya tarafından işgal edilmesinde önemli rol oynamıştır. Türkmençay Anlaşmasını (1828) imzalamıştır. Rusya – İran (1826-1828) ve Rusya-Türkiye (1828-1829) harplerinde Kafkas ordularının komutanlığını yapmıştır. I. Nikola'nın yakınlarındandı. Polonya isyanının (1830 - 1831), Macaristan devriminin bastırılmasında görev almıştır. Kırım harbinde (1853-1856) batı sınırlarındaki ve Tuna nehri yakınlarında baş kumandanlık görevindeyken (1853-1854) Silistre etrafında Türklere yenilmiş ve geri çekilmiştir. Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt VII, **Paskevitch Maddesi**, Bakû, 1983, s. 479.

ticaret yapmaktaydılar. Rusya ile Şuşa ve Ordubad tacirlerinin de ilişkileri vardı. “Tasvir”de Ordubad tüccarlarının Rusya’nın Moskova, Nijni-Novgorod, Astarhan şehirlerine mal götürüp, bu şehirlerden aldıkları malları Acemistan’ın Tebriz, Reşt ve başka şehirlerinde satmakta veya ipek, boya ve tıbbi bitkilerle değiştirerek bunları tekrar Rus şehirlerine götürmekte oldukları belirtilmektedir. O. Evetskiy Şuşa tacirlerinin mallarını Moskova, Nijni-Novgorod gibi şehirlerin yanı sıra, İstanbul’a da gönderdiklerini belirtmektedir.

Dış ticaret esasen en çok Acemistan’la yapılmaktaydı. Azerbaycan tüccarlarının Acemistan’la ticaretteki rolünden bahseden Rusya’nın Acemistan başkonsolosu Ozerov(1769-1816) Kafkasya tüccarları içinde Azerbaycanlı, Ermeni ve Gürcü tüccarların en önemli role sahip olduklarını, bunların Avrupa ile ticarete de öncülük yaptıklarını belirtmekte ve tüm konsolosluk belgelerinde Karabağ, Şirvan ve Şeki tüccarlarının kayıtlarına rastlandığını bildirmektedir.

Azerbaycan’ın dış ticaretinde Nahçıvan da önemli rol oynamaktaydı. Buraya Avrupa’dan tüketim malları, Acemistan’dan ise ara mallar getirilmekteydi. Şamahı tacirleri Erdebil, Reşt, Enzeli ve İsfahan gibi şehirlerle ticaret yapmaktaydılar.

1813 Gülistan Antlaşması ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile Azerbaycan ikiye bölünmüş ve bağımsızlığını kaybetmiştir. Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen, Azerbaycan’da iktisadi hayat ve şehir hayatı canlanmış, sanat ve ticaret gelişme göstermiştir.²⁷⁴

2. 19.yy ve 20. yy. Başlarında Azerbaycan’da Şehir Kuruculuğu.

Azerbaycan’ın kuzey bölgelerinde hanlıklar 18. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır²⁷⁵. Acemistan baskısından kurtulan Azerbaycan hanlıkları büyük maddi zenginliklere sahip oldular. İlk olarak hanlar eski şehirlerin onarımı ve yeni şehirlerin yapımı ile uğraştılar. Bakû, Şamahı, Nahçıvan gibi eski hanlık merkezlerinin yanı sıra yeni şehirler yapıldı.

Hanlar arası çatışma ve dış saldırılara rağmen, şehirler ticarete dayanarak gelişme göstermiştir. Bu dönemde özellikle sarayların yapımına önem verilmiştir. Şehirler bulundukları bölgenin coğrafi şartlarına göre gelişme göstermişlerdir. Bazı

²⁷⁴ SÜLEYMANOV R.H., a.g.e. s. 48–70.

²⁷⁵ GÜNAY Umay Türkeş, **Türklerin Tarihi**, Ankara, 2006, s. 390-399.

durumlarda şehirler kale duvarları (Bakû), bazı durumlarda ise bahçeler, doğal örtülerle çevrilmiştir (Gence).

Şehir halkı nüfusunun artmasıyla birlikte şehirlerde yeni evler, ticaret ve kültür merkezleri yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Şuşa, Şeki ve Guba`da yeni mahalleler yapılmıştır. Şehirlerdeki binalar, Tebriz, Erdebil gibi şehirlerde yer alan mimari okullarda eğitim gören mimarlar tarafından yapılmıştır.

Bakû dışındaki diğer şehirler bahçelerle süsleniyordu ve bu da şehirlere şehir-bahçe görüntüsü veriyordu.

1813 Gülistan Antlaşması ve 1828 Türkmençay Antlaşmasından sonra Azerbaycan'ın kuzey kesimleri Rusya'nın eline geçmiştir. Bundan sonra Hanlar arasındaki çatışma da sona ermiştir. Böylece, 19.yy'da ortaya çıkan barış durumunda Azerbaycan`da şehircilik gelişmiş, şehirlerin nüfusu artmıştır. Örneğin, 1804-1818 yılları arasında adı Yelizavetpol olan Gence'nin 1811'deki nüfusu 2530 kişi iken, 1825 yılında 9343 kişiye ulaşmıştır.

19. yy'ın ilk yarısında şehirlerde yönetim yerli ahalinin elindeydi. 1841 yılında bütün Kafkas ötesinde (Zakafkasya'da) genel yönetim idaresi oluşturulmuştur. Yönetim guberniya²⁷⁶, uyezd²⁷⁷, uçastok²⁷⁸ şeklinde üç ayrı birimden oluşturulmuştur. Şehirlerdeki nüfus sayısına göre, çok nüfuslu, orta nüfuslu, az nüfuslu şeklinde ayırım yapıldı. Gence ve Şamahı ilk sırada yer alıyorlardı.

19. yy'ın ikinci yarısında Rusya'da kapitalizmin gelişmesi Azerbaycan'ı da etkilemiştir. Azerbaycan'da sanayi ve tarımda önemli gelişmeler görülmüş; petrolün elde edilmesi, ipekçilik, balıkçılık, şarapçılık, tütüncülük, tuzculuk vs. alanlarda gelişmeler olmuştur. Bu sektörlerde çeşitli tesis ve fabrikalar kurulmuştur. Açılan tesis ve fabrikaların gelişmesi, tarımın ve ticaretin artması ve Zakafkasya Demir Yolunun yapılması şehirlerdeki nüfusun artmasına neden olmuştur.²⁷⁹

²⁷⁶ Çar Rusya'sında ve rayon olarak isimlendirilen bölgeleştirilmeden önce SSCB'de esas arazi birimi, vilayet, gubernator – Çar Rusya'sında vali, **Rusça-Azerbaycan'ca Lügat 1, A-K**, 5.baskı, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Baş Redaksiyası, Bakû, 1991, s.274.

²⁷⁷ Çar Rusya'sında kaza, uezdny gorod – kaza şehri, **Rusça – Azerbaycan'ca Lügat 3, R-Ya**, 5. baskı, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Baş Redaksiyası, Bakû, 1991,s.378.

²⁷⁸ 1. Toprak sahası 2. mıntika, idare, 3. yer, bölüm, kısım 4.şube, **Rusça-Azerbaycan'ca Lügat 3, R-Ya**, 5.baskı, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Baş Redaksiyası, Bakû, 1991, s.419.

²⁷⁹ **Azerbaycan Şehirleri Kapitalizm Devrinde**, Bakû, Mirza Fethalı Ahundov adına Milli Kütüphanede kayıt yeri: T3 (2A), A 40,T3 (2A) 22.

19. yy`ın ortalarında Azerbaycan`da iki guberniya vardı: Bakû (1859) ve Gence (1863). Bu dönemde sanayinin gelişmiş ve şehir nüfusu artış göstermiştir. 1883 yılında önemli şehir ve ticaret merkezlerini Rusya şehirlerine bağlayan bir demiryolu yapılmıştır.

1857 ve 1874²⁸⁰ yıllarında şehirler gelişmiş, bunun yanında da şehir nüfusu artış göstermiştir. Tabloda bu gelişmeleri görmek mümkündür.

Şehirler	1857	1874
Bakü	8.740	14.577
Gence	15.081	18.505
Şuşa	15.194	24.552
Nuha (Şeki)	17.945	29.917
Lenkeran	3.970	4.779
Guba	7.909	11.313
Salyan	6.746	9.088
Şamahı	19.733	24.133
Nahçıvan	5.157	8.878
Ordubad	4.302	5.525

Görüldüğü gibi, bu dönemde Azerbaycan`ın en büyük şehri Şamahı`dır. Rusya pazarının ihtiyaçlarının karşılanması için Nuha ve Şuşa`da yeni fabrikaların kurulmasıyla bu şehirlerde de gelişmeler görülmüştür.

15 Mayıs 1859 yılındaki deprem sonrasında Şamahı şehri yıkılmıştır. 1859 yılında Çar II. Aleksandr`ın fermanı ile guberniya merkezi Bakü şehrine taşınmıştır. Depremden 15 yıl kadar sonra Şamahı şehri tekrar toparlanmış ve Azerbaycan`ın büyük şehirlerinden birisi olmaya devam etmiştir. Bakü şehri de 1857 yılında küçük bir şehirken, guberniya merkezi olması dolayısıyla gelişmiş ve nüfusu artmıştır.²⁸¹

²⁸⁰ EFENDİYEV Vusat, DEMİRGAYAYEV Şahvar, **Azerbaycan Respublikası Şehirlerinin İnkişafının Coğrafi Meseleleri**, Bakü, 1995, s. 38

²⁸¹ EFENDİYEV, a.g.e., s.38

19 ve 20. yüzyıllarda şehirlerde yeni tip binalar yapılmıştır. Yapılanlar arasında pasajlar, pazarlar, hastaneler, şehir Dumaları, sirk vs. gibi binalar yer almıştır. Yeni tesis ve fabrikalar ile değirmenler de inşa edilmiştir.

Şehirlerde nüfus 19. yüzyıl başlarına göre, 20. yüzyıl başında artış göstermiştir.

Feodalite döneminde Azerbaycan`da sosyal ve idari binalar genelde divanhane, medrese, kütüphane, kervansaray, pazar, hamam ve hastane binaları şeklindeydi. Bunların dışında sur, köprü ve yol yapımı da büyük önem taşımıştır.

Azerbaycan`ın Rusya'nın idaresine girmesinden sonra bu binalar da değiştirilmiştir. Divanhane, kervansaray gibi binaların yerine tiyatro, banka, okul, şehir Duması, tren istasyonları yapılmıştır. Bazı yerlerde halen önem taşımakta olan hamam, cami gibi yapılar yeniden onarılmıştır. Avrupa şehir tiplerinin Azerbaycan`a girmesine rağmen, şehirlerde geleneksel yapıya uygun olarak mimari tarz korunmuştur.²⁸²

²⁸² FETULLAEV Ş. S., a.g.e s. 125.

III. BÖLÜM

20. Yüzyılda Azerbaycan Şehirlerinde Gelişmeler

A. Azerbaycan S.S.C.'de Şehir Kurma Faaliyetlerinin Artırılması

20.yüzyıl başlarında Azerbaycan'da şehirler düzensizdi. Bu şehirlerdeki evler, sosyal binalar ve yapılar estetik açıdan çok düşük düzeyde idi ve binalardaki teknik alt yapılar ve yapılan güzelleştirme faaliyetleri çok alt seviyelerdeydi. Binalardaki alt yapısal düzen sıradan temizlik ve hijyen ihtiyaçlarını karşılar nitelikte değildi ve genel olarak binalarda temelli bir yeniden yapılandırma ve planlılığa gereksinim duyulmaktaydı. Şehirlerin kenar semtleri ve petrol çıkarılan alanlarında işçilerin yaşadıkları kasabalar temizlik açısından son derece aşağı düzeylerdeydi. Petrol alanlarında, fabrika ve imalathanelerin çevrelerinde hiçbir kamu hizmetinin bulunmadığı alanlarda işçiler barakalarda yaşamaktaydılar. Evlerin had safhadaki sıklığı ve sağlık açısından uygunsuzluğu nüfus arasında, özellikle de çocuklarda ölüm oranının son derece yüksek olmasına yol açmaktaydı.

Çarlık Rusya'nın büyük sanayi merkezlerinden birisi olan Bakû'de 1917 devrimi öncesi dönemlerde kanalizasyon sistemi bulunmamaktaydı ve su ihtiyacı artmakta olan nüfusun asgari ihtiyaçlarını karşılayamamaktaydı. Sokakların büyük çoğunluğu kaplanmış değildi, toplu taşıt aracı olarak sadece atlarla çalıştırılan bir çeşit küçük tramvaylar kullanılmaktaydı. Şehirde park ve dinlenme yerleri hemen hemen yok düzeyindeydi.

Bu dönemin Azerbaycan şehir ve kasabalarında düzenleme faaliyetlerinin son derece kötü olan düzeyinin iyileştirileceği yüksek olasılığa sahip bir durum değildi. Diğer ifadeyle, şehir ve kasabaları faydalı olacak şekilde yeniden planlamak, sosyal alanları artırmak, düzensiz sokakları düzenli bir duruma getirmek ve genişlendirmek bu dönemde yürürlükte olan özel mülkiyet hukuku

gereği veya kamu yararına el konulması gereken taşınmaz emlakın bedelini ödemenin çok pahalıya mal olması sebebiyle olanaksızdı.²⁸³

Toprak üzerinde özel mülkiyetin ortadan kaldırılması ve ekonomideki merkezden planlamalı yaklaşım şehircilik işlerinin ve yeni kalite düzeylerinin gelişmesi için gerekli olan ortamı ortaya çıkardı.

Ülke sanayinin gelişmesi şehir nüfuslarının hızlı bir biçimde artmasına, yeni şehirlerin kurulmasına ve eskilerin genişlemesine neden oldu. Azerbaycan'da şehir nüfusu 1913 yılında 559,9 bin, 1926 yılında 649,5 bin olduğu halde, 1939 yılında 1156,8 bin, 1959 yılında 1768,5 bin olarak tespit edilmiş ve bu artış 1913 yılına oranla %320, 1926 yılına oranla %270, oranında artmıştır.

Sovyet döneminde Azerbaycan'ın farklı şehirlerinde nüfusun ne kadar artmış olduğunu aşağıdaki tablolardaki rakamlardan görebilmek mümkündür.

Tablo: Azerbaycan'da 20 yüzyılın ilk yarısındaki Şehirli Nüfus Sayısı

Şehirler	Nüfus sayısı (bin kişi)		
	1913-1914 ²⁸⁴	Sovyet Dönemindeki Sayım Sonuçları	
		17.01.1939	15.01.1959
Bakû	251,4	774,8	983,9
Ağdam	1,9	10,7	16,1
Ağdaş	0,9	8,8	10,0
Berde	0,6	4,7	13,1
Göyçay	0,4 ²⁸⁵ (1921)	10,5	16,5
Yevlah	0,3	10,8	20,4
Zagatala	4,1	8,6	10,2
Gence	35,7	98,9	137,4
Lenkeran	14,0	16,6	25,2
Nahçıvan	8,6	15,7	25,4

²⁸³ SADIGOV R.N. **Azerbaycan S.S.C.'de Şehir Kurma Faaliyetlerinin Artırılması**, Bakû, 1960

²⁸⁴ Nüfus sayısı konusundaki veriler 1913–1914 yıllarına yani, Sovyet dönemine aittir.

1939 yılından sonra ülkede Sumgayıt²⁸⁶, Mingeçevir²⁸⁷, Daşkesen²⁸⁸, Siyezen,²⁸⁹ Ali Bayramlı,²⁹⁰ Tovuz²⁹¹, Şemkir ve başka yeni şehirler ortaya çıkmış, Hankendi, Salyan, Haçmaz, Şamahı, Gazımemmed, İmişli, Gazah, Beylegan, Hanlar vs. şehirler ve şehir tipli kasabalar bir hayli büyümüşür. Bu durum bu şehirlerin nüfuslarındaki artışları gösteren aşağıdaki tabloda açıkça görülmektedir.

Ülke genelinde şehirlerdeki nüfus artışı 1959 yılının 1939 yılına oranı olarak aşağıdaki tablonun üçüncü sütununda gösterilmiştir.

Şehirler	Nüfus sayısı (bin kişi)		
	17.01.1939	15.01.1959	15.01.1959 % olarak
Ali Bayramlı	7,5	13,5	180
Beylegan	4,2	9,0	214
İmişli	2,3	9,6	417
Gazah	6,6	9,2	139
Gazımemmed	6,4	12,3	192
Salyan	13,6	17,3	127
Siyezen	0,6	9,0	1500
Hankendi	10,5	19,6	187
Sumgayıt	6,4	52,1	814
Haçmaz	7,5	17,1	228
Hanlar	5,6	11,5	205
Şemkir	3,5	9,2	269
Şamahı	8,6	13,2	153

Ülke genelinde şehir nüfusuna ilişkin 1939 ve 1959 yılı rakamları ve 1959 yılı rakamlarının 1939 yılı rakamlarına oranı, olarak yukarıdaki tablo'da görüldüğü gibidir.

²⁸⁵ Göyçay şehrinin nüfus verileri bilgi edinilemediği nedeniyle 1921 yılı istatistikleriyle gösterilmiştir.

²⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: SADIHOV H. **Dostluk Şehri**, Bakû, 1977; DULAYEVA Z.A. **Sumgayıt – İndustrialny Gigant Azerbaydjana**, (Sumgayıt Azerbaycan'ın Büyük Endüstri Merkezi) Bakû, 1962; AHUNDOV G. **Sumgayıt**, Bakû, 1966.

²⁸⁷ REŞİDOV Ç.M. **Azerbaycan S.S.C'de Şehirlerin Gelişiminin Özellikleri**, Bakû, 1985

²⁸⁸ İMANOV R. **Daşkesen**, Bakû, 1979.

²⁸⁹ <http://www.kosgeb.com/Ekler/Dosyalar/Yayin/171%5CAzerbaycan%20Ulke%20Raporu.doc>, erişim tarihi, 11.09.06.

²⁹⁰ http://tr.wikipedia.org/wiki/Ali_Bayramli, erişim tarihi, 11.09.06.

²⁹¹ http://www.gateway.az/cgi-bin/cl2_gw/browse.cgi?lang=az&topic=000e41, erişim tarihi, 11.09.06.

Şehirler ve Şehir Nüfusu	Şehir Sayısı			Nüfus Sayısı (bin kişi)		
	1939	1959	%	1939	1959	%
Tüm şehirler 3 bin kişiden az	85	135	159	1156,8	1768,5	153
3000–5000	33	40	121	56,8	61,2	108
5000–10000	15	18	120	59,6	64,2	108
10000–20000	20	40	200	142,5	283,8	199
20000–60000	12	28	233	151,3	394,0	260
60000 kişiden fazla	3	6	200	76,2	162,9	213
	2	3	150	670,4	802,9	120

Kafkasların Endüstriyel Yapılar İnşaatı İdaresi, Bakû İnşaat İdaresi, Mingeçevir²⁹² İnşaat İdaresi, Gence Alüminyum İnşaat İdaresi vs. başka büyük ölçekli inşaat kuruluşlarının ortaya çıkışı büyük şehir kompleksleri kurulmasına, aynı sırada yaşama alanları ve sosyal binalar, alt yapısal düzenekler, yeşillendirme ve dinlenme alanları kurulabilmesine imkân vermiştir.

Ülkede hızlanan inşaat işlerinin eskiden kullanılmamakta olan veya verimsiz kullanılan boş alanlarda faydalı yapılar kurulmasına yol açtığı doğrudur, fakat artık işlevsel açıdan önem taşımadığı düşünülen tarihi abidelerin imha edildiği ve yerine farklı yapıların kurulduğu da bilinen bir gerçektir.

Bununla birlikte, 40 yıl süresince şehirlerin güzelleştirilmesi, yeşillendirilmesi, aydınlatma, yolların asfaltlanması alanlarında kapsamlı işler görülmüştür. 1880 yılından 1920 yılına kadar geçen sürede Bakû şehrinde yeşil alanlar 7,01 hektar artış göstermiş ve eski şehir yönetiminden Sovyet şehir yönetimine 20,26 hektar yeşil alan miras kalmıştır.

1920’li yıllarda Bakû’deki yeşil alanların toplamı 605 hektara kadar çıkmış ve bu dönemin ilk 40 yılındaki artış bir önceki 40 yıla göre 86 kat fazla olmuştur. Sadece 11 yıl içinde kamuya açık park ve yeşil alanların toplamı 2–3 kat artmış, 1959 yılının başlangıcında 1021 hektara ulaşmıştır.

1920 yılı sonrasında tüm sokakların, geçitlerin ve deniz sahili gezi şeritlerinin toplam uzunluğu %37, kaplanmış sokak ve caddelerin uzunluğu % 95

²⁹² MEHMEDOV Alisafa, **Mingeçevir**, Bakû 1969.

ve kaplanmış sokaklardan sert kaplamalarla kaplanmış olanlarının uzunluğu % 430 oranında artmıştır.

B. Şehir Hayatı

20. yüzyılın ortalarında şehircilik alanında dikkate değer başarılar kazanılabilmektedir. Şehirler değişmiş, belli bir plana sahip şehirlere dönüştürülmüştür. Nahçıvan, Şeki, Guba, Hankendi, Gazah, Haçmaz, Ordubad, Saatlı, Zagatala ve ülkenin birçok şehir ve kasabası büyümüş ve güzelleşmiştir. Bakû ve Gence'de ise daha önemli ve büyük değişiklikler meydana gelmiştir.

Şehirlerin hızla büyümesi ile ilişkili olarak konut binalarının düzenli bir biçimde yerleştirilmesi, meskûn bölgelerin bir plana sokulması ve inşa edilmesi öneme haiz konular olarak görülmüştür. Şehir planlaması ve inşası için hazırlanan genel planlar inşaat işlerinin de belli bir plana uydurulmasını kolaylaştırmıştır. Bu tür genel şehir planları 1945 yılından itibaren hazırlanmağa başlanmıştır. 1960'lı yılların başlarında çoğu büyük şehirlerin olmak üzere 29 şehrin genel planı çıkarılmış ve bu planların hazırlanması günümüzde tüm şehir ve kasabalar için gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda anlatılan kısımda, özellikle de genel plana uygun şehirlerin kurulması, bu genel planlarda ağırlıklı olarak şehrin merkezi kısımlarına önem verilmiş olması, Sovyet şehircilik biliminde (veya yaklaşımında) işlevselliğe önem verildiğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Çalışan kesimleri iş alanlarına taşımak için kullanılan yolların düzenlenmiş ve asfaltlanmış olması büyük bir halkçılık örneği veya insana verilen değer bağlamında ele alınmamalıdır. Zira bu zaman tasarrufu veya üretim çıktılarının taşınmasında kolaylık vs. gibi hususlara daha çok önem verilmiş olduğunu göstermektedir.

Yukarıda bahsi geçen ve Sovyet şehirciliğinin büyük bir başarısı gibi gösterilen şehir çevresindeki kasabaların pek çoğu, şehrin yakınında bulunan endüstri işletmelerinin çevresinde ve bu işletmelerin çalışanları için kurulmuştur. Daha eski tarihlerden var olan şehirlerde bulunan mahalle ve yapılaşmaların yapısal değişimi ile pek de fazla ilgilenilmediği, şehirlerin özellikle de yüzyıldan daha fazla yaşa sahip bölgelerindeki feodal yapılaşmanın, günün koşulları gereği eklenmiş olan bazı yenilikler dikkate alınmazsa, aynı şekilde devam ettiği

görülmektedir. Diğer ifadeyle, yeni yapılmış mahallelerde bulunan alt yapısal düzenlemeleri ve kamu hizmetlerini şehirlerin eski kısımlarında görmek pek de mümkün değildir.

Azerbaycan’da 3 büyük şehir (Bakü, Gence, Sumgayıt), 24 orta şehir ve 42 küçük şehir mevcuttur.²⁹³ Bazı kaynaklarda ise Azerbaycan’da idari bölünüş itibariyle toplam 65 ilçe, ayrıca bu cumhuriyete doğrudan bağlanan “şehir” adıyla nitelenen şehir merkezleri bulunmakta olduğu belirtilir. Bu merkezler: Bakü, Sumgayıt, Ali Bayramlı, Yevlah, Gence, Lenkeran, Mingçeşevir, Naftalan, Hankendi, Şeki ve Şuşa’dır. Ülkenin idari sisteminde bir de “Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti” yer almaktadır. Payitahtı Nahçıvan olup, 6 ilçeye bölünmüştür. (bu ilçe merkezlerinin sayısı, Azerbaycan ilçe merkezleri sayısına dahildir).²⁹⁴

Aşağıda Azerbaycan’ın şehirleri ile bilgileri bulmak mümkündür.

Bakû²⁹⁵

Pek çok gezgin Bakû’yü Badukube (rüzgârlar şehri) olarak isimlendirmiştir. Bu kadim şehir kendi ender tarihi abideleriyle mimarlık sanatının müzesi niteliğindedir. 12. yüzyılda yapılmış olan “Kız Kalesi” günümüze değin şehirdeki kale surları içinde kalmaktadır. 15. yüzyılda yapılmış “Cuma Mescidi”, “Han Sarayı” ve pek çok tarihi abide o dönemlerde Bakû’de mimarlık sanatının yüksek düzeyde olduğunu ve Bakûlü inşaat ustalarının sanatkârlığını yansıtmaktadır.²⁹⁶

18. yüzyılın başlarında şehrin çevresinde iç içe iki kale suru ve hendek vardı. Dıştaki surlar görece olarak alçak, hendek ise kuru idi.

İngiliz gezgin J. Forster²⁹⁷’in belirttiğine göre, 18. yüzyılın sonlarında dış duvarlar dağılmıştı. Gezgin, “Doğu taratan Bakû’nün çift hisarı vardı. Fakat dış duvarlar artık deniz dalgalarının etkisiyle dağılmıştır” diyordu.

²⁹³ EFENDİYEV Vusat, Urbanizasiya ve Azerbaycan’ın Şehir Yaşayış Meskenleri, Bakü, 2002, s. 114-116

²⁹⁴ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. **Azerbaycan Coğrafyası**, Bornova-İzmir, 1994.

²⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: **Bakû k 2000 godu** (gigienicheskie osnovi okrujauşey sredi), Azernesr, 1981; EFENDİYEV V. **Geografiçeskie problemi terretorialnoy organizatsii vneşney zoni Bakinskoy aglomeratsii kak sostavnye elementı planirovaniya Bolşogo Bakû**, Vsesouznnoe soveşanie po problemam rayonnoy planirovki, Novgorod, 1983. Bakü için bkz: İslam Ansiklopedisi, **Bakü Maddesi**, cilt 2, Eskişehir, 1997.

²⁹⁶ ŞAHGELDİYEV, **Sosyalist Bakısı**, Bakü, 1947.

²⁹⁷ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt, IX, **Forster maddesi**, Bakü, 1986, s. 587.

Kanımızca, J. Forster'in kale hisarlarının durumu hakkında yazdıkları pek de gerçeği yansıtmamaktadır. Kale duvarlarının sadece bir kısmının dağılmasını belirtmek yerine, gezgin duvarların tamamen yok olmasından bahsetmektedir. Forster'in düşüncelerini diğer gezginlerin belirttikleri ile karşılaştırsak bunu daha açık bir şekilde görebiliriz. Aynı yüzyılın doksanlı yıllarında Bakû'de bulunmuş olan M. Biberstein²⁹⁸'e göre "Bakû büyük şehir değildir... diğer surlarla çevrilmiş şehirlerden çift surları ile farklılık göstermektedir. İçteki duvarlar dışarıdakinden daha yüksektir, dış duvarın çevresi kuru hendekle çevrilmiştir".

19. yüzyılın birinci yarısının tarihçilerinden K.Spaski-Avtonomov Rus-İran savaşı döneminde iki kat kale duvarları olan Bakû kalesinin Acem ordularının saldırılarına çok iyi dayandığını belirtmiştir. Surlarının dayanıklılığına rağmen, kale-şehrin kendisi çok küçük idi ve toplam 600 sajen²⁹⁹ alana yayılmıştı.

18. yüzyılın ikinci yarısının gezginlerinden S.Gmelin³⁰⁰ ve A.Araratski kitaplarında değerli bilgilerin yanı sıra, diğer şehirlerin çizimleriyle birlikte Bakû şehrinin de çizimlerini de vermişlerdir. Fakat yazarların şehri üçken şeklinde ve düzgün planlı sokaklara sahip olarak gösteren bu çizimlerinin gerçeği pek de yansıtmadığını belirtmek gerekir. Bakû şehrinin 1796 yılında ve 19.yüzyılın başlarında hazırlanmış olan ve Devlet Askeri Tarih Arşivinde saklanan çizimleri bu gezginlerin çizimlerinin tamamen aksini göstermektedir. Bu çizimlerde şehrin görünümü yarım daire şeklindedir. Şehir sokakları düz değildir ve mahalleler plansız gösterilmiştir. Eski Bakû'nün izi günümüze kadar "İçeri Şehir"de kalmaktadır. Şehirdeki evler bir ve iki katlı evlerden oluşmaktaydı. İki katlı evlerde ikinci katta evin sahibi oturur, birinci kat ya dükkân, ya da atölye olarak kullanır veya kiraya verilirdi.

Çoğu Azerbaycan şehri gibi, Bakû'de de evler plansız yapılmaktaydı. Herkes yaptırdığı evin rahatlığını ön planda tutmakta, sokakların ve tüm şehrin görünümünün bozulacağına ise o kadar da önem vermemekteydi. Bu nedenle sokaklar gitgide daralmış ve hareketi zorlaştırmıştır.

²⁹⁸ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt II, **Biberstein Maddesi**, Bakû, 1978, s. 156.

²⁹⁹ Sajen-Rus uzunluk ölçü birimi, metrik ölçü sisteminden önce kullanılmıştır, 1 sajen= 3 arşın=48 gireh=2,13360 m, Kaynak: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Sajın maddesi**, cilt 8, Bakû, 1984, s. 257, 600 sajen = 1280,16 m.

³⁰⁰ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt, III, **Gmelin Maddesi**, Bakû, 1979, s. 186.

Bakû çevresinde de Nuha'da olduğu gibi gözcü kuleleri vardı. J.Forster bu kulelerin düşman saldırıları sırasında şehirdekileri uyarmak amacıyla yapıldığını belirtmektedir.

Bakû, Kuzey Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden biridir ve şehir hakkındaki ilk bilgiler 9. yüzyıla aittir. Fakat buna rağmen şehrin nüfusu her zaman az olmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısında Bakû nüfusuna göre en küçük hanlık merkezlerinden birisiydi. Tüm nüfus Bakû kalesinin içinde yaşamaktaydı. Şehir Şamahı, Lenkeran, Nuha şehirleri gibi sıklıkla düşman saldırılarına maruz kalmasına rağmen az bir nüfusa sahip idi. İncelediğimiz dönem için elimizde kesin rakamlar olmadığı için daha sonraki yakın dönemlerin bilgilerinden yararlanılmıştır. 19. yüzyılın başlarında Bakû'de toplam 3000 kişi yaşamaktaydı. Bu döneme ilişkin bir diğer belgede ise şehirde yaklaşık 4000 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Dönemin olaylarının canlı şahidi olan J.Forster 1784 yılında Bakû'de “oldukça çok nüfusun yaşadığını” belirtmektedir. Fakat 600 sajen (1280,16 m) alanı olan bir şehirde “oldukça çok” ahali miktarının 3000–4000 olmasını düşünmek o kadar da zor değildir. 18. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerden birisinde 1796 yılında Bakû'de toplam 620 ailenin yaşadığı belirtilmektedir. Her ailede ortalama 5 üyenin olduğunu düşünürsek, o dönemde Bakû'de 3000 kişiden fazla nüfusun olduğu sonucuna varırız.

Ülkenin payitahtı olan ve çok eski bir tarihe sahip olan Bakû şehri 20. yüzyıl ortalarında önemli ölçüde değişmiştir. Birçok sokak ve cadde genişletilmiş, asfaltla kaplanması tamamlanmış ve yeşillendirilmiştir. Bu bağlamda şehirde pek çok bahçe ve park alanları inşa edilmiş, çok sayıda mimari değere sahip abideler ve binalar yapılmıştır.³⁰¹ Hele 1920'li yıllarda Bakû'nün çevresinde işçi semtlerinin inşası ile ilgili olarak orada birtakım sosyo-kültürel binalar inşa edilmiştir. Yukarıda gösterildiği gibi, bu devrin sosyal binaları içerisinde mimarlık ve şehir kurma önemi açısından en değerli binalar kültür evleridir. Fakat bu binalar kendi özelliğine göre o kadar da kapsamlı şekilde yapılmıyordu. Her bir işçi semtinde sadece bir kültür evi inşa ediliyordu. Aynı binalar tek bir metot sayesinde kısa zaman içinde inşa ediliyor ve bu açıdan kültür evleri hakikaten toplu inşaat usulünü hatırlatıyor.

³⁰¹ SALAMZADE A.V.”**Arhitektura**”, Sbornik, “Sovetskiy Azebaydjan”, Bakû, 1970.

O zamanki işçi semtlerinde okulların inşası bu semtlerin esas özelliklerinden birini oluştuyordu. Sırf bu yüzden işçi semtleri tek bir kompleks şeklinde yapılmış şehir kurma yerleri sayılmaktaydı.

Şehirlerin eski kısımlarında sosyo-kültürel binaların inşası 1935-1940'lı yıllarda Bakû örneğinde daha açık bir şekilde göze çarpıyordu. Aynı yıllarda Bakû'nün merkezi bölümlerinde ve büyük sokaklarında birtakım sosyo-kültürel binalar inşa edilmekteydi.

1935-1938'li yıllarda Bakû'nün tüm ilçelerinde 10 senelik okullar inşa edilmiştir. O devrin mimarlık ihtiyacına uygun olarak okul binaları 4-5 katlı inşa edilmekteydi, bu da Bakû'nün birçok sokaklarının yeniden kurulması ve şehir kurma seviyesinin yükseltilmesinde önemli rol oynamıştır.

Bu açıdan özellikle C. Dadaşov ve M. Hüseyinov'un projeleri sayesinde inşa edilen okul binaları daha çok dikkatleri kendi üzerine çekiyor. Onların yaptıkları iki bölümlü 10 senelik okul binası projesi sayesinde Bakû'de 16 okul binası inşa edilmiştir.

Aynı okul binalarından biri 28 Mayıs sokağında inşa edilmiştir. Burada dersliklerin sokaktan uzaklaştırılması amacı ile binanın kompozisyonu küçük "n" harfi şeklinde verilmiş, kendi mimarlık yönü itibarıyla sokağın genel görünüşüne uydurulmuştur.

Bakû çevresinde işçi kasabaları ve diğer kasabalar inşa edilmiştir. Daha sonra bu kasabalardan bazıları büyüyerek şehirle birleşmiş ve şehrin bir parçası haline gelmiştir. 1934-37 yıllarında Bakû şehri için hazırlanmış genel planının yetersizlikleri 1948-52 yıllarında hazırlanmış planda ortadan kaldırılmış ve öne sürülen yeni öneriler uygulanmıştır. Bakû'nün bu şekilde planlanmasından sonra, şehrin bulunduğu Abşeron yarımadasının bölgeler üzere planlanması projesine başlatılmış ve bitirilmiştir.

Mimarlar ve inşaatçılar şehrin yeniden kurulması ve genişletilmesi yönünde kapsamlı işlere imza atmışlardır. Konutlar, sosyal amaçlı binalar ve yeşil alanlar konusunda da kayda değer işler görülmüştür.

1920-1960 yılları arasında inşa edilmiş sosyal amaçlı binaların ve yapıların listesine bakıldığında yapılmış olan işlerin büyüklüğü fark edilmektedir. Bu dönemde devlet konservatuvarı binası, 3 büyük sinema, 2 müze, 1 tiyatro, 3 kulüp, 1 kültür sarayı, çok katlı otel, matbaa, Devlet Bankası,

Hükümet Evi, basın evi, 3 üniversite ve enstitü kompleksi, hastaneler, 2 araştırma enstitüsü, televizyon ve telefon santralleri, 2 stadyum, spor kompleksleri, çok sayıda okul, anaokulu ve kreş vs. binalar inşa edilmiştir.

Daha sonraki dönemlerde Bakû'de daha büyük projeler de (Bilimler Akademisi, devlet drama tiyatrosu, enformatik merkezi, devlet kütüphanesi, ticaret merkezleri, sinemalar, hastaneler, oteller vs) hayata geçirilmiştir.

1917 devrimi öncesinde sosyal amaçlı binalar ve ticaret alanları genellikle şehrin merkezi kısmında toplanmıştı. Sovyet döneminde ise şehrin yeniden kurulması bu tür binaların şehrin tüm semtlerine yayılmasına olanak sağlamış, böylece halka hizmet götürülmesi kolaylaştırılmıştır.

Sosyal amaçlı binaların inşası, sokak ve caddelerde gerçekleştirilen başarıların yanı sıra, mimarlar ve inşaatçılar odak noktası olarak konut sorununu seçmişlerdir. Şöyle ki, şehirdeki toplam konut alanı 1926 yılında 3057 bin m²'den 1960 yılı başlarında 8136 bin m²'ye çıkmıştır. Diğer ifadeyle, konut alanında 2,6 kattan fazla artış sağlanmıştır.

Bunun gerçekleştirilmesi boş alanlarda büyük meskûn mahallerin kurulmuş olması ile mümkün olmuştur. Bakû'de konut fonu kapasitesinin artmasının yanı sıra, eski konutlarda da niteliksel olarak değişiklikler yapılmıştır. Konfor açısından çok düşük kaliteye sahip eski binaların büyük bir kısmı imha edilmiş, geri kalanlar ise ciddi değişiklikler yapılarak yaşanılabilir duruma getirilmiştir. Tüm konutlara doğal gaz hizmeti sağlanmıştır.

Şehrin ücra köşelerinde yapılan yeniden kurma işleri sonucunda eskiden bozkır görünümünde olan yerler yeşilliklerle kaplı yaşam alanlarına dönüşmüştür. Çok katlı binalarla doldurulmuş bu bölgelere her türlü kamu hizmeti götürülmüştür.

Bakû'nün Nazım Planının Hazırlanması³⁰²

Bakû'nün planının hazırlanması ve onun gerçekleştirilmesi Azerbaycan'da şehirleşmenin temelini oluşturmaktadır.³⁰³ Bakû'de ilk inşaat malzeme fabrikası 1960

³⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. EFENDİYEV V. *Geograficheskie Problemy Terretorialnoy Organizatsii Vneshney Zon Bakinskoy Aglomeratsii Kak Sostavleniye Elementı Planirovaniya Bolshogo Bakû*, Novgorod, 1983.

³⁰³ ALESKEROV G. A., *Razvitie Planirovki i Zastroyki Bakû za Sovetskie Godı*, Bakû, 1961.

yılında kullanıma açılmıştır. 1963 yılında ise burada bir tane daha ev kurma fabrikası faaliyete geçmiştir. Günümüzde Azerbaycan'daki 380 bin m² daire alanı için malzeme üretiyor.

İnşaatın sanayileştirilmesi ve hızın gittikçe artırılması boş alanlara ihtiyacı artırıyor. Yalnız böyle alanlarda sanayileştirilmiş çeşitli evlerin inşaatı hızla devam edebilir. Bakû'nün çevresinde boş alanlarda yeni ilçelerin, mahallelerin kurulması buna örnek olabilir.

Boş alanlarda sanayileştirme yolu ile inşaat işlerinin yapılması son 8–10 yıl içinde bir hayli genişletilmiştir. Fakat Azerbaycan'da daire inşasının tarihi kuşkusuz çok eskidir. Bakû petrol işçilerine konut sağlanması için 1922 yılından başlayarak kitlesel inşaat işleri yapılmakta, işçi semtleri inşa edilmektedir.

İşçi semtleri, Montin, Binegedi, Razin'de ve diğer yerlerde yapılmıştır. Bakû'nün gittikçe büyümesiyle birlikte Montin semti Bakû ile birleşmiştir.

İşçi semtindeki inşaatların en önemli özelliklerinden biri de o zaman için kompleks olarak yapılmasıdır. Sovyetler devrinin ilk yıllarından başlayarak konut inşasının yanında sosyo-kültürel tesisler de geniş inşa edilmektedir.

1928'li yıllarda inşaat işleri çok hızlı yapılmaktaydı. İşçi semtlerinde çağdaş dairelerin yapılmasında Azerbaycan petrol sanayisinin gelişmesinin büyük önemi vardı.

1929–1930 yıllarında Memmetyarov semtinin yapılması Azerbaycan şehir kurma sanatının en güzel örneklerinden biridir. Projeleme ve inşaat işleri Prof. A. Ivanitski'nin önderlik ettiği uzmanlar grubu tarafından yapılmaktaydı. Semt esasında boş alanda yapılmaktaydı. Projeyi yapanlar buradaki tek tek binalarla yetinmeyerek semtin kuruluş meselesini, şehir kurma ilminin ihtiyaçlarına uygun olarak mahalleler şeklinde yapıyorlardı.

1924 yılından başlayarak A. Ivanitski, Bakû ve Abşeron'un doğasını ve hava koşullarını şehir kurma açısından öğrenmiş, Memmetyarov semtinin inşasında bu özellikleri uygulamaya çalışmıştır. Burada mahallelerin kuruluşu kapalı şekilde olup hizmet ve ilköğretim okulları yapılmıştır. Abşeron'un diğer işçi semtlerinden farklı olarak Memmetyarov semti şehrin bir ilçesi gibi projelendirilmiş, burada esas itibariyle

3–4 katlı binalar inşa edilmiştir. Şehrin planında aldığı yeri düşünerek Memmetyarov semtinin sokak şebekesi şehrin eski bölümüyle gereken şekilde bağlanmıştır.³⁰⁴

1920’li yılların sonu 1930’lu yıllar başlarında Bakû’nün semt ve ilçelerinde Bakû’nün kültür evleri inşa edilmeye başlanmıştır. Bu işler esasen Vesnin kardeşlerin önderliği altında yapılmaktaydı. Bayıl’da Orconikitze ve Hatai ilçelerinde de büyük kültür evleri kullanıma açılmıştır.

İşçi semtlerinde inşa edilen kültür evleri mimarlık açısından önemli olduğundan aynı ilçeler kültür merkezlerine çevrilmiştir. 1930–1940 yıllarında ülkede esas şehir kurma faaliyeti Bakû’nün inkılâptan sonraki kuruluş planının yaratılması ve ayrı ayrı sosyo-kültürel binaların inşası ile ilgilidir.

1955 yılından itibaren toplu inşaat işi Azerbaycan’da geniş yer kaplamaya başlamıştır. Bir taraftan da yeni şehirler kurulmuştur. Diğer taraftan da büyük şehirlerin çevresindeki boş alanlarda konut inşası genişletilmiştir. Özellikle Bakû’de büyük daire inşaatı programı hayata geçirilmekteydi.

Bu iş son yıllarda daha da geliştiriliyor, Bakû’de yeni inşaat işleri kuzeybatı taraftaki dağlık kısımda Sallahana’dan Musabeyov semtinde, ülke stadyumu yakınlığında ve diğer yerlerde yapılmaktaydı.

Yeni yerleşim merkezlerinin bir özelliği vardır. Trafik yolları ilçenin dâhilinden değil, onun kenarından geçmekteydi. Bununla ilçenin sakinliği, güvenliği ve ayrıca havanın oto gazlardan temizlenmesi sağlanmaktaydı. Tüm bu pozitif yönlerine göre ilçe usulü 1960 yılından itibaren Bakû’de de büyük kapsamlı şekilde uygulanmaya başlanmıştır. Bakû’de ilk ilçe Sallahana adlı alanda yapılmıştır. Buradaki yerleşim merkezi bazı özelliklerine göre tam anlamıyla ilçe özelliği taşımamaktadır. Sebebi ise Sallahana’da trafik yolları, sosyo-kültürel merkezlerin ve alışveriş merkezlerinin henüz gereken şekilde yerleştirilmemesidir. Tüm bunlara rağmen Sallahana ilçe usulü ile inşaatın geliştirilmesi için ilk tecrübe ve ilk hazırlık rolünü oynamıştır.

Sallahana’da esasen 5 katlı 60 daireli çeşitli evler inşa edilmiştir. Duvarları taştan inşa edilen bu duvarlarda demir-beton bölümleri de kullanılmıştır. Sallahana’nın karşısında inşa edilen Musabeyov semtinde çevre yollarının düzenlenmesi ve burada

³⁰⁴ İSMAYILOV Enver, **Şehirlerin Baş Planlarının Tertibi ve Tatbiki**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1974, s. 25.

yapılmış yeşil alanların düzene sokulması, bunun yanında kültür binalarının inşasının bitirilmesi sonucunda ilçenin yerel görünüşü bir hayli güzelleşmiştir. Düşünülen 9–16 katlı binalar inşa edildikçe bu yerlerin görkemi daha da artmıştır.

Bakû'de projelendirilen yeni alanlardan bahsederken kuzeybatı ilçesini de göstermek gerekir. Aynı ilçenin 558,46 akr yeri oluşturan, 372.000 m² daire alanının inşa olunması ve 42.000 kişinin yaşaması düşünülüyor. Kuzeybatı inşaat alanının 5 ilçenin tek kompozisyonunda birleştirilmesi, sosyo-kültürel tesislerin düşünülerek yerleştirilmesi, trafik ulaşımının planlı şekilde uygulanması açısından Sallahana'ya nazaran ileriye doğru atılmış bir adım olmuştur. Kuzeybatı ilçesinden farklı olarak Sallahana'da inşaat taş evlerden değil büyük panellerden yapılmaktadır. Panel fabrikasının ürettiği demir-beton bölmelerinden kurulan bu evler beş katlıdır. Binaların alanda serbest şekilde yerleştirilmesi ilçeye bazen enteresan bir görünüş veriyorsa da bu çoğu zaman suniliğe neden oluyor.

Kuzeybatı ilçesinin yapılması, Bakû'de yeni inşaat yerlerinin benimsenmesi alanında bir tecrübe rolünü oynamıştır. İster kuzeybatı ilçesinin isterse de Sallahana'nın tecrübesinden görünüyor ki gelecekte yeni inşaat alanında evlerin panelden ve farklı yükseklikte inşa edilmesi onların yüksekliğinin artırılması ön planda olacaktır.

Bakû'nün geniş kapsamda inşaat işleri yapılan alanlarından biri de “Sekizinci Kilometre” olarak adlandırılan semtidir. Burada panel evlerle taş evlerin birlikte yerleştirilmesi alanında ilk adımlar atılmıştır. Günümüzde taş evlerin yeni örnekleri inşa edilmektedir.

Yeni alanların planlanması, onların inşaatı ve bu ilçelerin yollarının yapılması Bakû'nün şehir kuruluşunu kökten değiştiriyor, trafik, telefon iletişimi, su tesisatı alanlarında birtakım önemli meseleler öne çıkıyor. Bunlar inşaat alanında kısmen çözümlenmektedir; fakat bu alanda da yapılacak birçok iş vardır. Yeni inşaat alanlarının mühendislik malzemeleri ve hizmet binaları ile bütünlenmesi burada trafik sisteminin iyileştirilmesi önümüzde duran esas meselelerden biridir.

Bakû'nün kendine ait özellikleri vardır. En büyük özelliği ise şehrin Abşeron yarımadasında bulunmasıdır. Bu yüzden Bakû için hazırlanan mimarlık projeleri aynı zamanda tüm Abşeron yarımadasını da kapsamaktadır.

Bakû'nün ana planının hazırlanması esasen üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama 1926–1927 yıllarında Bakû'nün ilk ana planının hazırlanmasıyla başlamaktadır. Bu aşamada amaç Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra şehrin yeniden inşasını sağlamaktır. Bakû o zamanlar Moskova ve Sankt-Petersburg'dan sonra ana planı hazırlanan üçüncü şehir sayılmaktaydı. Tanınmış uzman A. İvanitski'nin başkanlığında düzenlenen bu proje şehrin ana cadde ağlarının devam ettirilmesini ve apartmanların boş alanlarda inşa edilmesini kapsamaktaydı. A. İvanitski Bakû'nün ana planını Abşeron yarımadası ile organik bağ halinde görüyordu.

Bakû'nün ikinci ana planı 1949–1954 yılları arasında hazırlanmıştır. Bu planın amacı beş yıllık planlarla ilgili olarak şehrin sanayileşmesini sağlamaktır.

Şehrin 1949–1954 yıllarında hazırlanan yeni ana planı üçüncü aşamayı oluşturmakta ve Bakû'nün İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki inşa faaliyetlerini ve halkın yaşam standartlarının yükseltilmesini kapsamaktaydı.³⁰⁵

Bakû'nün tüm ana planları şehrin altyapısı ve üst yapısını geliştirmeye yöneliktir. Örneğin, ilk ana plan şehrin sadece batı bölgesindeki konutların inşasını kapsamakta, ikinci ana plan ise Bakû ve Abşeron yarımadasını tümüyle kapsamaktaydı. Son ana planda ise ulaştırma, sosyo-kültürel alanların inşası da dikkate alınmıştır. Nazım planın hazırlanmasında beşeri ve coğrafi faktörlere de ağırlık verilmiştir.³⁰⁶

Bakû'nün doğal coğrafi sınırları onun şehirleşme planının hazırlanmasında çok büyük öneme sahiptir. Bakû, Hazar denizinden 100–150 m yüksekte yer almaktadır ve şehrin çok yakınında petrol kuyuları mevcuttur. Bu şekilde doğal sınırlar, Bakû'nün esas bölgesinin gelişmesini belirli sınırlar içerisine almaktadır. Bu yüzden daha 1934–1937 yıllarında hazırlanan ikinci ana planda, şehrin esas bölgesinin geliştirilmesi ile birlikte etrafında da uydu şehirlerin inşası düşünülmüştür.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Bakû hızla gelişmeye başlasa da şehirde sosyal muhit mevcut değildi. Eski merkez olarak tanınan “İçerişehir” (Kaleiçi) tabii ki, sosyalist Bakû'nün merkezi olamazdı. Bu yüzden Bakû'nün ana planları hazırlanırken onun esas sosyal merkezinin yeri de belirlenmeliydi. Bu anlamda bir dizi teklifler değerlendirildikten sonra 1936-1937'li yıllarda bir teklif kabul edildi. Bakû'nün

³⁰⁵ REGAME S.A. “K Formirovaniu Generalnogo Plana Razvitiya Sotsialisticheskogo Bakû (1920–1930),” İskusstvo Azerbaydjana, cilt 10, Bakû, 1964.

³⁰⁶ ALESKEROV G.A., SADOVSKIY Ya, “Sputniki Bakû”, Drujba Narodov, no 9, 1959.

sahil şehri olması da göz önünde tutularak şehir merkezinin denize yönelik bir kompozisyon içinde inşa edilmesi kararlaştırıldı. Bu kararla birlikte Azerbaycan Hükümetinin görkemli binası, denize yüz çevirmiş biçimde inşa edilmeye başlandı. 1950 yılında aynı bölgedeki 800 m uzunluğundaki bir alan bütünüyle yeniden inşa edilmiş ve binanın denize bakan kısmı tam olarak açılmıştır.³⁰⁷

Şunu da belirtmekte fayda var ki, Bakû'nün sosyal merkezi sadece bir bina veya bir meydanla sınırlı değildir. Bu çalışma üç ana kısımdan oluşan tek bir sistem şeklinde düşünülmüştür. Bunlar, hükümet binasının yer aldığı meydan, demiryolu şeklindeki ulaştırma ağı ve şehrin yukarı kısmında inşa edilen çeşitli idari binalardır.

Şehrin esas yeşil alanlarından biri olan Bulvar hükümet binasının bulunduğu meydandan başlayarak tüm sahil şeridini kapsamaktadır.

Eskiden sahil boyunca çeşitli köprüler, depolar, tersaneler v.b. yer almaktaydı ama bu düzensiz yapılanma şehrin görüntüsünü bozmaktaydı. Bu sebeple Bakû'nün daha ilk ana planında bu tip yapılanmaların sökülmesi de yer almaktaydı. Eski yolcu iskeleleri de aynı şekilde sökülmüş ve tek, büyük bir yolcu iskelesi inşa edilmiştir.

Bakû'de Abşeron yarımadası ve Azerbaycan'ın diğer şehirleri ve illeri ile ulaştırmayı sağlayan ana caddelerin yeniden inşasına büyük önem verilmiştir. Onlardan biri olan Hüsü Hacıyev Caddesi ilk defa olarak genişletilmiş ve etrafında yeni konutlar yapılmıştır. Caddenin bitiminde Azerbaycan Devlet Akademik Dram Tiyatro binası inşa edilmiştir. Tiyatro binasının önünde yeşil alan inşa edilmiş ve Fuzuli'nin heykeli konulmuştur.

Şehrin merkezinde eski konutlar yıkılarak Sabir, Nizami adına parklar yapılmıştır. Böylece şehrin büyük bir kısmında yeşillendirme çalışmaları tamamlanmış ve ulaşım kolaylaştırılmıştır.

Şehrin dağlık alanında yapılan imar çalışmaları günden güne hız kazanmıştır. Dağlık bölgede yapılan “İnşaatçılar” ve “Nerimanov” caddeleri şehrin görüntüsünü zenginleştirmiştir.

Bakû'de tarihi öneme sahip olan “İçerişehir”de de restorasyon çalışmaları başlamıştır. Tarihi önem taşıyan bu alanda turistler için otel inşaatına da başlanmıştır.

³⁰⁷ KASUMOV T.G. *Razvitie Stroitelstva v Azerbaydjane za godı Sovetskoy Vlasti*, Bakû, 1967.

Tüm bu çalışmalar yürütülürken “İçerişehir”in kendine ait yapısının bozulmamasına önem verilmiştir.

Bu yıllarda 12. yüzyıla ait bir tarihi eser olan “Kız Kalesi”nin etrafındaki eski binalar yıkılmış ve söz konusu abide restore edilmiştir.

Şehrin eski ve tarihi bölgelerinin restore edilmesi ile birlikte yeni ve boş alanlarda da inşaat çalışmaları hızla devam etmiştir. Bu yıllarda Bakû’nün kuzey-batı, batı-dağlık arazilerinde, “Nerimanov” ilçesinde birçok inşaat çalışmaları yapılmıştır. Ortalama sekiz bin kişilik semtler inşa edilmiştir. Nazım plana uygun olarak her semtte nüfusun tüm sosyo-kültürel ihtiyaçlarının karşılanması için gereken binalar yapılmıştır. Yeni konutların inşası genellikle Bakû’nün kendine ait özellikleri ve iklim koşulları da göz önünde bulundurularak Sovyet şehirleşme prensipleri esasında gerçekleştirilmiştir. Bakû’de çok sık görülen kuzey rüzgârlarından dolayı şehrin kuzey bölgesinde inşa edilen binaların kapalı olmasına dikkat edilmiştir.³⁰⁸

Bu özel durumlar dışında çağdaş şehirleşme metotları Bakû’nün yeni konutlarında tam uygulanmaktaydı.

“SSCB’de konut inşaatının geliştirilmesi hakkında” 1957 yılında çıkarılan karar ile 1960–1970 yıllarında Bakû’de toplam 3 milyon metrekarelik konut inşa edilmiştir. Panel inşaatının geniş bir şekilde uygulanması ile daha çok sayıda daire kullanılmıştır.

Bakû’de konut inşaatının genişlemesi ile birlikte şehirleşme ile ilgili önemli bir sorun ortaya çıkmıştır. Bu sorun inşaat için elverişli boş arazilerin azlığından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple bu yıllarda eski 1–2 katlı binalar sökülmüş ve onların yerine daha büyük katlı binalar inşa edilmiştir.

Bakû’de eski binalar, esasen şehrin merkezi ile etrafında inşa edilen yeni iskân alanları arasında yerleşmektedir. Bu eski alanlardaki evler elverişli ulaştırma yolları ve çağdaş mühendislik teçhizatı ile temin edilmiştir. Bu yüzden de 1–2 katlı eski binaların yıkılarak yerine yeni ve daha büyük katlı binaların inşa edilmesi, ekonomik olarak daha elverişlidir.

³⁰⁸ Azerbaycan’da üç değişik iklim görülmektedir; a. Soğuk hava özellikle yüksek bölgeleri etkilemektedir. b. Ilıman iklim dağ eteklerini ve ovaları etkilemektedir. c. Diğerlerine oranla sıcak hava ise yüksekliği az olan bölgeleri etkilemektedir. bkz: REHNEMUN Şehram, “Azerbaycan Coğrafyasının Önemi”, Azerbaycan Birinci Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 2002, s. 248.

Bu yıllarda eski iskân alanlarının bazılarının yeniden inşaatı için projeler hazırlanmıştır. Bu projeler esasen şehrin batı kısmındaki 100 hektarlık tek katlı binaların bulunduğu alanı ve şehrin kuzey bölgesinin merkezindeki 220 hektarlık alanı içermektedir.

Hesaplamalara göre eski tek katlı evlerin yerinde yeni büyük katlı binaların inşası sayesinde Bakû'de bir milyon metrekarelik konut kullanılmıştır.

Şehirleşme Enstitüsü yeni yapılanma için iki alternatif belirlemektedir. İlk alternatife göre alanda 4–5 katlı binalar, diğer alternatife göre ise 9 katlı binalar inşa edilmelidir. Söz konusu enstitü şehrin eski iskân alanlarının yeniden inşası için özel tipli binaların yapılmasını ön görmektedir. Arazinin azlığından dolayı şehrin bu bölgesinde inşa edilecek olan binaların 9 katlı olması daha çok önem kazanmaktadır. 4–5 katlı binalar ise özel durumlarda ve az sayıda inşa edilmelidir.

Şehrin bazı alanlarında beş katlı binaların inşası, gerekirse özellikle boş alanların az olduğu bölgelerde 9–16 katlı binaların inşası ekonomik öneme sahiptir. Büyük katlı binalar inşa edilirken de şehrin genel görünümü ve dağlık bölgelerin doğal şartları göz önünde tutulmalıdır. Konut inşaatında çok katlı binaların inşası aynı zamanda şehre daha güzel bir görüntü vermektedir.³⁰⁹

Bakû'de ve ona yakın olan yerlerde yeni konutların inşası Abşeron yarımadasındaki dağınık yerleşimin önünü almaktadır. Hem petrol sektöründe hem de diğer sektörlerde çalışan nüfus, yeni yerleşim yerlerine yerleştirilmektedir.

Yukarıda anlatılanlar kısaca Sovyetler Birliği zamanında Bakû'de gerçekleştirilen yeniden yapılanmayı gözler önüne sermektedir. Böylece “Büyük Bakû” şehri kısaca şöyle tanımlanabilir: Bakû, şehir merkezini diğer bölgelere bağlayan yeni yerleşim sistemi halini almaktadır. Abşeron yarımadasında Bakû ile birlikte Sumgayıt, Zabrat, Maştağa, Primorsk ve başka yerleşim alanları bulunmaktadır. Söz konusu yarımada Bakû'nün merkez haline gelmesi petrol sektörü ve petrol kuyularına olan yakınlığı ile yakından ilgilidir.

³⁰⁹ İVANOV V.M., “Zastroyka Bakû i Ego Prigorodov,” Arhitektura SSSR, NO 2, 1969.

Bakû'de şehir merkezi ve ana sokaklar

1920'li yıllarda çağdaş ihtiyaçlar dikkate alındığından Bakû'nün ana planının yeniden hazırlanması meselesi ortaya çıktı. 1924–1927 yılları arasında A. Ivanitski'nin önderlik yaptığı grubun hazırladığı ana planda şehrin merkezinin PETROV meydanında bulunması dikkate alınıyordu. Daha sonra Semyanov-Prozerevski'nin katılımıyla hazırlanan ana planda ise şehrin merkez bölümünün içeriye doğru alınması ve KANLI TEPE denen ilçede yerleştirilmesi fikri öne atıldı. Nihayet 1934 yılında şehir merkezinin şimdiki hükümet konağı olan yerde kurulmasına karar verildi.³¹⁰

II. Dünya Savaşıyla ilgili olarak Hükümet Konağının inşası uzun sürdü ve bina sadece 1952 yılında kullanıma açıldı. Hükümet Konağının inşası bittikten sonra şehrin merkezi olan bu alanın planlanması meselesi ortaya çıkıyordu. Bu amaçla yapılan araştırmalar 1960 yılında sona eriyor ve meydanın inşası başlatılıyor. Bu araştırmalar göstermiştir ki, mimarlar Hükümet Konağının karşısındaki meydanın kuruluşu sorununun çözümüne özellikle iki yönden yaklaşmışlardır. Mimarların bir grubu merkez meydanı şehrin canlı kısmının bitişi gibi görüyorlar. Hükümet Konağından endüstri tesislerinin yerleştiği bölüme giden yolu kapatmayı önermişlerdir. Onlar bu amaçla meydanda yüksek kule benzeri binaların yapılmasını ve onun yanında alçak bağlayıcı bir binanın yapılmasının amaca uygun olduğu belirtilmiştir.

Bakû Devlet Planlama Enstitüsü personelinin önerdiği sarı ve mavi renklerin kullanılması önemlidir. Fakat aynı olasılıklarda Hükümet Konağının kuruluşu dikkate alınmıyor, meydanın kuruluşu simetrik olmayan bir şekilde planlanıyor. Meydanın merkezinde yerleşen Hükümet Konağı binasında Lenin'in heykeli vardır. Buranın şehrin bitişi gibi görülmesini kabul etmek mümkün değildir.

Azerbaycan İlimler Akademisinden profesör M. Hüseyinov'un önderlik ettiği grubun hazırladığı planda merkezi meydanın kuruluşu meselesi daha iyi çözümleniyordu. Bu planda Hükümet Konağının bütün önemi dikkate alınarak binanın sağ ve sol tarafında kule benzeri simetrik binaların yerleştirilmesi yöntemi ile onun daha çok göze çarpması hesaplanıyordu. Meydanın esas haritası meselesinin böyle çözümlenmesi biraz akademik amaç taşısa da prensip itibarıyla doğrudur. Bu planda bulvarın uzatılarak hükümet konağının karşısına kadar düzenlenmesi, deniz kenarı

³¹⁰ İSAYEV İsfendiyar, *Sosyalist Bakûsü, 1920–1940*, Bakû 1978.

bulvarının şehirde yerleşen bölümünü diğer tarafta birleştirilmesi öneriliyor. Hükümet Konağının deniz kenarı boyunca geniş caddeyle bağlanması şehrin çağdaş ve gelecek gelişimi için en doğru yoldur.

Hükümet Konağının çevresinde düzenleme ve kuruculuk işlemi yapılmıştır. Hükümet Konağının batı tarafındaki alanda Azerbaycan otelinin 16 katlı binası bulunmaktadır. Hükümet Konağının arka görünüşünü oluşturan alanda Lenin Caddesinden Puşkin Sokağına kadar 10 katlı binalar bulunmaktadır. Böylelikle Hükümet Konağı karşısındaki alanı Bakû'nün ana meydanına çevrilmesi meselesi hayata geçirilmektedir.

Yukarıda bahsedildiği gibi büyük şehirlerin merkez meydanlarının ve ana sokaklarının düzenlenmesi meselesi birbiriyle alakalıdır. Bu yüzden de Hükümet Konağı meydanından bahsedilirken Neftçiler Caddesinin planlanması ve inşası meselesinden bahsetmek mümkün olmaz. Neftçiler Caddesi Bakû'nün ana caddesi olarak gösteriliyor. Onun deniz kenarı boyunca uzanması birtakım esas binaların burada yerleşmesi, şehrin diğer bölümlerine ve Hükümet Konağına bağlı olması Neftçiler Caddesinin kuruluşunun şehir kurma açısından düzgün şekilde çözümlenmesinin ne kadar önemli olduğu anlaşılıyor.

Caddenin önemli yönlerinden biri de onun direkt ana cadde olmakla beraber Bakû'nün merkezinin kendinde birleştiren bir yapıya sahip olmasıdır. Bu yüzden de Neftçiler Caddesinin yeniden kurulması meselesi çözülürken tüm bu özelliklerin dikkatle incelenmesi önemlidir.

Caddenin yeniden kurulması alanında bazı işler görülmüştür. Eski Inturist Otelinden Hükümet Konağına kadar uzanan bölüm düzenlenmiş, günümüzde yeni Inturist Oteli kullanıma açılmıştır. Azerneftin binası³¹¹ ve Hacınskiler'in eski konağı gibi eski binalar, Azerbaycan'ın mimarlık abidesi olan Kızkalesi de bu caddede birleşiyor. Gelecekte bu caddede inşa edilecek binaların yükseklikleri ve nasıl yerleştirilmesi meseleleri çözülecektir. Örneğin İçerişehre yakın yerlerde çok yüksek binalar inşa edilmesi yasaktır. Bu yönden Kızkalesi gibi görkemli bir abidenin caddeye

³¹¹ BAGIRBEKOVA N.A., **K istorii poselkovogo stroitelstva "Aznefti"**, İssledovaniya i materialı po arhitekture i iskusstvu Azerbaydjana, Bakû, 1966.

dâhil edilmesi ile şehrin bu bölümünde yeni, yüksek ve kaliteli bir alanın yaratılması mümkün olabilir.

Neftçiler Caddesinin kuruluşu meselesi çözülürken, deniz kenarı bulvarı başlangıcı ve bitişi meselesinde aydınlatmak gerekir. Artık bulvarın batı kısmı oluşturulmuştur. Bu eski İnturist Otelinin yakınlığındaki alan ile Paris Fabrikasının yerleştiği alan arasında kalır. Aynı alanda Bayıl'a doğru iniş yokuşun çokluğu ve Petrol alanlarının yakınlığı bulvarın bu yönde uzatılmasını imkânsız kılıyor. Fakat Hükümet Konağından o yöne deniz kenarı bulvarı, Neftçiler Caddesinin uzatılması Bakû'nün gelecek gelişimi yönünden çok başarılı olacaktır. Bu mesele hayata geçirilirse Hükümet Konağı Meydanı Bakû'nün şehir kurma kuruluşuna dâhil edilmiş olur.

Komünist sokağı³¹² içeri şehre yakın olduğu için sokak ve onun çevresindeki alanları zamanında içeri şehrin bu veya diğer unsurları ile birlikte kurulmuştur. Bellidir ki Komünist Sokağı aşağı yukarı 1863 yılında Bakû Guberniya³¹³ merkezine çevrildikten sonra gelişmeye başlamıştır. Sokağın eğri bir yapıya sahip kuruluşu içeri şehrin duvarlarının yönünü tekrarlaması sonucunda ortaya çıkmıştır.

19.yy sonu ve 20.yy başlarında Komünist sokağında bir sıra önemli binalar inşa edilmiş ve bu sokak o zamanki Bakû'nün en görkemli mimarlık alanı gibi görülmüştür. Aynı binalar içerisindeki şimdiki Filarmoni Binası ve Bakû Şehir Sovyet'inin ve İlimler Akademisi'nin binaları özel yer alıyor. Bunlar Komünist Caddesinin (İstiklal Caddesinin) simasını belirliyorlar.

İlimler Akademisinin eski binasından aşağıdaki bölüm baştan sona kadar yeniden inşa edilmiştir. Buradaki eski binalar yıkılmış, içeri şehre açılan kale duvarları yeniden inşa edilmiştir. Komünist Caddesinin sağ ve sol taraflarındaki bahçeler, güzel binalar, eski kale duvarları, çift kale kapısı, Nizami Müzesinin renkli başı ile süslenmiş mimarlık unsurları vs bu alanın kendine özgü ve yeni simasını yaratmıştır. Şehrin bu bölümünde Sabir'in heykeli, Nizami'nin heykelleri³¹⁴, Nizami müzesinin balkonundaki heykeller, bunlar hepsi mimarlığın şaheserleridir. Kale duvarlarının karşısı açılmakla

³¹² Şimdiki İstiklal Caddesi.

³¹³ Çar Rusya'sında ve rayon olarak isimlendirilen bölgeleştirilmeden önce SSCB'de esas arazi birimi, vilayet, gubernator – Çar Rusya'sında vali, **Rusça-Azerbaycan'ca Lügat 1, A-K**, 5.baskı, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Baş Redaksiyası, Bakû, 1991, s.274.

³¹⁴ BRETANİTSKİY L. S., İSMAİLOV E.A. **“Pamyatnik Nizami v Bakû,”** Arhitektura i Stroitelstvo, no 5, 1949.

burada sanki canlı bir müze yaratılmıştır. Komünist sokağı ile yukarı çıkan herkes şehrin geçmişini gösteren kale duvarları ve kapısı ile bugününü yansıtan çağdaş taraflı binaları seyrederek. Burada hem Bakû'nün tarihi geçmişi, hem güzel örf adetlerimizin kıymetli örnekleri, hem de bugünkü hayatımızın sureti Azerbaycan mimarlığının yaratıcı emeğinin eseridir. En iyi yol budur ki mimarlar eski abideleri dikkatle, saygıyla koruyorlar, onları çağdaş şehir kurma işlemlerinde başarıyla restore ediyorlar. Buna örnek olarak Hüsü Hacıyev sokağını göstermek mümkündür. Komünist Sokağından Fuzuli Meydanına kadar uzanan bu sokak baştan aşağı yeniden kurulmuştur.

Bakû'nün yeniden kurulmasında dağlık alanların kendi özelliği bulunmaktadır. Bu özellik onun şehrin arazisinde kapladığı bölge ile ilgilidir. Bakû antik tiyatrosunun yüksek noktasında yerleşen dağlık kısım hem doğal güzelliği hem de hava koşullarının elverişli olmasıyla farklılaşır. Endüstri ilçelerinin kenarında ve şehir merkezinin yakınında olduğu için burada sosyo-kültürel tesis ve binalarının yerleştirilmesi için olanak bulunmaktadır.

Tüm bu özelliklere göre dağlık kısımlarda şehirciliğin geliştirilmesi alanında bir takım çalışmalar yapılmıştır. Burada esas olarak Sovyet Sokağı, İnşaatçılar Sokağı, Nerimanov Prospekti düzenlenmiş ve kurulmuştur.

Sovyet Sokağının bir ana cadde gibi açılması 1920 yılının sonlarında Bakû'de tramvay hatlarının yapılması ile ilgilidir. O zaman sokak tramvay hattı yönünde açılmış fakat onun mimari kuruluşuna gereken dikkat gösterilmemiştir.

1950 yılının başlarında bu yerlerin çağdaş şehir kurma ihtiyaçlarına uygun yeniden kurulması meselesine bakılmış ve Sovyet Sokağının yeniden kurulması için ilk plan hazırlanmıştır. 1974 senesinde yeni plana göre Sovyet Sokağında yüksek binaların inşasına başlanmıştır.

Aynı plana göre Sovyet Sokağının sadece doğu tarafının inşası düşünülüyordu, denize doğru açılan batı tarafın açık tutulması amaca uygun görülüyordu. Planda esas iki meydan düşünülmüştür; güney ve kuzey Sovyet Meydanları adıyla tanınan bu meydanlar Sovyet Sokağının başlangıç ve bitişini belirliyorlardı.

Cenub Meydanı şehrin merkez bölümlerinden açıkça görünmektedir. Meydanın en çok göze çarpan yanlarından biri onun Sovyet Sokağı ile bir seviyede olmasıdır.

Sokak meydanın aşağı bölümünden geçiyor. Kuzey Sovyet Meydanı inişli yokuşlu bir alanda yerleşmiştir. Bu yer kavşak özelliği de taşımaktadır.

Kuzey Sovyet Meydanı kapalı olmayıp daha çok trafiği düzenleyen bir meydan özelliği taşıyor. Yeni kurulmaya başlanmış bu meydan gelecekte daha uygun bir şekil alabilir. Bu, özellikle onun batı tarafının yeniden kurulmasının ne derece doğru olduğunu gösteriyor.

Bakû'nün dağlık kısmının yeniden kurulmasında önemli unsurlarından biri de Nerimanov Prospektidir. Sosyo-kültürel tesislerden ve binalardan oluşan bu cadde şimdi Bakû'nün en güzel ve göze çarpan yerine çevrilmiştir.

Nerimanov Prospektinin büyük Salyan Küçesinden (Sokağından) İlimler Akademisinin kampusuna kadar uzanan kısmı aşağıdan yukarıya kurulmuş sayılabilir. Burada akademik şehircilik ve Azerbaycan (Politeknik) Teknik Üniversitesi yer almaktadır. Caddeye çıkan sokaklarda birtakım sosyal binalar inşa edilmektedir. Bütün bunlar Nerimanov Prospektine şehrin dağlık kısmının merkezi görünüşünü vermektedir.

Caddenin yakınında Azerbaycan Devlet Üniversitesi için bina inşa edilmiş, üniversite ile Nerimanov Prospektini bağlayan alanda birçok binaların inşası için hazırlık işlerine başlanmıştır. Bakû'nün dağlık kesiminin en önemli kısmı da İnşaatçılar Caddesidir.

Yukarıda gösterildiği gibi dağlık kısım, yakın gelecekte doğal üstünlüklere göre şehir kurma kuruluşunda daha çok yer alacaktır. Bu yüzden dağlık kısımda devam eden şehir kurma ve mimarlık işlerini şehrin başka yerlerindeki kuruculuk işleriyle alakalandırmak gerekir.

Bu tür faaliyetlerden biri de Metbuat Prospektinin (Basın Sokağının) yeniden kurulması ile alakalıdır. Plana göre Basın Sokağı tren istasyonundan başlayarak şehrin dağlık kısmına kadar uzanan geniş bir bulvar şeklini almıştır. Böylelikle tren istasyonu ve ilimler akademisinin binaları şehir ana caddesinin başlangıcı ve bitiş noktaları olacak, Azerbaycan Devlet Akademik Drama Tiyatrosunun binası bu büyük ana caddede bir ada gibi görünmektedir³¹⁵.

³¹⁵ İSMAYILOV Enver, **Şehirlerin Baş Planlarının Tertibi ve Tatbiki**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1974, s. 29.

Bakû'nün esas meydan ve sokaklarının yeniden kurulmasından bahsetmek mahiyet itibariyle büyük bir şehrin yeniden kurulma ve düzenlenmesinden bahsetmek demektir. Şimdi Bakû'de o yıllarda yeniden kurma, düzenleme ve yeşillendirme işleri yapılmamış bir yer bulunmamaktadır.³¹⁶ Yeniden düzenlenen ve yeşillendirilen caddelerden biri de Tiflis Caddesidir. Kuzeydoğu ilçesinin kenarından geçen bu cadde birkaç dairesel meydanlarda kısımlara ayrılıyor. Böylelikle, caddenin genel kuruluşu birbirleriyle bağlanmış halkalar zincirini hatırlatıyor. Böyle bir kendine özgü kuruluşu olan Tiflis Caddesi binaların yerleştirilmesi açısından da farklıdır. Kuzeybatı ilçesi alanında düzgün olmayan binalar inşa edilmiştir. Şimdi bu ilçenin Tiflis Caddesine çıkan tarafının mimarlık şehir kurma planının belirlenmesi için cadde boyunca dokuz katlı binalar, ters tarafta ise uzun evler inşa edilmiştir.

Bakû'nün merkezi meydanlarının ve ana sokaklarının kurulmasında, mimarlık açısından zenginleşmesinde büyük rol oynayacak şartlardan biri, yakın yıllarda şehirde yüksek katlı binaların inşalarının genişletilmesi olacaktır. Kuşkusuz birtakım objektif ve sübjektif sebepler yüzünden şehirlerde binaların yüksekliği beş kat ile yetinilmiştir. Bakû'nün sınırlarını doğal sınırlar tespit ediyor, şehir arazisinden kanaatsiz kullanılması onun arazi balansına eksik etki göstermiştir.

Bakû'nün inşasında yeni fikirler ortaya çıkmıştır ki, bu da şehrin birtakım sokak ve merkezi meydanlarının kurulmasına olumlu etki göstermiştir. Bakû'de yüksek binalar inşa edildikçe şehrin eski kısımlarında yerleşen birçok arazinin yeniden kurulması işi kolaylaşacaktır. Çünkü 19. yy sonu 20.yy başlarında bir katlı evlerle inşa edilmiş bu sokaklar yeniden kurulduğunda orada çok yüksek binaların inşa edilmesi mümkün olacaktır. Bu ise büyük alanların yeniden kurulmasının ekonomik yönden elverişli olmasını sağlıyor ve tekniği iki yönden kolaylaştırıyor.

Yakın yıllar içinde Bakû'de yapılacak yeniden kurma işleri içinde şehir trafiği meselesi de önemli yer alacaktır. 1967 yılında Bakû metrosunun bir bölümü kullanıma açılmıştır. 1972 yılında teslim edilen istasyonlar ile ilk kısım tamamlanmıştır. Metronun ister dış isterse de yeraltı inşaatları Bakû'nün mimari yönünün belirlenmesinde gittikçe daha fazla rol oynayacaktır. Azerbaycan şehir kurma tecrübesinde şehirlerin mühendislik teçhizatı alanında görülen işler doğaldır ki, Bakû örneğinden daha çok

³¹⁶ İVANOV V.İ., MAHMUTBEKOVA A.A., *Ozelenenie Bakû i Apşeronu*, Bakû, 1962.

göze çarpıyor. Bakû bir hayli gelişmiş mühendislik teçhizatı olan şehirdir. Bakû'nün mühendislik iletişimi ve malzemesi tüm Abşeron'la birlikte çözülüyor.

Tüm büyük şehirlerde olduğu gibi Bakû'de de su temini sorunu en büyük problemlerden biridir. Daha doğrusu bu sorun Bakû'de başka şehirlere nazaran biraz daha zordur. Her yıl toplam 200 mm yağış alan şehir için su temini işi zor bir meseledir. Bakû ve Abşeron'da yerüstü su olmadığı için doğal su kaynakları da bulunmamaktadır. Burada tarım bitkileri ve yeşillik alanı sadece suni sulama ortamında yapılıyor. Bu yüzden tatlı su sadece insanların ihtiyacı için kullanılmayıp bunun yanında sulama işleri için de kullanılıyor. Bunun dışında Bakû ve Abşeron'un yüksek gelişmiş sanayisi içinde su talep olunuyor.

Bakû ve onun çevresinde gereken miktarda yeraltı suları bulunmaz. Hem de kuyulardan çıkan su ile büyük sanayi merkezine su temin etmek mümkün değildir. Bakû'ye içecek su 200 km mesafeden su boruları ile getirilir.

II. Dünya Savaşından sonra esasen sulama işleri için SAMUR-DEVECİ kanalına dâhil olan Ceylanbatan Gölü yaratılmıştır. Su buradan Abşeron'a kadar açık kanalla geliyor, buradan boru ve pompalama istasyonları vasıtasıyla Abşeron arazisinde dağıtılıyor. Bunun dışında Ceylanbatan gölünün çevresinde su temizleyen kurgular yapılmıştır ki, buralardan su, pompalarla şehrin genel su tesisatı sistemine dağıtılıyor. 1970 yılında saniyede 3,5 m³ su veren Kür su borusu kullanıma açıldı fakat tüm bunlara rağmen Abşeron'daki su sistemi şimdiki ihtiyacı karşılamamaktadır. Bu yüzden de şimdi 3. Bakû su borusunun inşaatı için hazırlık işlemleri başlatılmıştır. Bu şehre dağıtılan suyun iki kat artmasını sağlamıştır.

Bakû'de ortaçağda İçeri şehirde kayalara oyulmuş ve üstü taşlarla örtülmüş kürebent (kanalizasyon) sistemi bulunmaktaydı. Bu kürebentler (kanalizasyonlar) esas itibariyle şehrin yakınında denize açılıyordu. Bakû'de çağdaş kanalizasyon sistemleri 1929 yılında inşa edilmeye başlamıştır. Günümüzde bu kanalizasyon sistemi yağış sularına bağlı bir sistemden oluşmaktadır. Savaştan sonraki yıllarda Abşeron'da genel maden yağış suları kanalizasyon sistemi yaratılmış ve bu sistem aynı zamanda yarımada'daki yerleşim merkezleri kanalizasyon sistemini de kendinde birleştiriyor. Aynı sistemden akan kanalizasyonun denize aktığı yerlerde Nefti ayırmak için özel temizleyici kurgular yapılmıştır.

Bakû, doğalgaz boru hattı döşenen ilk şehirlerden biridir. Buraya doğalgaz hattı ilk kez 1930 yılında döşenmiştir. Bakû'ye doğalgaz Abşeron'daki yüksek basınçlı doğalgaz hattıyla döşeniyor. Bununla ilgili olarak Bakû'nün ve diğer yerleşim merkezlerinin arazisinde orta basınçlı doğalgaz boruları döşenmiştir. Bu borularla sanayi tesisleri, sosyo-kültürel merkezler ve yerleşim merkezlerine doğalgaz sağlanmaktadır.

Yukarıda söz edildiği gibi hava koşulları ve suyun azlığı ile ilgili olarak Bakû'nün yeşillendirilmesi işi bir hayli zordur. Buradaki toprak katı 10–15 cm derinlikte yerleşiyor, bazı alanlarda böyle katın olmadığını söyleyebiliriz. Bu yüzden de Bakû'de suni sulama şebekesinin yanında bir de toprak katı yaratmak gerekiyor. Yeşillendirme işlerini zorlaştıran bir özellik de Abşeron'da bitkiye çok kötü etki eden sert kuzey rüzgârlarının sık sık esmesidir.

1920 yılında Bakû'de toplam 10 hektar sosyal yeşillik alanı bulunmaktaydı. Buraya bulvar, eski “Gubernator³¹⁷ Bağı”³¹⁸ ve birkaç küçük bahçe dâhil edildi. Şehrin yerleşim merkezlerinde sadece tek tek bahçelerde ayrı ayrı ağaçları görmek mümkündür. Neft fabrikaları alanında “Villipetroliya” adlı bir park vardır ki burada yabancı petrol firmaları ve neft fabrikalarının rehber işçileri yaşıyordur. Bunun dışında şehirde bulunan küçük yeşil alanlar göze çarpacak şekilde değildir.

1920'li yıllardan itibaren Bakû'de yeşillendirme sisteminin yaratılmasına özellikle dikkat edilmiştir. Sahildeki depolar gemi imalathaneleri ve köprülerin sökülmesi sayesinde bulvar genişletilmeye başlanmıştır. Yeni inşa edilen mahallelerin yeşillendirilmesine daha çok önem verildi. O zamanlarda Memmetyarov Bulvarı ve Zavakzal Parkı yapıldı.

1930'lu yıllarda ikinci Bakû su borusu kullanıma açıldıktan sonra yeşillendirme işlerini genişletmek için fırsat yaratıldı. Bakû antik tiyatrosunun yüksek kısmında Kirov parkı yapıldı. Zavakzal ilçesindeki Ozerjinski parkı bir hayli genişletildi. Montin adına

³¹⁷ Çar Rusya'sında **Guberniya**, yani vilayetin yöneticisi, yani Vali, **Rusça-Azerbaycanca Lügat -1, A-K**, s.274.

³¹⁸ 1859 yılında Bakû'de “Gubernator Bağı”, 1882-1883 yıllarında “Nobel Bağı”, 1889 yılında konka (At demiryolu) faaliyete geçti. Kaynak: ALLAHVERDİYEV S., HAKVERDİYEV E., BEHBUDOV M. **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, s. 197.

bir park ve su parkı yapıldı. Şehir sokakları ve yerleşim merkezlerinin yeşillendirilmesi alanında birçok işler yapıldı.

Savaşın önceki yıllarda şehirdeki yeşil alan sahası 300 hektar idi. Bakû'nün yeşil alan sistemi özellikle savaşın sonra Samur-Deveci kanalı kullanılarak daha da genişletildi, yeni inşaat ilçelerinin yeşillendirilmesi alanında büyük işler yapıldı. Günümüzde Bakû ve onun ilçelerinde 2500 hektar sosyal yeşil alan sahası vardır ki bu 20 yıla nazaran 100 kat fazladır.

Şehrin su tesisatının iyileşmesi toplu yaşam alanlarının daha geniş ölçüde yeşillendirilmesi için fırsat yaratıyor. Eğer 1920'li yıllarda Bakû'ye yüksekten bakıldığında sadece yatay karla örtülmüş çatılar göze çarpıyorsa şimdiki yeşil alanlar gittikçe şehrin genel görünüşünü değiştiriyor.

Özellikle deniz kenarı bulvarı genişletilmiştir. Buraya denizden alınmış yeni arazi eklenmiştir. Aynı zamanda tüm bunların düzenlenmesi, burada yeni havuzun yapılması, çocuk tiyatrosunun inşası bu yerlerin mimari görünüşünü bir hayli zenginleştirmiştir. Bulvarda ve genelde şehrin park ve bahçelerinde banklar boyanmış, heykeller dikilmiştir... Bakû'de Nizami Gencevi³¹⁹'nin, Mirza Alekper Sabir³²⁰'in, Samet Vurgun³²¹un adına parklar yapılmış ve Yeşil Tiyatro binası inşa edilmiştir.³²²

Bakû'nün nüfusunun artması ve şehrin gittikçe genişlemesi trafik ulaşımı sorunlarının da çözümüne doğru gitmeyi gerektiriyordu. Tecrübe gösteriyor ki bu problem sadece yerüstü trafiğin düzenlenmesi ile halledilemiyor. Bu alanda metronun tam olarak kullanıma açılması özellikle büyük öneme sahiptir.

Şehirlerin mühendislik teçhizatı trafik sisteminin sağlanması, yeşillendirilmesi kolay bir iş değildir. Tüm bu meseleler şehir kurma işlerinin ayrılmaz bir bölümü olmakla, şehrin genel görünüşünün formlaşmasında büyük rol oynuyordu. Bu yüzden de

³¹⁹ Nizami Gencevi (1141–1209), Azerbaycan şairi ve mütefekkeri. Gerçek adı İlyas Yusif Oğlu, Gence doğumlu, Kaynak: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Nizami Gencevi Maddesi**, cilt, 7, Bakû, 1983, s. 244–250.

³²⁰ Mirza Alekber Sabir (1862–1911), Azerbaycan şairi, mütefekkeri, Şamahı doğumlu. Satirik şair, aynı zamanda öğretmen. Usul-ü Cedid okulundan mezun. Kaynak: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Sabir Maddesi**, cilt 8, Bakû, 1984, s. 242–243.

³²¹ Samet VURGUN (1906–1956), Samet Yusuf oğlu VEKİLOV, Azerbaycan şairi, Gazah rayonunun yukarı salahlı köyünde doğmuştur. Kaynak: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Samet Vurgun Maddesi**, cilt 8, Bakû, 1984, s. 375–376.

³²² KASIMZADE E.A. “Arhitektura Sovetskogo Azerbaydjana” Arhitektura SSSR, no–8, 1951.

bu hazırlıkların yapılmasına büyük ihtiyaç vardı. Sırf bu sorunlar çözülmediği için Bakû'nün inkılâptan önce durumu çok kötüydü.

1920 yılında ise şehir su şebekesinin düzeltilmesi ile Bakû su borusundan dairelere su dağılması meselesi kısa bir süre içinde çözüldü.

Daha sonraki yıllarda Şollar'dan ikinci su borusunun döşenmesi, Ceylanbatan gölünün yaratılması ve diğer su kaynaklarının kullanıma açılması alanında büyük işler görülmüştür. Buna rağmen büyük sanayi merkezi olan Bakû henüz tam anlamda suya kavuşmuş değildir. Şehirde yeni sanayi tesisleri ve yeni yerleşim merkezlerinin yapılması ile bu sorun daha da zorlaşıyor.

Trafik problemi, şehirciliğin gelişimine etki eden en önemli araçlardan birine çevrilmiştir. Trafik sorununun doğru çözümü, şehrin kuruluş planına ve şehir kurma prensiplerine etki etmiştir. Son yıllarda şehirlerin ilçe usulü ile inşa edilmesi trafik sorununun, daha doğrusu trafik hareketinin yerleşim merkezlerinden kenarda kalması amacıyla doğmuştur. Bakû'nün trafik problemi çözümü 1923 yılında başlamış ve ilk tramvay hattı 1924 yılında kullanıma açılmıştır. Bunun yanı sıra o zamanlar ilk elektrikli tren yolu sayılan Sabuncu elektrikli tren yolunun büyük rolü olmuştur. Tramvay hattının yapılması birtakım sokakların yeniden kurulmasını, hatta birçok ana caddenin açılmasını gerektiriyordu. Şimdiki Sovyet Sokağının esas yönü tramvay hattının yapılmasıyla ilgili olarak talep edilmiştir.

Zamanında büyük önem taşıyan tramvay hatlarının gelişmesi artık arka plana atılmıştır. Şehrin merkez bölümlerinde tramvay hatları çoktan çıkarılmış aynı yerlere 1946 yılından beri trolleybüs hatları hizmet etmektedir.

Tramvay hattının sökülmesi sokakların düzenlenmesine pozitif etki gösteriyor ve onların asfaltlanması işi bir hayli kolaylaşıyordu. Trolleybüsün yanında trafiğin esas bölümünü otobüsler oluşturuyordu. Fakat Bakû'nün Sokak sisteminin darlığı otobüs, taksi, trolleybüsün hareketi için büyük zorluk yaratıyordu. Metro Bakû'nün genişlemesinde olağan trafik ihtiyaçlarının çözülmesinde büyük rol oynuyordu. Artık Bakû metrosunun ilk kısmı tamamlanarak kullanıma açılmıştır. Bu ilk metro şehrin merkez bölümünden geçerek 8 km kadar uzanıyordu. Bakû'nün trafik ihtiyaçlarının karşılanması metro hatlarının diğer yönlerde de yapılmasını gerektiriyordu. Bu yüzden gereken proje işleri yapılmış ve zor jeolojik koşullarda inşaat işleri devam etmektedir.

Bakû'nün yeniden kurulma ve düzenlenme işlemlerinin başarıyla bitirilmesi Azerbaycan'da halk ekonomisi ve tekniğin gelişmesi sonucunda mümkün olmuştur. Tarih olarak kısa bir sürede Bakû gibi büyük şehrin mühendislik problemlerinin çözümlenmesi hiç de kolay mesele değildir. Doğu ülkelerinin birçok şehirlerinde, örneğin komşu ülke İran'ın payitahtı Tahran'da 3 milyonluk nüfusu olan bu şehirde bile insanlar hâlâ açık kanallarda akan suyu kullanıyorlar. Şehirde kanalizasyon sorunu daha çözülmemiştir. Orada metro gibi zor bir mühendislik kurgusundan hiç bahsedilemiyor.

Bakû'de mühendislik teçhizatı esas itibariyle şehirlerin yeraltı bölümünde, özellikle kanallarda yerleştiriliyor. Çağdaş şehir yeraltı ekonomi zemininde yükselen ve yaşayan bir organizmadır.

Fakat yeşillendirme alanında görülen iş ise daima göz önündedir. Zamanında yeşil alanlardan mahrum kalan Bakû şimdi bahçeler şehrine çevrilmiştir.

Şunu söylemek gerekir ki, yeşil alanda elde edilen bu başarılar şehrin mühendislik teçhizatı sistemine dayanmaktadır. Bir başka deyişle Bakû'de su tesisatı meselesi çözülmeseydi, yeşil alan meselesi de çözülmeydi. Ülkenin diğer şehirlerine nazaran Bakû'de temizlik işleri geniş kapsamlı yapılsa da, gelişim çizgisi prensip itibariyle her yerde aynıdır. Yani Sumgayıt, Mingeçevir gibi yeni şehirler, mühendis teçhizatı düzenleme ve yeşil alan açısından hiç de Bakû'den geri kalmıyor. Gence şehrinde su tesisatı, kanalizasyon ve trafik sorunları ana plan esasında yeniden kuruluyor. Fakat Bakû'den farklı olarak Gence'de yeşillendirme bir problem olarak ortaya çıkmıyor. Çünkü Azerbaycan'ın diğer eski şehirlerinden farklı olarak orada daha eski yıllardan kalmış yeşillendirme vardır. Amaç yeni yazlık ve bahçeler yaratmak, yeşil alanları genişletmekten ibarettir³²³.

Ağdam

1828 yılından itibaren Azerbaycan'da bir şehir. Ağdam Rayonunun³²⁴ merkezi. Bakû-Tiflis demiryolunun Yevlah-Ağdam hattı üzerindedir. Burada et fabrikası,

³²³ Enver İSMAYILOV, **Şehirlerin Baş Planlarının Tertibi ve Tatbiki**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1974, s. 37.

³²⁴ Rayon – Fransız kökenli bir kelimedir. Harfi anlamı, ışın, radius.

1. Herhangi özelliklerine göre, farklılık taşıyan bölge, (örneğin fiziki-coğrafi rayon), region mahalli anlamında da kullanılmaktadır.

2. Eski SSCB'de köy yerlerinde arazi bölgesi birimi.

3. SSCB'de nüfusu 100 000'den fazla olan şehirlerde arazi birimi. Kaynak: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Rayon Maddesi, cilt 8, Bakû, 1984, s. 78.

konserve fabrikası, şarap ve barama fabrikası bulunmaktadır. Şehirde tiyatro binası, müze, kütüphane, kültür sarayı, hastane bulunmaktadır. Hanoğlu Türbesi (17. yüzyıl), Karabağ hanı Penahali Hanın imareti (18. yüzyıl)³²⁵, türbesi (19.yüzyıl) vs. burada yer almaktadır. 1930 yılında Ağdam rayonu teşkil edilmiştir. Esasen düzlük, kısmen de dağlık arazide yerleşmektedir. Kür-Aras ovasında yer almaktadır. Bakû'den 358 km uzaklıktadır. Gargar nehrinin sol sahilinden 3 km uzaklıktadır. Havalimanı var.³²⁶

Alan – 1093,90 km²

Genel Nüfus – 164100

Dağlık Karabağ problemi nedeniyle, ekonomisi çok güç duruma düşen şehirde, nüfusun %70'i şehri terk etmiş, binaların ve işyerlerinin %80'i oturulmaz duruma gelmiştir.

Son yıllarda burada makine-metal (makine tamir atölyeleri) ve inşaat sanayinin (çimento ve diğer malzemeler) geliştirilmek istenmiştir.³²⁷

Ağdaş

Azerbaycan'da bir şehir. (1900 yılından itibaren). Ağdaş rayonunun merkezi. Karayolları (Bakû- Gazah, Leki- Gutkaşen) kavşağında yerleşmektedir. Bakû'den 244 km uzaklıkta yer almaktadır. Türyan nehrinin sağ sahilinden 2,5 km uzaklıktadır. Şirvan düzlüğünün kuzey batısındadır. Burada kültür evi, bir takım gıda fabrikaları, ihtisas okulları, kreşler, kütüphaneler, hastane vs. bulunmaktadır. Ağdaş rayonu ise 1930 yılında kurulmuştur.³²⁸

Alan 1023.00 km²

Genel Nüfus 93300

Köylerin sayısı 72

Kasabaların sayısı 2

93300

³²⁵ Mirza Cevanşir KARABAĞLI, **Karabağ Tarihi**, Ankara, 1990, s. 33.

³²⁶ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Ağdam Maddesi**, cilt I, Bakû, 1976, s. 105.

³²⁷ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. **Azerbaycan Coğrafyası**, Bornova-İzmir, 1994, s. 133.

³²⁸ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Ağdaş Maddesi**, cilt I, Bakû, 1976, s. 107.

Genel Nüfus

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 29.15

Köy nüfusunun sayısı, [%] 70.85

Ağcabedi

1959–1962 yıllarında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Bakû'den 374 km uzaklıktadır. Gargar nehrinin sahilindedir. 1963 yılında Ağdam şehrine birleştirilmiştir. 1965 yılında tekrar bağımsız bir şehir statüsü kazanmıştır.³²⁹

Genel Bilgiler

Alan, 1760.00 km²

Köylerin sayısı 45

Kasabaların sayısı 3

Ağsu

Yeni Şamahı, Azərbaycan'da Ortaçağ şehri, Kalıntıları şimdiki Ağsu şehrinden 4–5 kilometre uzaklıktadır. “Harabe Şehir” olarak adlandırılmaktadır. 1734 yılında Nadir Şah Şamahı'yı yerle bir etmiş, ahali Ağsu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Ağsu, Yeni Şamahı olarak adlandırılmaya başlandı. Nadir Şahın ölümünden sonra ahalinin bir kısmı yeniden Şamahı'ya döndü.

Şimdiki Ağsu 1943 yılında teşkil edilmiştir. Bakû'den 160 km uzaklıktadır. 1963 yılında Kürdemir şehrine birleştirilmiştir. 1965 yılında yeniden bağımsızlığını kazanmıştır.³³⁰

Alan, 1020.00 km²

Köylerin sayısı 78

Kasabaların sayısı 0

³²⁹ ACE Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Ağcabedi Maddesi**, cilt I, Bakû, 1976, s. 113.

³³⁰ ACE Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Ağsu Maddesi**, cilt I, Bakû, 1976, s. 112.

Genel Nüfus 65182

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 28.35

Köy nüfusunun sayısı, [%] 71.65

Ağstafa

1941 yılına kadar şehir tipli kasaba statüsündeydi. Bakû-Tiflis demir yol istasyonundadır. Havalimanı bulunmaktadır. Bakû-Gazah karayolu kenarındadır. Gence-Gazah düzlüğündedir. Karadağ- Ağstafa-Tiflis-Erivan gaz kemeri burada kollara ayrılır. Burada pamukçuluk gelişmiştir³³¹. Kerpiç, kiremit fabrikaları mevcuttur. Şehirde kültür sarayları, kütüphane, okul, kreş vs. bulunmaktadır.

Ağstafa rayonu 1939 yılında 24 Ocakta teşkil edilmiştir. 1959 yılında 4 Aralık tarihinde Gazah rayonu ile birleştirilmiştir. 1959 yılına kadar Azerbaycan'da inzibati rayon konumundaydı.

Genel Bilgiler

Alan 1504.00 km²

Köylerin sayısı 29

Kasabaların sayısı 9

Genel Nüfus 75614

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 15.94

Köy nüfusunun sayısı, [%] 84.06

Astara

1945 yılından itibaren Azerbaycan'da bir şehir. Astara rayonunun merkezi. Burada demiryolu istasyonu bulunmaktadır. Bakû- Astara karayolunun son mıntıkası. Bakû'den 329 km uzaklıkta yer almaktadır. İran sınırında yer almaktadır. Hazar Denizinin sahilinde, Lenkeran ovasında yerleşmektedir. Burada balıkçılık ön

³³¹ Azerbaycan 273. 000 ton pamuk üretimi ile SSCB'de dördüncü konumda olmuştur. Bkz: DEVLET a.g.e., s. 125.

plandadır. Bunun dışında çay üretimi de yapılmaktadır. Astara İran'la Avrupa arasında transit şehir olma açısından önem taşımaktadır. Astara aynı zamanda bir liman şehridir.³³²

Genel Bilgiler

Alan 616.00 km2

Köylerin sayısı 90

Kasabaların sayısı 1

Genel Nüfus 89486

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 21.73

Köy nüfusunun sayısı, [%] 78.27

Balaken

Balaken, Azerbaycan'ın kuzey batı bölgesinde yerleşmektedir.

Antik Yunan coğrafyacısı Strabon kadim Balaken arazisini Mabretler diyarı olarak adlandırmıştır. Balaken rayonu [1930](#) yılında teşkil edilmiş, [1963](#) yılında iptal edilerek Zakatala rayonuna verilmiş, [1965](#) yılında yeniden müstakil rayon olmuştur. Kuzeyde [Dağıstan'la](#), batıda [Gürcistan'la](#) sınırdadır.

Rayon etnik terkip bakımından zengindir. Burada ahalinin büyük çoğunluğu (takriben 50 000 kişi) Azerbaycan Türkleri teşkil etse de diğer etnikler de vardır. Etnik azınlıklar içerisinde [Avarlar](#) çoğunluk oluşturmaktadır (25 000 kişiden fazla). Rayonda Avarlardan başka, [Yengiloylar](#), [Garaçılar](#) (çingeneler), [Sahurlar](#), [Ruslar](#), [Ukraynalılar](#) da yaşamaktadır.

Rayondaki yerleşim birimleri - Rayonda 1 şehir, 1 kasaba, 56 köy vardır.

Yerli Medya - "Balaken" gazetesi³³³

³³² Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt I, **Astara Maddesi**, Bakû, 1976, s.443.

³³³ <http://az.wikipedia.org/wiki/Balak%C9%99n>, erişim tarihi 24.12.2006.

Genel Bilgiler

Alan 924.87 km²

Köylerin sayısı 56

Kasabaların sayısı 1

Genel Nüfus 86400

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 11.92

Köy nüfusunun sayısı, [%] 88.08

Beylegan (Jdanov)

Azerbaycan ‘da bir ortaçağ şehri. 9–14. yüzyıl kaynaklarında ismi geçmektedir. Arap kaynaklarının vermiş olduğu bilgilere göre, Beylegan 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıl başlarında Sasani hükümdarı I. Kubat (488–531) tarafından yapılmıştır. 1950’li yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında şehrin şimdiki Örengala harabeliklerinde kurulmuş olduğu ortaya çıkmıştır.

1933, 1936, 1951, 1953, 1968 yıllarında burada arkeolojik kazılar yapılmıştır. Kazılar sonucunda burada yerleşim yerleri, kale duvarları vs. ortaya çıkarılmıştır. Burada 13. yüzyılın sonuna ait türbe bulunmuştur.

Şehir kale duvarları ile çevrilmiştir. (kalınlığı 6 m). Buna rağmen şehir pek çok kez yabancılar tarafından işgal edilmiştir. 7. Yüzyılın ortalarında Beylegan şehri Hilafet ordusu tarafından işgal edilmiştir. 8. Yüzyılın 20-30’lu yıllarında Arap-Hazar savaşları Beylegan’ın gelişimine önemli ölçüde yan etki yapmıştır.

Beylegan 9–12. Yüzyıllarda büyük ticaret ve sanat merkezine dönüşmüştür. İran, Çin, Hindistan, Gürcistan ile ticari ve kültürel ilişkileri olmuştur.

12. yüzyıl sonu ve 13. Yüzyıl başlarında Beylegan’da iktisadi ve kültürel hayat daha da gelişmiştir.

1221 yılında Moğolların hücumu ile Beylegan şəhrinin gelişimine ağır darbe vuruldu. 16. yüzyılda şehir tenezzüle uğradı.³³⁴

1939 yılında bu bölgede 5 numaralı Jdanov sovhöz³³⁵u kurulmuştur. 1932–1966 yıllarında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Bakû'den 267 km uzaklıktadır.

Jdanov rayonu 1939 yılında teşkil edilmiştir. 1963 yılında iptal edilmiş arazisi İmişli rayonuna verilmiştir. 1964 yılında yeniden bağımsız bir şehir statüsü kazanmıştır.³³⁶ Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ismi tekrar Beylegan olarak değiştirilmiştir.

Genel Bilgiler

Alan 1131.00 km²

Köylerin sayısı 25

Kasabaların sayısı 16

Genel Nüfus 81700

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 27.54

Köy nüfusunun sayısı, [%] 72.46

Berde

Berde, Azərbaycan'ın eski şehirlerinden birisidir. Eski Berde şəhrinin harabelikleri şimdiki Berde şəhrinin yakınlarında yer almaktadır. Kazılar sırasında burada Büyük İskender, Selevkiler, Arşakiler ve Roma İmparatoru Ağustos dönemine ait paralar, ev eşyaları vs. bulunmuştur. Arap tarihçisi Balazuri (9. yüzyıl) Berde'nin Sasani hükümdarı Kubat'ın (488–531) döneminde yapıldığını, Acem tarihçisi Hamdullah Gazvini (14. yüzyıl) ise Büyük İskender'in döneminde yapıldığını (M.Ö. 336–23) ileri sürmektedir.

³³⁴ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt–2, **Beylegan Maddesi**, Bakû, 1978, s.57–58; Ayrıntılı bilgi için bkz: Azərbaycan Tarihi, cilt 1, Bakû 1961; Ahmetov G.M. Örengala, Bakû, 1962.

³³⁵ Sovhoz- SSCB'de köy ekonomisinde Sovyet ekonomisi anlamında kullanılmıştır. Mekanikleştirilmiş Sosyalist devlet müessesesi, toprak ve diğer üretim araçları üzerinde devlet mülkiyetine esaslanmaktadır. Esasname ve Nizamnamesi mevcuttur. 26 Ekim 1917 yılında ilk sovhöz kurulmuştur. Kaynak: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Sovhoz Maddesi**, cilt 8, Bakû, 1984, s. 565.

³³⁶ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt IV, **Jdanov Maddesi**, Bakû, 1980, s. 264.

Berde 1939–1948 yılları arasında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Yevlah-Ağdam demiryolunda istasyondur. Bakû'den 319 km uzaklıktadır. Yevlah-Lâçin-Nahçıvan karayolunun kenarında, Terter nehrinin sahilinde, Karabağ düzlüğünün merkezindedir.³³⁷

Genel Bilgiler

Alan 957.00 km²

Köylerin sayısı 109

Kasabaların sayısı 0

Genel Nüfus 136000

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 27.50

Köy nüfusunun sayısı, [%] 72.50

Bilesuvar(Puşkin)

Bilesuvar-Azerbaycan'da ortaçağa ait bir şehirdir. İran tarihçisi Hamdullah Gazvini'nin vermiş olduğu bilgilere göre, Bilesuvar 10. yüzyılda Büveyhi amiri Pilesuvar tarafından yaptırılmıştır. 1288 ve 1290 yıllarında Altın orda orduları Bilesuvar'a saldırmıştır.

Bilesuvar 14. yüzyılda iç çekişmeler sonucunda zayıflamış ve küçük yerleşim birimine dönüşmüştür³³⁸.

1938 yılından sonra Bilesuvar'ın adı Puşkin rayonu olarak değiştirilmiştir. Sovyetlerin dağılmasından sonra yeniden eski adına kavuşmuştur.

Genel Bilgiler

Alan 1358.00 km²

Köylerin sayısı 25

Kasabaların sayısı 0

Genel Nüfus 81318

³³⁷ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt 2, **Berde Maddesi**, Bakû, 1978, s. 145.

³³⁸ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt 2, **Bilesuvar Maddesi**, Bakû, 1978, s. 164.

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 23.19

Köy nüfusunun sayısı, [%] 76.81

Deveçi

1944 yılına kadar Deveçibazar olarak bilinmektedir. 1944–1961 yılları arasında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Deveçi rayonunun merkezidir. Bakû- Moskova demiryolunda istasyondadır. Bakû'den 120 km uzaklıktadır. Bakû- Derbent karayolunu kenarındadır. Deveçi nehrinin sahilinde dağ eteğindedir.

Burada küçük halı imalathaneleri, 4 adet ilköğretim okulu, 4 kütüphane, kültür sarayı, sinema binası, hastane vs. bulunmaktadır.

Deveçi rayonu ise 1930 yılında kurulmuştur. 1963 yılında iptal edilerek arazisi Abşeron rayonuna verilmiş, 1965 yılında yeniden bağımsız bir rayon statüsü almıştır.³³⁹

Genel Bilgiler

Alan 1088.00 km²

Köylerin sayısı 68

Kasabaların sayısı 0

Genel Nüfus 48424

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 44.23

Köy nüfusunun sayısı, [%] 55.77

Fuzuli

1827 yılından itibaren mevcut. 1959 yılına kadar ismi Garyagin olarak bilinmekteydi. Hankendi-İmişli, Yevlah-Horadiz karayolları buradan geçmektedir. Bakû'den 318 km uzaklıktadır. Göndelençay nehrinin sağ sahilinde yer almaktadır. Düzlük bölgede yer almaktadır.

Şehirde kültür sarayı, okul, hastane, kütüphane yağ-peynir fabrikası, demir-beton fabrikası faaliyet göstermektedir. Ayrıca halıcılık atölyeleri de mevcuttur.

Fuzuli ismi, 16. yüzyıl şairi Muhammet Fuzuli'nin isminden gelmektedir.

³³⁹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt 3, **Deveçi Maddesi**, Bakû, 1979, s. 392.

Fuzuli rayonu 1930 yılında teşkil edilmiştir. 1959 yılına kadar Garyagin rayonu olarak bilinmekteydi.³⁴⁰

Genel Bilgiler

Alan 1386.00 km²

Köylerin sayısı 78

Kasabaların sayısı 1

Genel Nüfus 105287

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 24.37

Köy nüfusunun sayısı, [%] 75.63

Gedebey

Azerbaycan'ın batısındadır. Burada dağ- meden sanayisi gelişmiştir. 1850 yılında Gedebey'de zengin bakır-filiz kaynağı bulunmuştur. Bu kaynakları Alman Simens kardeşleri ele geçirmiş ve 1863-1865 yıllarında burada bakır fabrikasını kurmuşlar. 1883 yılında Gedebey'de ikinci büyük sanayi fabrikası kurulmuştur.³⁴¹

1935 yılından şehir tipli kasaba statüsündeydi. Gedebey rayonunun merkezi konumundadır. Bakû'den 447 km uzaklıktadır. Şamhor demiryolu istasyonundan 50 km uzaklıktadır. Mis nehrinin sahilinde, dağ eteğindedir. Şehirde ilköğretim okulu, müzik okulu, kültür sarayı, kütüphane, hastane faaliyet göstermektedir.

1956 yılında Gedebey'in Harhar köyünde define bulunmuştur. Bu definede bulunan sikkeler Safevi hükümdarı I. Şah Tahmasb'ın (1524–1576) adından Gence, Şamahı, Tebriz, Erciş, Erivan, Van, Kaşan ve Erdebil'de yapılmıştır. Bu sikkelerin çoğu aynı şekildedir. Azerbaycan Tarihi Müzesinde saklanmaktadır.

Gedebey Rayonu 1930 yılında teşkil edilmiştir. Batıda ve güney batıda Ermenistan'la sınırdır.³⁴²

³⁴⁰ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt, Fuzuli **Maddesi**, Bakû, 1987, s. 16–17.

³⁴¹ ALLAHVERDİYEYEV S., HAKVERDİYEYEV E., BEHBUDOV M. **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, s. 196.

³⁴² Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI. cilt, **Gedebey maddesi**, Bakû, 1982, s. 76.

Genel Bilgiler

Alan 1229.00 km2

Köylerin sayısı 108

Kasabaların sayısı 0

Genel Nüfus 90963

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 10.48

Köy nüfusunun sayısı, [%] 89.52

Nahçıvan

Kuzey Azerbaycan'ın eski şehirlerinden biri olan Nahçıvan³⁴³ Azerbaycan açısından stratejik açıdan çok büyük bir öneme sahiptir.³⁴⁴ Bu şehir de bahsettiğimiz diğer şehirler gibi 18. yüzyılın ikinci yarısında eski ününü kaybederek gelmiş şehirlerdendir. Eskiden büyük bir üne sahip olan bu şehrin surlarının içinde bir zamanlar 30 bin ev bulunmaktaydı ve şehir nüfusu zenginliği itibarı ile parlak bir dönem geçirmişti.

18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'daki iktisadi ve siyasi dağınıklık Nahçıvan'ın da gelişmesine olumsuz etkiler göstermiştir. Bu etkiler o kadar büyük olmuştur ki, Nahçıvan Rusya tarafından işgal edildikten sonra da yapısını değiştirememiş, feodal şehri olarak kalmağa devam etmiştir. İncelediğimiz dönemde Nahçıvan muhteşem binaları ve tarihi abideleriyle diğerlerinden farklılık gösteren bir şehir değildi. “Han Sarayı”ndan başka iki katlı bina hemen hemen yok derecesindeydi. Evlerin çatıları yassı ve birbirinin aynısıydı. Evler yüksek taş duvarlarla çevriliydi. Evlerin bu şekilde duvarlarla çevrili olmasını K. Engelgart; “Evlerin hem Asyalıların kıskançlıkları, hem de savunma dürtüleri nedeniyle bu şekilde yapıldığını söyleyebiliriz. Çünkü sürekli baskınların olduğu ve her saat saldırı beklenildiği zamanlarda her ev bir kale yerine geçmekteydi” şeklinde açıklamaktadır.³⁴⁵

³⁴³ MEMMEDOV Z.S. *Nahçıvan'ın Tabii Servetleri*, Bakû, Azərneşr, 1993.

³⁴⁴ ATNUR İbrahim Ethem *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara, 2001, s. 250.

³⁴⁵ *Nahçıvan Statistika Güzgüsünde*, Bakû, 1999.

Azerbaycan'ın diğer şehirleri gibi Nahçıvan da iç feodal savaşlarından ve yabancı baskınlarından büyük zararlara uğramıştı. Şehir en büyük kayıpları 18. yüzyılın sonlarında yaşamıştı. Acem hükümdarı Ağa Muhammed Han'ın birinci saldırısı sırasında şehir ahalisi ciddi direnç göstermiştir. Bu ise Acem hükümdarını fazlasıyla sinirlendirmiş ve ikinci saldırı sırasında şehir tamamen dağıtılmış ve nüfusun bir kısmı zorla İran'a göç ettirilmiştir. Bu olaydan sonra şehrin nüfusu daha da azalmıştır. Şu kadar ki, 17. yüzyılın sonlarında şehirde 2000 ev olduğu halde 18. yüzyılın sonlarında toplam 700 ev kalmıştı.

Genel Bilgiler

Alan	35.48 km ²
Köyler	0
Kasabalar	1
Genel Nüfus	69910
Şehir nüfusu,	[%] 100.00

Nahçıvan Otonom Cumhuriyeti'nin payitahtı olan Nahçıvan zamanla küçük bir taşra şehri görünümünden kurtularak sanayi ve kültür merkezi durumuna getirilmiştir. Şehir genel plana uyumlu olarak düzenlenmiş, merkezi cadde ve sokaklar düzenlenerek kenarları yeşillendirilmiş ve sokaklar boyunca çok katlı binalar inşa edilmiştir. Şehre giriş yolları genişletilerek yeni yapılmış çevre yoluna bağlantıları sağlanmış ve bu şekilde şehir içi trafikte gereksiz yoğunlaşmalar engellenmeye çalışılmıştır. Günümüzde şehirde otobüs terminali, tren garı ve ülke içi ve uluslararası olmak üzere iki bölümden oluşan hava limanı bulunmaktadır.

Şehrin merkezi kısmına kurulan geniş meydana büyük bir anıt konmuş, çevresine sinema ve tiyatro binaları inşa edilmiştir. Şehirde 5000 kişilik stadyum, spor salonları ve kompleksleri, pedagoji üniversitesi ve mesleki okullar bulunmaktadır.

Nahçıvan şehrinin etrafı yeşilliklerle çevrilidir. Burada pek çok sosyo-kültürel tesis inşa edilmiş, şehir merkezi meydanı yaratılmıştır. Bu meydanın yanında Azerbaycan Dram Tiyatrosunun binası ve birkaç bina yükseliyor. Şehirdeki eski mesken

binalarının yerinde yeni, güzel binalar inşa ediliyor, çevredeki boş alanlarda ise iki büyük ilçe kuruluyor.

Nahçıvan'da endüstri tesislerinin inşası günden güne genişliyor. Burada büyük su-elektrik istasyonunun inşası ve şehirden 8 km mesafede büyük suni gölün yaratılması, Nahçıvan'ın gelişmesi için yeni fırsatlar yaratıyor. Hesaplamalara göre 1980 yılına kadar şehrin nüfusu 60 bin kişiye ulaştı. Nahçıvan'ın bu yeni gelişme fırsatları dikkate alınarak şehrin yeni ana planı hazırlanmıştır. Yeni ana plan 1980 yılına kadar şehir kurma gelişimini hazırlıyor, şehir alanına 300 bin m²'lik büyük alan ekleniyor.

Yeni ana plana göre Nahçıvan'ın yerleşim bölümü ilçelerden ibarettir, bunlar şehir merkezi çevresinde yerleşir. Şehrin merkez bölümü kuzey-güney yönünde uzanarak merkezi meydanı sarar. Şehrin ana sokağı – Nizami Caddesi onun merkezini iki bölüme – batı ve doğu bölümlerine ayırıyor, alışveriş merkezi de burada yerleşiyor.

Nahçıvan'ın kuruluş planı hazırlanırken alanının doğal özellikleri, birbirinden 30-40m farklı olan iki farklı dereceli doğal alana ayrıldığı dikkate alınmıştır. Alanın yüksek bölümünde esas yüksek binalar, şehrin merkezine yerleştiriliyor. Burada Aras nehrine ve yaratılacak yeni göle çok güzel ve enteresan manzara açılıyor. Şehrin merkez bölümünde özellikle 4–5 katlı ve birkaç tane 12 katlı binalar inşa edilmiştir.

Şehir planı yapılırken ünlü mimar Acemi Ebubekir oğlunun eserleri olan Möminehatun Türbesi³⁴⁶ ve Yusuf Küseyiroğlu'nun abidelerinin ve şehrin güney bölümündeki tarihi kalenin korunmasını, onların çevresinin temizlenmesini dikkate almışlar.

1960 yılından başlayarak Nahçıvan'da kanalizasyon sistemi kurulmuştur. Hazırlanan yeni ana planda Nahçıvan'ın mühendislik malzemesine özellikle dikkat ediliyor. Nahçıvan'dan 60 km mesafede Bata-bat gölünden şehre yeni su borusu uzanmıştır. Özel Yevlah-Nahçıvan doğalgaz borusu uzatılarak şehrin doğalgaza kavuşması planda dikkate alınıyor.³⁴⁷

³⁴⁶ Mimar Acemi tarafından 1186 yılında yapılmıştır. Türbe Azerbaycan Atabeyi Muhammet Cihan Pehlivan'ın eşinin şerefine yapılmıştır. Yüksekliği 34 metre kadardır. Türbe Nahçıvan şehrinde. Kaynak: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Mümine Hatun Türbesi Maddesi, cilt 7, Bakû, 1983, s. 80.

³⁴⁷ SADIGOV Sait, **Nahçıvan Muhtar Respublikası Tarihinden**, Bakû, 1995 s. 5–141.

Nahçıvan'da şehir merkezi ve ana sokaklar

Azerbaycan'da Sovyet Hükümeti kurulduktan sonra ise Nahçıvan kendi görkemini değiştirmiştir. Son 20 yıl içinde şehir ana plan sayesinde yeniden kurulmuş ve düzenlenmiştir. Günümüzde Nahçıvan'ın merkezi meydanında Azerbaycan Dram Tiyatrosunun, Nahçıvan Bakanlığının binaları ve 4–5 katlı evler yerleşmektedir. Merkezi meydanda tribün inşa edilmiş, Puşkin, Lenin, Kirov, Caparitze, özellikle Nizami sokağı düzenlenmiş ve yeşillendirilmiştir.³⁴⁸

Hankendi

Dağlık Karabağ Muhtar Cumhuriyetinin başkenti. Bakû – Tiflis demiryolu Yevlah- Hankendi kolunun son istasyonu. Bakû'den 329 km uzaklıktadır.³⁴⁹

Hankendi'nde şehrin merkezi kısmında genel plana uyumlu olarak düzenleme işleri yapılmış, büyük bir park yapılmış, yeni bir yerel yönetim binası inşa edilmiş. Bu şehirde de stadyum ve diğer spor kompleksleri, tren garı vs. bulunmaktadır.

Hankendi'nde şehir merkezi ve ana sokaklar

Sovyet Hükümeti yıllarında Hankendi Dağlık Karabağ vilayetinin merkezine çevrildikten sonra buranın ana meydanı kendi şeklini değiştirmiştir. Hankendi'nin ana meydanı Kuunyans ve Lenin sokakları arasında yerleşmektedir. Burada Vilayet Partisi ve Sosyal Teşkilatların binaları, otel ve başka binalar da bulunmaktadır. Merkezi meydanın esas kompozisyonunun vilayet partisinin dört katlı binası oluşturmaktadır.

Göyçay

Göyçay şehri Bakû'den 200 km mesafededir. Ucar demiryolu istasyonundan 18 km uzaklıktadır. Bakû-Gazah otomobil yolu kenarında, Göyçay nehrinin sahilinde yerleşmektedir. Şirvan düzlüğünün kuzeyindedir.

Göyçay rayonu 1930 yılında teşkil edilmiştir.³⁵⁰

³⁴⁸ Enver İSMAYILOV, **Şehirlerin Baş Planlarının Tertibi ve Tatbiki**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1974, s.47.

³⁴⁹ ACE IX cilt, Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, (**Stepanakert maddesi**, 1923 yılı sonrasında Stepanakert olarak adlandırılmıştır), Bakû, 1986 s. 34.

³⁵⁰ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cilt, **Göyçay maddesi**, Bakû, 1982, s. 110.

Genel Bilgiler

Alan 682.50 km²

Köylerin sayısı 55

Kasabaların sayısı 0

Genel Nüfus 103632

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 33.96

Köy nüfusunun sayısı, [%] 66.04

Göyçay şehri de şehrin esasen merkezi kısımdan başlanılmak üzere genel plana uygun olarak düzenlenmiş, şehirde birçok sosyal amaçlı binalar ve meskûn mahaller inşa edilmiştir.³⁵¹

Goranboy (Gasım İsmayilov)

Şehrin adı 1938 yılına kadar Goranboy, 1938 den sonra Gasım İsmayilov olarak değiştirilmiştir. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra tekrar Goranboy olarak değiştirilmiştir. 20. yüzyılın başlarında küçük bir köy olan Goranboy'da köylülerin çar memurlarına ve yerli mülk sahiplerine karşı silahlı çatışmaları olmuştur. Katır Memmed³⁵²'in kumanda ettiği köylü harekâtı Goranboy'da başlamış ve kısa zamanda bütün Yelizavetpol (Gence) guberniyasında yayılmıştır.³⁵³

1958–1966 yıllarında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Bakû'den 327 km uzaklıktadır. Goran nehrinin kenarında, Gence-Gazah düzlüğünde yer almaktadır. Şehirde kütüphane, okul, hastane, sinema binası vs. bulunmaktadır.

Goranboy rayon olarak 1939 yılında kurulmuştur. 1963–1965 yıllarında iptal edilerek Yevlah rayonuna birleştirilmiştir.³⁵⁴

³⁵¹ ZEYNALOV H. “*Göyçay, Respublikamızın Şehirleri*”, Komünist Gazetesi, 1963, 5 Ekim, s.4.

³⁵² Memmedov Mehmet (1887–1919), Goranboy doğumlu, Azerbaycan'da halk kahramanı, 1907 yılında mülkedarlardan birisini öldürdükten sonra kaçak olarak yaşamıştır (1907). 1909 yılında beylere ve Çar hâkimiyetine karşı savaşmıştır. 1914 yılında hapsedilmiş ve 10 yıl müddetine İrkutsk şehrine sürülmüştür. Daha sonra Azerbaycan'a dönmüş ve Bolşeviklerle beraber yerli zenginlere karşı savaşmış ve 1919 yılında Müsavatçılar tarafından öldürülmüştür. Kaynak: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Katır Memmed Maddesi**, cilt 3, Bakû, 1979, s. 88.

³⁵³ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cilt, **Goranboy maddesi**, Bakû, 1982, s. 100.

³⁵⁴ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt 3, **Gasım İsmayilov Maddesi**, Bakû, 1979, s. 80.

Genel Bilgiler

Alan 1731.00 km²

Köylerin sayısı 88

Kasabaların sayısı 4

Genel Nüfus 90700

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 12.68

Köy nüfusunun sayısı, [%] 87.32

Hacıgabal

Hacıgabal, Gazımemmed şəhriinin 1939 yılına kadar kullanılan adıdır. 1934–1938 yılları arasında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Demiryolu ve karayolları kavşağındadır. Ali Bayramlı’dan 13 km kuzeyde, Hacıgabal gölünden 4 km uzaklıktadır. Şirvan düzlüğündedir. Burada balıkcılık gelişme göstermiştir. Balık üretim fabrikaları faaliyet göstermektedir. Şehirde ilköğretim okulu, kültür sarayı, kütüphane, hastane, kreş, poliklinik faaliyet göstermektedir.

Gazımemmed rayonu 1939 yılında teşkil edilmiştir. 1959 yılında iptal edilmiştir. Şimdiki adı ile Hacıgabal olarak bilinmektedir.³⁵⁵

Genel Bilgiler

Alan 1641.40 km²

Köylerin sayısı 25

Kasabaların sayısı 5

Genel Nüfus 59000

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 45.72

Köy nüfusunun sayısı, [%] 54.28

³⁵⁵ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, II. cilt, **Gazımemmed maddesi**, Bakı, 1978, s. 577 .

Hanlar

Hanlar 1938 yılına kadar Yelenendorf olarak bilinmektedir. Gence demiryolu istasyonundan 15 km kadar güneyde yer almaktadır. Gence nehri sahilindedir. Bakû'den 378 km uzaklıktadır. Küçük Kafkas dağlarının eteğindedir.

Hanlar rayonu 1938 yılına kadar Nerimanov rayonu olarak geçmektedir. 1930 yılında teşkil edilmiştir. Kuzeyden Gürcistan'la sınırdadır.

Burada mekanik fabrikalar, kültür evi, kütüphane, yüksek okul, merkezi hastane, çocuk hastanesi, poliklinik vs. faaliyet göstermektedir.³⁵⁶

Genel Bilgiler

Alan 1380.00 km²

Köylerin sayısı 38

Kasabaların sayısı 5

Genel Nüfus 54700

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 42.23

Köy nüfusunun sayısı, [%] 57.77

Hızı

Hızı kelimesinin etimolojisi ile ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Hızı'nın Tat dilinde konuşan nüfusunun ilk ortaçağda Sasaniler tarafından İran'ın Huzistan eyaletinden buraya göç ettirildiği tahmin edilmektedir. Hızı'dan 2 km güneyde Kerban nehri sahilinde dikdörtgen şeklindeki büyük kaya üzerinde kale duvarlarının kalıntıları bulunmuştur. Kalenin Moğol işgali sırasında dağıtıldığı öne sürülmektedir.

Hızı rayonu 1956 yılına kadar Azerbaycan'da rayon statüsündeydi. 8 Ağustos 1930 yılında teşkil edilmiştir. 1956 yılında iptal edilmiş, daha sonra toprakları Abşeron rayonuna verilmiştir.³⁵⁷

Genel Bilgiler

Alan 1711.00 km²

Köylerin sayısı 24

³⁵⁶ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt X, **Hanlar maddesi**, Bakû, 1987, s. 49.

³⁵⁷ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt, X, **Hızı maddesi**, Bakû, 1987, s. 88.

Kasabaların sayısı	5
Genel Nüfus	12565
Şehir nüfusunun sayısı, [%]	55.40
Köy nüfusunun sayısı, [%]	44.60

Hocalı

1987 yılında Esgeran rayonunda bir köydü. (Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'ne bağlı). Hankendi'nden 14 km kuzey doğuda yer almaktadır. Burada bağcılık ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. İlköğretim okulu, kütüphane, hastane bulunmaktadır. Mimarlık eserlerinden 14. yüzyıla ait türbe bulunmaktadır. M.Ö. 13–7. yüzyıllara ait Hocalı-Gedebey kültürünün ilk eserleri Hocalı köyünün yakınlarındadır.³⁵⁸

Genel Bilgiler

Alan	970.00 km2
Köylerin sayısı	50
Kasabaların sayısı	2
Genel Nüfus	25332
Şehir nüfusunun sayısı, [%]	29.91
Köy nüfusunun sayısı, [%]	70.09

Haçmaz

Haçmaz şehri, 1936–1938 yılları arasında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Bakû'den 163 km uzaklıktadır. Deveçi-Derbent kara yolu üzerinde yerleşmektedir. Gudyal nehri sahilindedir. Samur-Deveçi ovasındadır.

Burada konserve fabrikası, ekmek fabrikası faaliyet göstermektedir. Bira, alkolsüz içecekler üretilmektedir.

³⁵⁸ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt X, **Hocalı maddesi**, Bakû, 1987, s. 103.

Haçmaz rayonu 1930 yılında teşkil edilmiştir. 1963 yılında iptal edilmiş topraklar Guba ve Gusar rayonlarına verilmiştir. 1965 yılında yeniden bağımsız statüsü kazanmıştır. Kuzey Batıda Dağıstan'la sınırdadır. Kuzeyden ve doğudan Hazar Denizi ile çevrilmiştir. Haçmaz'da da yine genel şehir planına uygun olarak şehrin merkez sayılan kısmından başlamak üzere sokak ve caddelerde düzenlemeler yapılmış, başta konserve fabrikası olmak üzere bazı sanayi kuruluşları ve işçi kasabası inşa edilmiştir.

Genel Bilgiler

Alan 1063.00 km²

Köylerin sayısı 145

Kasabaların sayısı 2

Genel Nüfus 150800

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 35.01

Köy nüfusunun sayısı, [%] 64.99³⁵⁹

Gence³⁶⁰

1804 yılına kadar ve 1918–1935 yıllarında Gence, 1804–1918 yıllarında Yelizavetpol, 1918–1935 yıllarında Kirovabad, 1990 sonrasında ise tekrar Gence olarak adlandırılmıştır. Bakû'den 363 km batıdadır. Küçük Kafkasya'nın kuzey doğusunda, Gence-Gazah düzlüğünde, Gence nehrinin her iki yakasında yer almaktadır. Bakû-Tiflis demiryolu ve karayolu üzerindedir. Gence ve Kepez olmak üzere 2 rayona bölünmüştür. Şehir tipli Hacıkend kasabası mevcuttur. (Göygöl turistik kasaba ile birlikte). Nüfusuna göre Bakû'den sonra Azerbaycan'ın 2. büyük şehri olarak bilinmektedir.

Genel Bilgiler

Alan 90.68 km²

³⁵⁹ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt X, **Haçmaz maddesi**, Bakû, 1987, s. 63.

³⁶⁰ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V cilt, **Kirovabad maddesi**, Bakû, 1982, s. 396–397. Gence için bkz: İslam Ansiklopedisi, **Gence Maddesi**, cilt 4, Eskişehir, 1997.

Köylerin sayısı	0
Kasabaların sayısı	1
Genel Nüfus	442506
Şehir nüfusunun sayısı, [%]	31.53
Köy nüfusunun sayısı, [%]	68.47

Büyüklüğü açısından ülkenin ikinci şehri konumunda olan Gence şehri inşa edilen endüstri işletmeleri sayesinde bir hayli gelişmiştir. Şehirde mahut fabrikası (1925 yılında inşa edilmiştir), yağ fabrikası (1926), dokumacılık fabrikası(1929), trikotaj fabrikası(1927), tuğla fabrikası(1927), mobilya fabrikası, otomobil onarım fabrikası, betonarme yapı fabrikası, alüminyum fabrikası ve diğer endüstri kuruluşları bulunmaktadır. Bu kuruluşların şehirde bulunması sonucunda şehir nüfusu Sovyet döneminde yaklaşık dört kat artmıştır.

Yukarıda da değinilmiş olduğu gibi, Gence’de büyük sanayi kuruluşlarının inşa edilmesi bu işletmelerde çalışan insanların barınma ihtiyacını karşılama zorunluluğunu ortaya çıkardığı için, şehirde ve çevresinde çok sayıda konut ve kamu hizmet binaları inşa edilmiştir.

Endüstri işletmelerinin ve demiryolu idaresi, pamukçuluk üzerine bilimsel araştırma enstitüsünün çalışanları için işletmelerin kuruluş tarihlerine yakın tarihlerde kasabalar inşa edilmiş, trikotaj fabrikası, deneysel üzümçülük istasyonu gibi kuruluşların çalışanları için yeni binalar yapılmıştır.

Şehir nüfusunun hızla artmakta olması konut inşaatında da hızlanmaya yol açmıştır.1959 yılında şehirde inşa edilen konut sayısı bir önceki beş yıllığa (5. beş yıllık) göre %62 artış göstermiştir.

Azerbaycan’da Sovyet yönetiminin ilk 40 yılında Gence şehrinde çok sayıda idari kuruluş, üniversite, okul, kültür merkezleri, profilaktik tedavi merkezleri inşa edilmiştir. Tarım üniversitesi, pedagoji üniversitesi, ipek kurdu deneysel araştırma merkezi, uzun ömürlü bitkiler ve pamukçuluk, hayvancılık enstitüleri ve bazı diğer bilimsel araştırma ve eğitim istasyonları kurulmuştur.

Ayrıca şehirde eğitim merkezi olarak inşaatçılık, dokumacılık ve tarım yüksek okulları, tıp okulu, üç müzik okulu vs. bulunmaktadır.

1920 yılı öncesinde şehirde gimnazyum, öğretmen okulu, şehir il öğretim okulu ve sanat okulu ve birkaç ilahiyat okulunda toplam 2100 kişi eğitim almaktaydı. Bu rakamlar 1960 yılında toplam 40 eğitim merkezinde eğitim alanların sayısı 22,5 bin kişiye çıkmıştır.

1920–60 yılları arasında şehirde toplam 6280 öğrenci kapasitesine sahip 14 yeni orta öğretim okulu inşa edilmiştir. 1960'lı yılların başlarında şehirde toplam 35 anaokulu ve 12 kreş bulunmaktaydı.

1920 yılı öncesinde Gence'de ilk yardım merkezi, şehir hastanesi, bulaşıcı hastalıklar üzere iki şube, hapishane hastanesi ve mülteciler için hastane gibi toplam 170 yatak kapasiteli sağlık kuruluşları bulunmaktaydı. 1960'lı yıllarda sağlık ocakları toplam kapasitesi 1415 olan 10 hastane, 5 dispanser, 22 poliklinik, kadın doğum hastanesi ve 7 ebe istasyonu gibi merkezlerden oluşmaktaydı.

Şehrin endüstriyel ve komünel su ihtiyaçlarını karşılamak üzere su kemeri inşa edilmiştir. Fakat sanayinin hızlı gelişmesi ve buna bağlı olarak nüfusun artması bu boru hattının yetersiz kalmasına yol açmış, bu nedenle 1934 yılında Gence-Ağsu su boru hattının döşenmesine başlanmış ve 1950'li yılların sonlarına doğru bitirilmiştir.

Şehrin kamu hizmetleri, altyapı sorunları, elektrik, çevre sorunları çözümlenmiştir. 1921 yılından 1940 yılına kadar şehirde sokaklara ve 40 bin m²'den fazla kaldırıma asfalt döşenmiştir. Şehirde kapsamlı asfaltlama işleri 1945 yılında asfalt-beton fabrikasının kurulmasından sonra başlamıştır. 1959 yılının başlarında Gence'de asfaltlanmış alanlar 580 bin m²'den fazla olmuştur.

Yeşillendirme alanında büyük başarılarla imza atılmış, şehrin birçok yerinde parklar, bulvarlar ve dinlenme alanları kurulmuştur. Şehirde sosyalist önderlere ait çok sayıda anıt yapılmış, dünya klasiklerinden sayılan Nizami Gencevi'nin mezarı üzerine türbe yapılmıştır. Şehrin genel planına uyumlu olarak merkezi meydan inşası tamamlanmış, bu alana yerel yönetim idaresi binası inşa edilmiştir. Komünist partinin yerel şubesi ve otel binası yaptırılmıştır.

Eskiden şehrin dışında kalan boş bir alana kurulu olan tren garı ile şehrin merkezini birleştiren alana büyük bir cadde kurulmuş, bu caddeye bağlanan

sokak ve caddeler düzenlenmiş ve yeşillendirilmiştir. Bu sokak ve caddelerin ve Genceçay üzerinde inşa edilen iki köprünün yardımı ile şehir içi ulaşım sorunu büyük ölçüde çözülmüştür.

1960'lı yılların başlarında genel plana uygun olarak alüminyum-oksit fabrikasının çalışanları için çok katlı binalardan oluşan küçük bir kasaba inşa edilmiştir. Bu kasaba şehrin tüm kamu hizmetlerine sahip ilk bölge olmuştur.

Eski şehirlerin yeniden kurulmasından bahsederken, Gence'yi özellikle hatırlatmak gerekir. Ülkenin en büyük şehirlerinden biri olan Gence'de ana plan sayesinde sosyal binalar kullanıma açılmış, büyük temizlik işleri yapılmıştır. Şehirde endüstrinin geliştirilmesi için birçok konut ve sosyo-kültürel binalar inşa edilmiştir. Burada birkaç küçük semtten ibaret büyük bir ilçe yaratılmıştır.

Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde de yeni ana planlar sayesinde çok büyük temizlik ve kuruculuk hizmetleri yapılmış, eski şehirlerin uzun yıllardan beri korudukları görünüşleri aynen muhafaza edilmiştir.

Gence'de şehir merkezi ve ana sokaklar

Azerbaycan'daki birtakım şehirlerde de merkezlerin ve ana sokakların yeniden kurulup düzenlenmesi alanında birtakım işler yapılmıştır. Bu alanda özellikle Gence'de hayata geçirilen işler dikkatleri üzerine çekiyor.

Gence'de tren istasyonundan şehre giden yeni sokaktaki Kirov Meydanı esas meydan olup savaştan sonra yapılmıştır. Aynı meydanın sırf burada yapılıp yerleştirilmesi hiç de tesadüf değildir. Şehrin tarihinin öğrenilmesi ve Gence ile ilgili olan 18.yy'a ait olan şehir planları gösteriyor ki, hele 17.yy başlarında bu alanda yeni çağdaş Gence'nin merkezinin yerleştiği yerde Gence'nin esas meydanı ve mimarlık alanı ortaya çıkmıştır.

Gence'nin ana meydanının düzenlenmesi şehrin yeniden yapılanması işinde yol gösterici rol oynamaktadır. Meydana çıkan ana sokakların yeniden kurulması alanında da son zamanlarda birtakım işler yapılmıştır.

1980'li yıllarda birtakım endüstri alanlarının gelişmesiyle ilgili olarak şehir gittikçe genişlemiştir. Gence alüminyum fabrikası çalışmaya başladıktan sonra şehir daha hızlı büyümüştür. Bu yüzden de şimdi yeni ana plan hazırlanmıştır. Yeni plan

şehrin tespit edilmiş kuruluşunun çağdaş ihtiyaçlara uygun şekilde yavaş yavaş şekil alması onun çağdaşlaşmasında ve düzenlenmesi için büyük fırsatlar yaratacaktır.

Gence'de gıda ve giyim sanayi başta gelir (tüm sanayi üretiminin $\frac{3}{4}$ 'ü). Ayrıca makine yapımı, metal imalatı, metalürji sanayi, şişe-cam sanayi kolları gelişmektedir. Gıda sanayinde üzüm işleme, şekerleme ve yağ imalatı söz konusudur. Gence dokumacılığı ve halıcılığı Azerbaycan'da ve Sovyetler Birliği'nde oldukça ünlüdür. Pamuk işleme sanayi (pamuk temizleme, dokuma, yağ çıkarımı) burada bütünleşmiştir ve Gence'nin tüm sanayi üretiminin $\frac{1}{5}$ 'i bu sanayi kolundan sağlanır. Metal, makine, metalürji, inşaat malzemeleri, şişe-cam porselen sanayi dalları, sanayi sektörü ürünlerinin $\frac{1}{4}$ 'ünü verir ve çalışan işçilerin de $\frac{2}{5}$ 'ini kendinde toplar. Bu sanayi dalları Azerbaycan genelinde büyük fabrikalarla temsil edilir. Öyle ki, Azerbaycan'da üretilen porselen eşyaların $\frac{4}{10}$ 'den çoğu, alüminyum oksit ve ulaşım araçlarını hepsi Gence'de yapılır.

Gence, Ortadoğulu meşhur yazar Nizami Gencevi'nin (Leyla ile Mecnun'un yazarı) memleketidir ve orada anıt mezarı bulunur.³⁶¹

Hocavend³⁶²

1987 yılında Azerbaycan'ın Ağcabedi rayonunda bir köydü. Karabağ kanalının sahilinde yerleşmektedir. Düzlük arazide yer almaktadır. Burada pamukçuluk, tahılcılık ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. İlköğretim okulu, kütüphane, sinema, hastane bulunmaktadır.³⁶³

Genel Bilgiler

Alan 1458.00 km²

Köyler 83

Kasabalar 2

Genel Nüfus 40500

Şehir nüfusu, [%] 22.47

³⁶¹ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. *Azerbaycan Coğrafyası*, Bornova-İzmir, 1994, s., 131.

³⁶² http://www.azerbaijan.az/Districts/districts_a.html, erişim tarihi 29.10.2006.

³⁶³ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt X, **Hocavend maddesi**, Bakû, 1987, s. 103.

Köy nüfusu, [%] 77.53

İmişli

İmişli şəhri, 1938 yılına kadar Garadonlu olarak bilinir. 1944–1960 yılları arasında Azərbaycan'da şəhər tipli kəsaba. Bakû'den 207 km uzaklıkta Ali Bayramlı-Fuzuli karayolunun kenarındadır. Aras nehrinin sol sahilinde Mil düzlüğünde yerleşmektedir.

İmişli rayonu 1938 yılına kadar Garadonlu rayonu olarak bilinmektedir. 1930 yılında teşkil edilmiştir. Güneyde İran'la sınırdır. Burada asfalt fabrikası, gıda fabrikaları faaliyet gösterir. İmişli'de tavukçulukla uğraşmaktadır.³⁶⁴

Genel Bilgiler

Alan 1751.00 km²

Köyler 48

Kasabalar 2

Genel Nüfus 108200

Şehir nüfusu, [%] 32.78

Köy nüfusu, [%] 67.22

İsmayılı

1959–1967 yıllarında Azərbaycan'da şəhər tipli kəsaba. Müsüsslü demiryolu istasyonundan 47 km, Bakû'den 270 km uzaklıktadır. Büyük Kafkasya'nın güney eteğindedir.

İsmayılı rayonu 1931 yılında oluşturulmuştur. Burada 1 şəhər tipli kəsaba, 107 köy və kəsaba vardır.³⁶⁵

Genel Bilgiler

Alan 2074.00 km²

³⁶⁴ ACE Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, **İmişli Maddesi**, IV. Cilt, Bakû, 1980, s. 430.

³⁶⁵ ACE Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, **İsmayılı maddesi**, IV. Cilt, Bakû, 1980, s. 550.

Köyler	106
Kasabalar	2
Genel Nüfus	75500
Şehir nüfusu, [%]	20.66
Köy nüfusu, [%]	79.34

Cebrayıl³⁶⁶

Genel Bilgiler

Alan	1050.00 km2
Köyler	84
Kasabalar	0
Genel Nüfus	59101
Şehir nüfusu, [%]	13.54
Köy nüfusu, [%]	86.46

Celilabad

Celilabad, Azerbaycan'ın rayonlarından biridir. Celilabad rayonu ([1967](#) yılına kadar Astrahanbazar) [1930](#) yılında teşkil olunmuştur. Batı'da [İran](#)'la sınır bölgesindedir.

Büyük yerleşim yerleri - Celilabad şehri, Prişib şehri, Pokrovka, Allar, Novoqolovka, Privolnaya, Üçtepe, Beyhanlı, Leki, Kürtler, Göytepe köyleridir.

Yerli Medya - "Yeni gün" gazetesi.³⁶⁷

Genel Bilgiler

Alan	669.36 km2
Köyler	117

³⁶⁶ <http://az.wikipedia.org/wiki/C%C9%99bray%C4%B1l>, Erişim Tarihi 24.12.06.

³⁶⁷ <http://az.wikipedia.org/wiki/C%C9%99lilabad>, erişim tarihi 24.12.06.

Kasabalar	0
Genel Nüfus	178692
Şehir nüfusu, [%]	27.57
Köy nüfusu, [%]	72.43

Culfa

Azerbaycan'da Nahçıvan bölgesinde bir şehir. 1950 yılında teşkil edilmiştir. Kuzey doğuda Ermenistan, güneyde İran'la sınır bölgededir. Rayonun en yüksek noktası Demirlidağ'dır (3364 km). Burada su barajları mevcuttur. Şehirde ilköğretim okulu, kütüphane, hastane, kültür sarayı vs. mevcuttur. İklimi yarım sahra ve kuru çöl iklimidir.³⁶⁸

Genel Bilgiler

Alan	1000.00 km2
Köyler	24
Kasabalar	0

Kelbecer

1960–1980 yılları arasında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Bakû'den 458 km uzaklıkta yerleşmektedir. Berde-İstisu otomobil yolu kenarındadır. Terter nehri deresindedir.

Kelbecer rayonu 1930 yılında teşkil edilmiştir. Batıda Ermenistan ile sınır bölgesindedir.³⁶⁹

Genel Bilgiler

Alan	1936.00 km2
Köyler	128
Kasabalar	1

³⁶⁸ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, X. cilt, **Culfa maddesi**, Bakû, 1987, s.448–449.

³⁶⁹ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V. cilt, **Kelbecer maddesi**, Bakû, 1981, s. 334 .

Genel Nüfus 60535

Şehir nüfusu, [%] 17.79

Köy nüfusu, [%] 82.21

Kengerli

1981 yılında Azerbaycan'da Ağdam rayonunun Göytepe Sovyetliğinde bir köydü. Şehir merkezinden 6 km kuzey doğuda, Karabağ düzlüğündedir. Burada pamukçuluk, tahılcılık, hayvancılık ve baramacılıkla uğraşmaktadır. Burada okul, kütüphane, poliklinik, rabita şubesi, mimarlık eserlerinden 14. yüzyıla ait türbe bulunmaktadır.³⁷⁰

Kengerli isminin verildiği bir diğer yer, Mirbeşir rayonunun Karadağlı Sovyetliğinde bir köy. Merkezden 9 km uzaklıkta yer almaktadır. 1981 yılının verilerine göre köyün nüfusu 1121 kişi civarında olmuştur. Burada pamukçuluk, tahılcılık ve hayvancılıkla uğraşmaktadır.³⁷¹

Genel Bilgiler

Alan 682.00 km2

Köyler 10

Kasabalar 1

Genel Nüfus 25379

Şehir nüfusu, [%] 16.76

Köy nüfusu, [%] 83.24

Kürdemir

Kürdemir, 1935–1938 yılları arasında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Bakû'den 203 km uzaklıktadır. Şirvan düzlüğünde yer almaktadır. Şarap imali, ekmek ve asfalt fabrikalarıyla ünlüdür. Elektrik barajı mevcuttur.³⁷²

³⁷⁰ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cilt, **Kengerli maddesi**, Bakû, 1981, s. 352.

³⁷¹ Kaynak: ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V cilt, **Kengerli maddesi**, Bakû, 1981, s. 352.

³⁷² ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cilt, **Kürdemir maddesi**, Bakû, 1982, s. 46.

Genel Bilgiler

Alan 1631.50 km²

Köyler 58

Kasabalar 2

Genel Nüfus 98173

Şehir nüfusu, [%] 21.14

Köy nüfusu, [%] 78.86

Gah

Gah, 1955–1967 yılları arasında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Kürmük nehrinin sağ sahilindedir. Şeki-Zakatala karayolunun kenarındadır. Yevlah demiryolu istasyonundan 116 km, Bakû'den 409 km uzaklıktadır. Burada süt, konserve fabrikaları faaliyet göstermektedir. Şehirde ilköğretim okulu, müzik okulu, hastane, kreş, kütüphane, kültür sarayı bulunmaktadır.

Gah rayonu 1930 yılında teşkil edilmiştir. 1963 yılında iptal edilmiş ve toprakları Zakatala rayonu ile birleştirilmiştir. 1964 yılında yeniden bağımsız rayon statüsü kazanmıştır. Kuzey doğudan Dağıstan'la, güney batıdan Gürcistan'la sınırdadır.³⁷³

Genel Bilgiler

Alan 603.00 km²

Köyler 58

Kasabalar 0

Genel Nüfus 52517

Şehir nüfusu, [%] 22.84

Köy nüfusu, [%] 77.16

³⁷³ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cilt, **Gah maddesi**, Bakû, 1979, s. 101.

Gazah

Gazah rayonunun merkezi şehridir. Bakû-Tiflis karayolu üzerinde ve Bakû'nün 460 km batısındadır. Gazah Transkafkasya'da çok elverişli bir konumda (Ağstafa nehrinin iki yakasında ve Gence-Gazah düzlüğünde) ve ulaşım kavşağında kurulmuş olduğundan, çevre ilçelerin iktisadi-kültürel hayatında önemli yer almaktadır. Sanayi pek az gelişmiştir ve sanayi ürünlerinin hemen hepsi (%96'dan çoğu) giyim, tekstil ve gıda sanayine aittir. Tekstil ve giyim işletmeleri arasında en büyüğü dokuma (yünlü ve pamuklu kumaş) fabrikalarıdır.³⁷⁴

Gazah rayonu, 1930 yılında teşkil edilmiştir. 1959 yılında iptal edilen Ağstafa rayonunun toprakları Gazah'la birleştirilmiştir. 1963–1964 yılları arasında ise Tovuz rayonunun toprakları Gazah'la birleştirilmiştir. Gazah, Kuzey ve kuzey batıda Gürcistan'la, güneyde ve güney batıda Ermenistan'la sınır bölgede yer almaktadır.

Esasen düzlük bölgede yer almaktadır(Gence-Gazah düzlüğü, Garayazı düzlüğü). Güney ve güney batı bölgeleri dağlık arazidir.³⁷⁵

Genel Bilgiler

Alan 1020.05 km²

Köyler 34

Kasabalar 0

Genel Nüfus 84569

Şehir nüfusu, [%] 23.67

Köy nüfusu, [%] 76.33

Gebele

Azerbaycan'da en eski şehirlerden birisidir. Kabalaka, Habala olarak da bilinmektedir. Takriben 2500 yıl önce kurulmuş olan bir şehirdir. Uzun müddet Kafkas Albaniyası'nın payitahtı olmuştur. Şehrin kalıntıları Gutkaşen rayonundaki Guhur Gebele köyünün doğusunda, Karaçay ve Kocalançay nehirlerinin arasındadır. Gebele ile

³⁷⁴ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. **Azerbaycan Coğrafyası**, Bornova-İzmir, 1994, s., 135.

³⁷⁵ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt 2, **Gazah Maddesi**, Bakû, 1978, s. 545.

ilgili olarak Arap, Fars, Türk, Yunan, Roma, Ermeni, Gürcü vs. kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. A. Bakıhanov'un Gülistan-i İrem adlı eserinde Kabalaka'nın Gebele olduğu ile ilgili bilgi verilmiştir. 1959 yılında yapılan arkeolojik kazılar sırasında Gebele'nin M.Ö. 4 ve M. 1. yüzyıllarda ortaya çıktığı tahmin edilmektedir.

M.Ö. 4. yüzyılda Gebele Albaniya'nın merkezi şehri durumundaydı. Gebele'nin güneyinde genişliği 5–6 m, uzunluğu 1,5 km olan toprak sınır ve hendek bulunmuştur.

M.Ö. 60'lı yıllarda Romalılar Albaniya'ya saldırmışlar, fakat bu şehri zapt edememişler.

Sasaniler döneminde Gebele önemli sanat merkeziydi. 5. yüzyılda ise Hazarların saldırıları sonucunda şehrin siyasi ve iktisadi önemi azalmıştır.

Gebele Alban kilisesinin merkeziydi. Şehir 8. yüzyıla kadar Hazarların hâkimiyeti altında kalmıştır.

Hilafet döneminde Gebele tekrar ticari açıdan gelişme göstermiş ve ticaret merkezi konumuna yükselmiştir. 1386–1387 yıllarında Timur'un saldırısı ile Gebele şehri dağılmıştır. Şirvan'a ve Şeki'ye birleştirilerek varlığını sürdürmüştür. 16–18. yüzyıllarda Osmanlı-Safevi savaşları sırasında Gebele şehri çok zarar görmüştür.

Nadir Şah döneminde (1736–1747) Şamahı'dan kaçan Surhay Han buraya sığınmıştır. Nadir Şah buraya hücum edince dayanamayan Surhay Han Dağıstan'a kaçmıştır. Nadir Şah da Gebele şehrini dağıtmıştır ve burada oturan nüfus da şehri terk etmek zorunda kalmıştır.³⁷⁶

Genel Bilgiler

Alan 1548.50 km²

Köyler 63

Kasabalar 0

Genel Nüfus 57.4627

³⁷⁶ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cilt, **Gebele maddesi**, Bakû, 1978, s. 124–125; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz: Azerbaycan Tarihi, cilt1, Bakû, 1961; Gazıyev S.M. Gebele Şehrini Tarihi Arkeolojik Tetkiki, cilt 5, Bakû, 1965; İsmizade O.Ş. Gebele- Stolitsa Drevney Kavkazskoy Albanii, Bakû, 1927.

Guba

Guba şehri bağımsız bir hanlık merkezi olarak 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, şehir 17. yüzyılın sonlarında da mevcut idi. Şehir Gudyal Nehrinin kıyısında düzlük arazide yer almaktadır. Burada hidroelektrik santral kurulmuştur. Bakû'den 167 km kuzeyde ve Haçmaz tren istasyonundan 28 km uzaklıktadır.³⁷⁷ Guba'da tuğla fabrikası, hatıra-hediyelik eşya imalatı, halı atölyeleri sebze-meyve kurutma ve konserve fabrikaları, mikro-elektrik malzeme fabrikası bulunmaktadır.³⁷⁸

Guba Hanlığı, 1726 yılında Ruslar tarafından Hüseyin Ali Han'a terk edilerek 1735 yılına kadar bu Han tarafından idare edilmiştir. Han, Guba şehrini hanlığın merkezi yapmış ve çevresini kale surları ile çevirmiştir.³⁷⁹

1759 yılında Guba'lı Fethali Han, Derbent Hanlığı ile Guba Hanlığını birleştirdikten ve özellikle 1789 yılında Fethali Han'ın ölümünden sonra Guba Hanlığı ile birlikte Guba şehri de siyasi önemini kaybetmiş. Bu dönemden itibaren Derbent ve Guba Hanlıkları birlik teşkil etmişler ve Derbendin siyasi ve iktisadi önemi artmıştır.

Guba Hanlığı ile Derbent Hanlığı 1796 yılında Rus ordularının Azerbaycan'a girişi döneminde resmi ve geçici olarak yaklaşık bir yıllığına ayrılmışsalar da, yine aynı yılda Rus ordularının Azerbaycan'dan çıkışından sonra tekrar birleşmişlerdir.

Yukarıda gösterilen nedenler Guba şehrinin nüfusunu azaltmıştı. 18. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de son çeyreğinde Azerbaycan'da Guba'dan daha küçük bir şehir olmadığını söyleyebiliriz. Fakat Guba 17–18. yüzyıllarda, özellikle Fethali Han'ın yönetimi döneminde Azerbaycan'ın büyük bir kısmını Fethali Han'ın hâkimiyeti altında birleştiren siyasi bir merkez olmuştur.

Guba rayonu 1830 yılında teşkil edilmiştir. 1959 yılında Gonagkend rayonu iptal edilmiş, onun arazisi Guba rayonuna verilmiştir. 1963–1965 yıllarında iptal edilmiş olan Haçmaz rayonunun bir kısmı Guba'ya birleştirilmiştir. Guba'da gıda fabrikaları, halı atölyeleri faaliyet göstermektedir.³⁸⁰

³⁷⁷ HASANOV H., “*Guba, Respublikamızın Şehirleri*,” Komünist Gazetesi, 1963, 2 Ekim, s.4.

³⁷⁸ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. *Azerbaycan Coğrafyası*, Bornova-İzmir, 1994, s. 136.

³⁷⁹ GÖKÇE Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul, 1979, s. 104.

³⁸⁰ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt III, **Guba Maddesi**, Bakû, 1979, s. 252.

Genel Bilgiler

Alan 2610.00 km2

Köyler 155

Kasabalar 2

Kasabaları

1. Gonagkend Kasabası

2. Kırmızı Kasabası

Genel Nüfus 143100

Şehir nüfusu, [%] 19.45

Köy nüfusu, [%] 80.55

Gubadlı

Azerbaycan'da şehir tipli kasaba (1962). Bakû'den 387 km uzaklıkta yerleşmektedir. Bazarçay nehrinin kıyısında, Karabağ yaylasının güney doğusundadır.

Gubadlı rayonu 1933 yılında teşkil edilmiştir. 1963 yılında rayon statüsü kaldırılmış, Zengilan rayonu ile birleştirilmiştir. 1964 yılında yeniden bağımsız rayon statüsü almıştır.³⁸¹

Genel Bilgiler

Alan 802.00 km2

Köyler 93

Kasabalar 0

Genel Nüfus 31504

³⁸¹ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt III, **Gubadlı Maddesi**, Bakû, 1979, s. 254.

Şehir nüfusu, [%] 18.33

Köy nüfusu, [%] 81.67

Gusar

Gusar, 1935–1938 yılları arasında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Bakû'den 179 km uzaklıkta yer almaktadır. Gusar nehrinin kıyısında, düzlük bölgede yer almaktadır. Gusar kelimesi (Macarca huszar) piyade ordu anlamındadır. Gusar ismi ilk kez 1458 yılında Macaristan'da kullanılmıştır. 16. yüzyılda Polonyalılar özel dvoryan ordusuna bu ismi vermişlerdir. 17 yüzyılın sonu 18. yüzyılın başlarında Fransa, Avusturya ve Prusya'da gusar isminde askeri birlikler kullanılmıştır. Bu askeri birliklerden arka saflarda, düşman arkasında ve keşiflerde yararlanılmıştır. Bu askeri birlikler 1917 yılına kadar varlıklarını sürdürmüştür.

Gusar rayonu 1938 yılına kadar Hil rayonu olarak bilinmektedir. 1930 yılında teşkil edilmiştir. 1963–1965 yılları arasında iptal edilmiş olan Haçmaz rayonunun bir bölümü Gusar'la birleştirilmiştir.³⁸²

Genel Bilgiler

Alan 1542.00 km²

Köyler 88

Kasabalar 1

Genel Nüfus 83598

Şehir nüfusu, [%] 21.55

Köy nüfusu, [%] 78.45

³⁸² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt III, **Gusar Maddesi**, Bakû, 1979, s. 284.

Lenkeran

Lenkeran bir liman şehridir. Havalimanına sahiptir. Lenkeran ovasındadır. Şarapçılık, balıkçılık, ekmekçilik v.s. alanlarda önemlidir.

Lenkeran şehrinin ortaya çıkış tarihi ile ilgili kesin bilgi yoktur. Lenkeran kelimesinin etimolojisi ile ilgili bir takım bilgiler verilmektedir. Lenkeran 18. yüzyıla kadar küçük yerleşim merkezi idi. Rus diplomatı Volinski'nin verdiği bilgilere göre Lenkeran'da 200 civarında ev vardı. 18. yüzyılın ikinci yarısında Lenkeran şehri gelişme göstermiştir. Karahan'ın hâkimiyet yıllarında (1747–1786) Talış hanlığının merkezi Astara şehrinden Lenkeran'a taşınmıştır. 1747-1886 yılları arasında Talış Hanlığının merkezi olmuştur. Bu olay, Lenkeran'ın ekonomik, politik ve kültürel hayatında önemli gelişmelere sebep olmuştur. İran, Orta Asya, Hindistan ve Rusya ile ticaret gelişme gösterdi. Lenkeran Hazar denizindeki önemli limanlardan birisiydi. 18. yüzyılda Lenkeran şehrinin etrafı kale ile çevrilmiştir. 18. yüzyılın sonlarında Ağa Muhammet Han Kacar Lenkeran'a saldırmış, 1812 yılında Lenkeran yakınlarında Acem ve Rus askeri birliklerinin savaşı olmuştur. 1813 yılında 1 Ocak'ta Rus orduları Lenkeran'ı ele geçirmiştir. 1813 yılında imzalanan Gülistan anlaşmasına göre, Lenkeran Rusya'ya terkedilmiş³⁸³ ve Lenkeran kaza statüsü almıştır. 1897 yılında Lenkeran'da yerel idare yönetimi kurulmuştur.

1918 yılında 4 Nisan'da Lenkeran'da Sovyet hâkimiyeti kuruldu. 1918 yılının yazında ise Sovyet hâkimiyeti devrildi. 1919 yılında 25 Nisan'da tekrar Sovyet hâkimiyeti kuruldu.

Lenkeran'da yerli tarım ürünlerine, balıkçılığa bağlı gıda sanayi gelişmiştir ve sanayi ürünlerinin 4/5'den fazlası, sanayide çalışanların 2/3'ü bu alanda toplanmıştır. Gıda sanayinde balık kombinası, balık konserve fabrikası, çay fabrikası büyük işletmelerdir. Orman ve ağaç ürünleri yörede orma kombinasında işlenmekte ve mobilya, ahşap parke imal edilmektedir. İnşaat malzemeleri imalatında betonarme fabrikası önem taşımakta ve üretilen malzemenin %80-90'ı Azerbaycan'ın diğer bölgelerine gönderilmektedir. Bu sanayi kolunun toplam sanayi üretimindeki payı %6'dır.

³⁸³ GÖKÇE Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s. 105.

Lenkeran'ın elverişli coğrafi konumu, günümüzde onu bir ulaşım kavşağı şehri durumuna getirmiştir. Bakû- Astara demiryoluna gar ve karayolu terminali yanında, bir havaalanı ve küçük bir limanı vardır. Sovyetler Birliği'nde Lenkeran, turfanda sebzelerin üretim merkezi idi. Bu faaliyet bir taraftan işsizliği ortadan kaldırmış, ancak çevrenin doğal dengesinin bozulmasını da beraberinde getirmiştir.³⁸⁴

Lenkeran rayonu 1930 yılında oluşturulmuştur. Hazar denizi ile çevrilmiştir.³⁸⁵

Genel Bilgiler

Alan 661.00 km²

Köyler 84

Kasabalar 7

Genel Nüfus 197500

Şehir nüfusu, [%] 39.39

Köy nüfusu, [%] 60.61

Lerik

Lerik, 1962 yılında şehir tipli kasaba konumundaydı. Talış dağlarında yerleşmektedir. Lenkeran'dan 56 km batıda yer almaktadır.

Lerik rayonu 1930 yılında oluşturulmuştur. 1938 yılına kadar Zuvand rayonu olarak bilinmektedir. Güneyde ve güney batıda İran'la sınırdadır.³⁸⁶

Genel Bilgiler

Alan 1084.00 km²

Köyler 161

Kasabalar 1

Genel Nüfus 68400

³⁸⁴ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. **Azerbaycan Coğrafyası**, Bornova-İzmir, 1994, s. 132.

³⁸⁵ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cilt, **Lenkeran maddesi**, Bakû, 1982, s. 212.

³⁸⁶ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cilt, **Lerik maddesi**, Bakû, 1982, s. 205.

Şehir nüfusu, [%] 10.23

Köy nüfusu, [%] 89.77

Masallı

Masallı, 1950–1960 yılları arasında şehir tipli kasaba olmuştur. Bakû'den 259 km uzaklıktadır. Masallı'da 1 şehir tipli kasaba, 107 köy vardır. Bakû-Astara kara yolu kenarında yerleşmektedir. Tütün, çay üretimi yapılmaktadır. Asfalt fabrikası mevcuttur. Masallı demir yol istasyonundan 9 km uzaklıktadır.

Masallı rayonu 1930 yılında teşkil edilmiştir. Güneyden Hazar denizi (Küçük Kızılağaç körfezi) ile çevrilmiştir.³⁸⁷

Genel Bilgiler

Alan 792.00 km²

Köyler 107

Kasabalar 1

Genel Nüfus 183500

Şehir nüfusu, [%] 5.05

Köy nüfusu, [%] 94.95

Neftçala

1959 yılından itibaren Azerbaycan'da bir şehir. Neftçala demiryolu istasyonundan 9 km uzaklıktadır. Bakû'den 224 km uzaklıktadır. Kür nehrinin sağ sahilinde yer almaktadır. Salyan düzlüğündedir.

Neftçala rayonu 1940 yılında teşkil edilmiştir. 1959 yılında iptal edilerek arazisi Salyan rayonu ile birleştirilmiştir. 1973 yılında yeniden bağımsızlığını kazanmıştır. Doğudan Hazar Deniz ile çevrilmiştir.³⁸⁸

³⁸⁷ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cilt, **Masallı maddesi**, Bakû, 1982, s. 382.

³⁸⁸ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII cilt, **Neftçala maddesi**, Bakû, 1983, s. 212.

Genel Bilgiler

Alan 1451.70 km2

Köyler 48

Kasabalar 3

Genel Nüfus 74700

Şehir nüfusu, [%] 47.75

Köy nüfusu, [%] 52.25

Oğuz

Oğuz rayonu (1991 yılına kadar [Vartaşen](#) olarak bilinmektedir.) 1930 yılında teşkil edilmiştir. 1963-1965 yıllarında [Nuha](#) (1968 yılından itibaren [Şeki](#)) rayonunun arazisi Oğuz rayonunun terkinde olmuştur. Kuzeyde [Dağıstan](#)'la sınırdadır.

Büyük Yerleşim Alanları - Oğuz şehri, Haçmaz, Vardanlı, Padar, Baş Daşağıl ve Bayan, Bucag, Filfinli, Kerimli, Sincan köyleridir.

Yerli Medya - "Oğuz" gazetesidir.

Genel Bilgiler

Alan 1216.00 km2

Köyler 31

Kasabalar 0

Genel Nüfus 38433

Şehir nüfusu, [%] 17.20

Köy nüfusu, [%] 82.80

Ordubad

Bu şehir, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin en eski şehirlerinden biri olup, bu cumhuriyetin ikinci büyük sanayi ve bilim-kültür merkezidir. Nahçıvan şehrinin 88 km güney doğusunda, Bakû-Erivan demiryolundan 4 km uzaklıkta ve Zengezur dağlarının güney eteklerindedir. Ordubad şehrinin ortaya çıkış tarihi ile kesin bilgiler bulunmamaktadır. Fars, Türk, Ermeni, Gürcü ve Avrupa kaynaklarında bilgiler vardır. Ordubad adına ilk kez 12. yüzyıl yazılı kaynaklarında rastlamaktayız. Tarihi 1300 yıl öncesine dayandırılan şehrin adı “askerler şehri” anlamını taşır. Hamdullah Gazvini'nin vermiş olduğu bilgilere göre, meyve bahçeleri olan Ordubad'da ipekçilik gelişmiştir. Önemli ticaret yolu üzerinde yerleşen Ordubad Yakın ve Orta Doğu ülkeleri ile ticaret ilişkileri içindeydi. 16. yüzyılın ikinci yarısında buradan Avrupa ülkelerine ipek ihraç olunmaktaydı.

Şehrin planı, merkezi meydandan (Cuma Camisinin bulunduğu yer) çevreye doğru ışınal yayılan bir sokak dokusuna sahipti ve mahallelere bölünmüştü. Geleneksel evleri (Kapalı avlusu, havuzu, çeşmesi ve havanın geçmesini sağlayan delikli duvarlarıyla), 17. yüzyıl öncesine ait medrese, hamam ve kervansarayları, buzhanesi, kapalı çarşısı ve 17. yüzyılda yapılmış su şebekesi “kerhiz” ile birçok ünlü kişinin doğum yeri olması bakımından Ordubad'a tarihsel-kültürel önemi yüksek bir şehir demek yanlış olmaz. Bu özelliği ile Ordubad, 1970 yılında Azerbaycan'da ilk defa “Müze Şehri” ilan edilmiştir. Ordubad aynı zamanda, ipekleri, meyveleri ve anıtsal çınar ağaçları ile de ünlüdür. İpekçilik yörede 13. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında Ordubad'tan Venedik'e, Marsilya'ya Amsterdam'a ipek ihraç olunmuştur. Bugün şehir sanayinde tekstil, gıda (sebze ve meyve konserveçiliği) ve ipekçilik önem taşımaktadır.³⁸⁹

Ordubad rayonu 1930 yılında oluşturulmuştur. 1963 yılında iptal edilmiş arazisi Culfa rayonu ile birleştirilmiştir. 1965 yılında yeniden bağımsız rayon statüsü kazanmıştır. Güneyde İran, kuzeyde ve doğuda Ermenistan ile sınır bölgesindedir.³⁹⁰

³⁸⁹ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. **Azerbaycan Coğrafyası**, Bornova-İzmir, 1994, s. 135.

³⁹⁰ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII cilt, **Ordubad maddesi**, Bakû, 1983, s. 368.

Genel Bilgiler

Alan 972.00 km²

Köyler 43

Kasabalar 3

Genel Nüfus 41285

Şehir nüfusu, [%] 24.22

Köy nüfusu, [%] 75.78

Saatlı

Saatlı, 1947–1971 yıllarında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Bakû'den 179 km uzaklıkta yer almaktadır. Aras nehrinin sağ sahilinde, Muğan düzlüğündedir.

Saatlı rayonu 1943 yılında teşkil edilmiştir. 1963 yılında iptal edilmiş ve arazisi Sabirabad rayonu ile birleştirilmiştir. 1965 yılında yeniden bağımsız bir şehir statüsü kazanmıştır.³⁹¹

Genel Bilgiler

Alan 1180.40 km²

Köyler 43

Kasabalar 0

Genel Nüfus 87053

Şehir nüfusu, [%] 19.60

Köy nüfusu, [%] 80.40

Sabirabad

1931 yılına kadar Petropavlovka olarak geçmektedir. 1952–1959 yılları arasında şehir tipli kasaba statüsündeydi. Kür ve Aras nehirlerinin buluştuğu yerdedir. Kür

³⁹¹ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII cilt, **Saatlı maddesi**, Bakû, 1984, s. 241.

nehirinde liman görevini görmektedir. Muğan düzlüğünün kuzey bölümündedir. Bakû'den 175 km uzaklıktadır.

Sabirabad rayonu 1930 yılında teşkil edilmiştir.³⁹²

Genel Bilgiler

Alan 1469.35 km²

Köyler 74

Kasabalar 0

Genel Nüfus 143135

Şehir nüfusu, [%] 19.96

Köy nüfusu, [%] 80.04

Salyan

1916 yılından itibaren Azerbaycan'da bir şehir. Kür nehrinin sağ sahilinde, Salyan düzlüğündedir. Bakû'den 193 km uzaklıktadır. Bakû- Astara demiryolu istasyonu buradadır.

Salyan rayonu 1930 yılında teşkil edilmiştir.³⁹³

Genel Bilgiler

Alan 893.0 km²

Köyler 48

Kasabalar 2

Genel Nüfus 116448

Şehir nüfusu, [%] 31.50

Köy nüfusu, [%] 68.50

³⁹² ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII cilt, **Sabirabad maddesi**, Bakû, 1984, s. 243–244.

³⁹³ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII cilt, **Salyan maddesi**, Bakû, 1984, s. 270.

Kasabaları

- 1.Salyan şəhri
2. Garaçala Kasabası

Samuh

Samuh, 1954 yılına kadar Azərbaycan'da rayon statusündeydi. 8 Ağustos 1930 yılında təşkil edilmişdir. 1954 yılında 28 Ocak'ta Sefereliyev rayonuna (şimdiki Hanlar) birləşdirilmişdir³⁹⁴.

Genel Bilgiler

Alan 1455.00 km2

Köyler 30

Kasabalar 6

Genel Nüfus 50642

Şehir nüfusu, [%] 31.49

Köy nüfusu, [%] 68.51

Sederek

Sederek Nahçıvan'da eski İliç rayonuna bağlı köy konumundaydı. Rayon merkezindən 27 km kuzey batıda yer almaktadır. Sederek düzlüğündedir. Burada şarap fabrikası faaliyet göstermektedir. Aynı zamanda burada 8 yıllık okul, kültür sarayı, kütüphane, sinema, hastane, postane vs. faaliyet göstermektedir.

Sederek'in güneyinde Eneolit ve İlk Bakır çağına ait (M.Ö. 4–3. bin yıllıklar) arkeolojik materyaller bulunmuştur. Burada bulunan materyaller, Kültepe 1, Keçili, Elikömek Tepesi ve Gobustan'dan elde edilen Eneolit dönemine ait arkeolojik bulgulara benzemektedir³⁹⁵.

³⁹⁴ACE Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII cilt, **Samuh maddesi**, Bakû, 1984, s. 282.

³⁹⁵ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt VIII, **Sederek Maddesi**, Bakû 1984, s. 369.

Genel Bilgiler

Alan 151.34 km²

Köyler 3

Kasabalar 1

Genel Nüfus 12613

Şehir nüfusu, [%] 13.95

Köy nüfusu, [%] 86.05

Siyezen

Azerbaycan'da Deveçi rayonunda bir şehir. Rayon merkezinden 18 km güney doğuda. Samur-Deveçi ovasında yer almaktadır. Burada doğal gaz ve petrol kaynakları bulunmaktadır. Ayrıca asfalt üretimi de yapılmaktadır.

Siyezen kelimesinin etimolojisiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, bazı araştırmacılara göre, Siyezen Fars dillerinde kara toprak anlamında kullanılmıştır. Bir diğer grup ise Kara su anlamına geldiğini belirtmektedir. (Eskiden de burada petrol olduğu varsayılarak). Siyezen yakınlarında Hazar Denizi sahilinde Orta çağa ait yerleşim birimi bulunmuştur. Bu yerleşim biriminin ismi Kızılburun olarak bilinmektedir.

Siyezen rayonu 1959 yılına kadar Azerbaycan'da rayon olarak bilinir. 11 Şubat 1940 tarihinde oluşturulmuştur. 4 Aralık 1959 tarihinde Deveçi rayonu ile birleştirilmiştir. Daha sonra yeniden bağımsız rayon statüsü kazanmıştır.³⁹⁶

Genel Bilgiler

Alan 759.00 km²

Köyler 32

Kasabalar 1

Genel Nüfus 35296

Şehir nüfusu, [%] 65.96

³⁹⁶ Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt VIII, **Siyezen Maddesi**, Bakû, 1984, s. 424 .

Köy nüfusu, [%] 34.04

Şamahı³⁹⁷

Azerbaycan'ın en eski ve büyük şehirlerinden birisi Şamahı'dır. Bu şehir 18. yüzyılın onuncu yıllarından başlayarak yabancı işgalcilerin ve yerli derebeylerinin baskınlarına maruz kalmıştır.³⁹⁸ 1712 ve 1721 yıllarında Şamahı şehri Osmanlı Devletine yakın olan Surhay Han ve Hacı Davut'a bağlı kuvvetler tarafından yerle bir edilmiştir.³⁹⁹

1734 yılında Şamahı'ya Acem padişahı Nadir Şah saldırmıştır. Şehir ahalisinin Acem güçlere karşı kahramanlıkla direnmesine rağmen, sayıca üstün olan düşman ordusu şehre girebilmeği başarmıştır. Şehir ahalisinin gösterdiği direnç nedeniyle kızgın olan Nadir Şah'ın emri ile şehir tamamen dağıtılmış ve yağmalanmış, nüfus ise komşu şehir olan Ağsu'ya sürülmüştür.

Şamahı'nın güney- batısında 26 verstlik⁴⁰⁰ mesafede olan Ağsu kısa bir sürede kale hisarlarının içine alınmış ve bundan sonra Yeni Şamahı olarak adlandırılmağa başlanmıştır. Şehre Hacı Muhammed Ali Han isminde bir yönetici atanmıştır. 1743 yılında Acem hâkimiyetine karşı başlatılan Şirvan isyanında Şamahı şehri Nadir Şah orduları tarafından bir kere daha yerle bir edildi. Bu bastırma sırasında şehir nüfusundan 15 bin kişi katledildi. Fakat şehrin yok edilmesinden kısa bir süre sonra Şamahı bölgesinde yaşayan Hançoban aşiretinden Allahverdi Bey'in oğlu Muhammed Seyit Han yakınları ile birlikte tekrar şehre döndü. Bundan sonra, şehir nüfusunun bir kısmı da geri dönmüş şehir yeniden kurulmuştur. Şehre dönen insanların arasında başka bölgelerden mülteci köylüler de vardı. Böylelikle, Eski Şamahı'da hayat yeniden canlanmağa başladı. Bu gelişmelerin sonucu olarak Şamahı Hanlığında Eski ve Yeni Şamahı olmak üzere iki merkez ortaya çıkmış oldu. Fakat bu durum da fazla uzun sürmemiştir. 1761 yılında yeteri kadar güç topladıktan sonra Muhammed Seyit Han

³⁹⁷ Şamahı için bkz: İslam Ansiklopedisi, **Şirvan Maddesi**, cilt 11, Eskişehir, 1997.

³⁹⁸ EFENDİYEV v. Urbanizasiya ve Azərbaycan'ın Şehir Yaşayış Meskenleri, Bakû, 2002, s.91.

³⁹⁹ AHUNDOV A., Şahlar Diyarı Şamahı Hakkında, Elm ve Hayat, 1980–1981, no–10, cilt 2.

⁴⁰⁰ Verst-uzunluk ölçü birimi, Rusya'da kullanılmıştır. 1 verst=1,0668 km, GOCAYEV E., GULİYeva Ş., ALİYeva S., **Tarihi Anlayış ve Temrinlerin İzahlı Lügati**, Bakû, 2003, s.46; 26 verst=27,7368km.

Yeni Şamahı'yı işgal etti. Şamahı bölgesinde iki hâkimiyetlilik ortadan kalktı ve yönetim tümüyle Muhammet Seyit Han ve kardeşi Ağası Han'ın ellerine geçti.

1768 yılında Şamahı Hanlığı ve Guba Hanlığı birleştirildi. Bölgenin siyasi ve iktisadi merkezi Eski Şamahı oldu. Yeni Şamahı nüfusu zor kullanılarak eski payitahta götürüldü. Bu olaydan sonra Eski Şamahı'nın kendi harabelikleri üzerinde yeniden yükselmeğe başladığını söyleyebiliriz.

1775 yılında Guba Hanlığında siyasi durumun keskinleşmesi sonucunda Fethali Han Şamahı eski Hanı Muhammed Seyit Han'la barışmak ve Yeni Şamahı'yı ona geri vermek zorunda kalmıştır. Bu olay sonrasında şehir nüfusu yine zor kullanılarak Eski Şamahı'dan Yeni Şamahı'ya götürülmüştür. Fakat Han unvanını yeni almış olan Muhammet Seyit Han yönetimde fazla kalamamıştır. 18. yüzyılın sonlarında Şamahı yeni bir felakete uğramıştır. 1796 yılında Acem hükümdarı Ağa Muhammed Hanın istilası⁴⁰¹ ile ilgili olarak, Şamahı'lı Mustafa Han şehri düşmana yenik düşmemesi için Fit Dağına taşıtmıştır. Gezin M.Biberstein'a göre, "Mustafa Han geri çekilmeden önce emrine itaat etmeyenlerin evlerinin dağıtılmasını emretmiştir"⁴⁰². İran ordusu Yeni Şamahı'ya girerken şehri boş buldukları için daha da azgınlaşmış ve şehirde taş taş üstünde bırakmamışlardır.

Böylelikle, tarih olarak çok kısa bir zaman diliminde Eski ve Yeni Şamahı şehirlerinin pek çok kere derebeylerin kurbanı olduklarını görmekteyiz. Nüfusun sık sık bir şehirden diğerine göç zorunda bırakılması onlarda sürekli olarak belli bir yerde ikamet etme inancı bırakmamıştı. Bu nedenle ahalinin büyük bir kısmı kendileri için yeterli büyüklükte ve rahatlıkta evler yapmaktan kaçınmış, bunun yerine çadırlarda veya yer altında yaptıkları evlerde yaşamayı seçmiştir. Çağdaşlarının belirttiği gibi, Eski Şamahı'da beyaz oymalı taştan yapılmış evler, mescit ve camiler, türbeler, hamamlar ve bunlar gibi pek çok sayıda binalar var olduğu halde, Yeni Şamahı'da evler küçük ve kötü görünümlü idi. Ahalinin büyük bir kısmı balçık tuğlalardan yapılmış evlerde oturmaktaydı. M.Biberstein Şirvan'ı göz önünde tutarak, "bu ülkede halkın nasıl bir ihtiyaç düzeyinde yaşadıklarını onların yaşadıkları evlerden çıkarmak mümkündür. Burada özel ve kamusal binaların çoğunun durumu çok kötü durumdadır. Şehir nüfusu

⁴⁰¹ İSMAİLOV Mahmud, **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, 1992, s.193.

⁴⁰² ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt II, **Biberstein Maddesi**, Bakû, 1978, s. 156.

neredeyse her gün şu veya bu derebeyinin saldırısını beklemektedir. Bu durumda her hangi birisinin para sarf ederek kendisine güzel binalar yaptıracağı düşünülemez.” şeklinde yazmıştır. Daha sonraları M.Biberstein kendisinin Şamahı’da olduğu dönemlerde şehrin durumunun çok kötü olduğunu, ahalinin büyük bir kısmının karadamlarda (yeraltında yaptıkları evlerde veya viranelerde yaşadıklarını yazmıştır.⁴⁰³

Yeni Şamahı küçük bir şehir idi. Çevresi surlarla kuşatılmıştı. Köşeli ve yuvarlak burçlara sahip kale duvarlarının önüne derin hendekler kazılmıştı.

Birçok şehirde evler yapılırken, bu binaların mimari açıdan güzelliğine ve yaşamak için çok kullanışlı olmasına çok da önem verilmemekteydi. 19. yüzyılın başlarına ait bir kaynakta Güney Kafkasya’nın Rusya tarafından işgalinden önce hemen hemen tüm şehirlerde evlerin belli bir plana tabi olunmadan yapıldığı, evlerin estetiğine ve kullanışlı yerlerde yer almasına o kadar da önem verilmediği belirtilmektedir. Bu düşünce çok soyut olsa da, gerçeğe yakındır.

Orta asırlarda her zaman derebeyi baskınlarının beklenildiği bir dönemde özellikle de savunması zayıf olan şehirlerde yerli yöneticiler öncelikli önemi şehrin güzelliğine değil, savunma konularına vermekteydiler. Güzel tarihi abideleri, binaları, çarşı ve dükkânları ile tüm Yakın Doğu’da ün yapmış olan Şamahı şehri (Eski) 18. yüzyılın ikinci yarısında bu güzellik açısından kazanmış olduğu ünü nerdeyse tamamen kaybetmişti. S.Gmelin, kendisinin Şamahı’da bulunduğu dönemde şehrin sadece 9 mahalleden oluştuğunu ve bu mahallelerin hiç birinde dikkate değer bir binanın bulunmadığını belirtmiştir⁴⁰⁴.

Görüldüğü üzere, Şamahı nüfusu ağır koşullarda yaşamak zorunda kalmıştır. Yöneticilerin ahaliyi bir yerden diğerine göçürme politikası her zaman için halkı zora sokmuştur. Bu politikaların sonucunda herkesten daha çok kaybedenler üretici kesim, özellikle sanatkârlar ve ufak ticaret yapanlar olmuştur. Çok sayıda sanatkâr dükkânını veya imalathanesini terk ederek başka şehirlerde iş aramak zorunda kalmıştır.

Yerel yöneticilerin nüfusu yer değiştirmelere zorlama politikaları Şamahı şehrinin nüfusunun önemli ölçüde azalmasına yol açmıştı. Gezgin M.Biberstein’e göre,

⁴⁰³ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, cilt II, **Biberstein Maddesi**, Bakû, 1978, s. 156.

⁴⁰⁴ CAFERZADE A., GANİYEV S., ALİŞOV R. RESULOV S. **Şamahı**, Bakû, 1994.

Fethali Han ahaliyi Ağsu'dan Şamahı'ya taşınmaya zorlarken nüfus neredeyse şehir sokaklarını bomboş bırakacak derecede azalmıştı.

Taşınmalar sırasında nüfusun bir kısmı daha uzak memleketlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçler döneminde yüzlerce insan evsiz kalmış ve hayatını kaybetmiştir. Bu tür olaylar doğal olarak nüfusun azalmasına yol açmıştır, şu kadar ki, 18. yüzyılın seksenli yıllarında Yeni Şamahı'da yaklaşık olarak 4–5 bin kişi yaşamaktaydı ve bu rakam 19. yüzyılın başlarında da değişmeden kalmıştı.⁴⁰⁵

Genel Bilgiler

Alan 1611.00 km²

Köyler 58

Kasabalar 3

Genel Nüfus 85308

Şehir nüfusu, [%] 44.20

Köy nüfusu, [%] 55.80

Şeki⁴⁰⁶

Azerbaycan'ın güzel doğa yapısına sahip olan şehirlerinden biri de Şeki'dir⁴⁰⁷. 1968 yılına kadar adı Nuha olarak bilinmekteydi.

18. yüzyılın kırklı yıllarından itibaren Nuha etrafında bağımsız Şeki Hanlığı⁴⁰⁸ kurulduktan sonra şehir ülkenin siyasi ve ekonomik hayatında önemli rol oynamaya başlamıştır⁴⁰⁹. Fakat şehrin çevresi kale surları ile çevrilmemiş olduğundan düşman baskınları zamanı nüfus şehrin dışında yerleşen bir kaleye sığınmak zorunda kalmaktaydı. Bu durum, şehrin 1765 yılında surlarla çevrilmesine kadar devam etmiştir.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için MEHDİYEV K.S. **Şamahı**, (İktisadi Coğrafi Oçerk), Bakû, 1962.

⁴⁰⁶ Şeki için bkz: İslam Ansiklopedisi, **Şeki Maddesi**, cilt 11, Eskişehir, 1997.

⁴⁰⁷ FATİH Kerim Ağa, **Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi**, Bakû, 1958, s.15.

⁴⁰⁸ İSMAİLOV Mahmud, **Şeki**, Bakû, 1982.

⁴⁰⁹ GÖKÇE Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s. 103.

⁴¹⁰ KERİMOV K. **Şeki**, Beledçi.

Güvenlik sağlandıktan sonra şehirde üretici güçlerin gelişimi için uygun ortam ortaya çıkmıştır. Zanaatkarlık ve ticaret giderek gelişmiş, şehirde sosyal ve iskân amaçlı yeni binalar yapılmıştır. İpekçilikle uğraşanların sayısı bir hayli olduğundan, hemen hemen tüm evlerin önlerinde ve bahçelerinde dut ağaçları dikilmişti. Şehirdeki sanatkârlar metal ve ahşaptan türlü mutfak gereçleri ve maişet eşyaları yapmakta ustalaşmışlardı. Fakat şehir 1772 yılında doğal afete maruz kalmıştır. Kış çayının taşmasıyla gelen sel neredeyse şehrin tümünü yok etmiş ve şehir ahalisinin büyük bir kısmı bu afetle yok olmuştur.⁴¹¹

Bu felaketten sonra kalan nüfus bir az daha güneydeki bir vadiye yerleşerek orada yeni bir şehir yükseltmeğe başlamışlar ve bundan sonra Nuha şehri burası olmuştur. 1790 yılından itibaren şehirde koruyucu inşaat işleri hızlandırılmış, şehri düşman baskınlarından koruyabilmek amacıyla şehir kale duvarlarıyla çevrilmiş, bu duvarlara ek olarak şehirde iki müstahkem kale yapılmıştır. Bu kalelerden birisi şehrin dışında, diğeri ise şehrin içinde yer almaktaydı. Şehrin içindeki kalede günümüzde de güzelliğinden bir şey kaybetmemiş olan ve 18. yüzyılın güzel mimarlık abidelerinden birisi olan iki katlı “Han Sarayı” inşa edilmiştir.

Şehrin savunmasını güçlendirmek amacıyla şehre yakın yükseltilerde ve şehri çevreleyecek şekilde gözcü kuleleri yapılmıştı. Her hangi bir dış saldırı zamanı şehirdekiler gece ateş, gündüzse duman yoluyla durumdan haberdar edilmekteydi.

Nuha şehrinde “Han Sarayı” ve birkaç tane daha mimari öneme sahip binaların varlığına rağmen evler genel olarak küçük ve kötü görünümlüydü. Evler genellikle duvarlarla çevriliydi.

Azerbaycan’ın diğer şehirlerinde olduğu gibi, Nuha’da da yapılanma kalitesi düşüktü, evler kerpiçten yapılmaktaydı. Evlerin çatıları meyve kurutulmasında ve diğer kışlık erzakın hazırlanmasında kullanılmaktaydı. Avlu ve verandalar ipekçilik amacıyla kullanılabilmekteydi.

Şehirlerdeki evler genellikle bir veya iki katlı idi. Tek katlı evlerde sokağa bakan pencere yoktu. Evlerin komünsel yapısının uygunsuzluğu yaşamı kış zamanı daha da zorlaştırmaktaydı. Diğer şehirlerde olduğu gibi, Nuha’da da nüfusun çoğu küçük evlerde veya alt katlarda bulunan ve zirzemi olarak adlandırılan yerlerde yaşamaktaydı.

⁴¹¹ İSMAYILMahmud, Maya BAĞIROVA, **Şeki Hanlığı**, Bakû, 1997,s.23.

Fakir evlerinde bir veya iki oda bulunmaktaydı. Bu odalar hem yatak odası, hem de mutfak olarak kullanılmaktaydı. Evlerin tümünde tandır veya ocak bulunmaktaydı. Bunlarda yakılan ateşin dumanı bacayla ev dışına çıkarılmaktaydı.

Şehrin zengin tabakası ve yönetici sınıfa ait evlerde ise oda sayısı çok, mutfakları ayrı, ev eşyaları ise değerli idi. Bu evlerde tandır yerine fırın kurulmaktaydı, toprak ve diğer ucuz kapların yerine altın ve gümüşten yapılma kaplar kullanılmaktaydı. Kilim ve hasır yerine bu evler pahalı halılarla döşenmekteydi. Yatak yorgan ve giysilerin korunması için ayrı yerler ve büyük sandıklar yapılmıştı. Bazı zenginlerin evlerinin duvarları milli desenlerle süslenmişti. Pencereleer rengârenk camlarla yapılmaktaydı.

18. yüzyılın ikinci yarısında diğer Azerbaycan şehirleri gibi Nuha da defalarca feodal savaşlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu da Şehir nüfusunun sayısızca azalmasına yol açmıştır. Bunu 19. yüzyılın başlarında Nuha’da toplam 6000 kişilik nüfusun olmasından açıkça görebilmekteyiz. Kanımızca, feodal savaşlar sırasında şehirden çok sayıda insan ayrılmıştır. Çünkü yine aynı döneme ait bir belgede (1806 yılı) yerli nüfusun büyük bir kısmının Nuha’ya döndüğünü belirtmektedir.

Şimdi Şeki Azerbaycan’ın orta büyüklükteki şehirlerinden birisidir. Şeki, aynı zamanda bir kültür merkezidir. Burada üniversite, meslek okulları, dram tiyatrosu, Şeki Hanı Sarayı, büyük Azerbaycan yazarı ve düşünürü Mirza Fatahi Ahundov’un müze evi gibi). Şeki, Azerbaycan’ın kuzey batı kısmında, Bakû’dan 370 km uzaklıktadır. Demiryolu istasyonuna 14 km mesafede yer alan şehir, aynı zamanda Büyük Kafkasların güney yamaçlarındadır. Şeki’de ipekçilik çok gelişmiştir ve ülkede üretilen ipek hammadesinin yarısından çoğu, ham ipekli kumaşın ¼’den çoğu buradan elde edilir. Şehirde ipek kombinası (yılda 10 milyon metre ipekli kumaş dokunuyor), tuğla fabrikası, yağ fabrikası kurulmuştur. Şeki, tahta ve demir işletmeciliğine dayanan el sanatlarında da adını duyurmuş bir şehirdir.⁴¹²

⁴¹² İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. *Azerbaycan Coğrafyası*, Bornova-İzmir, 1994, s. 133-134.

Genel Bilgiler

Alan 2432.75 km2

Köyler 69

Kasabalar 1

Genel Nüfus 163300

Şehir nüfusu, [%] 37.97

Köy nüfusu, [%] 62.03

Şemkir

Şamhor şəhrinin önceki adıdır. Şemkur olarak da bilinir. 1938–1944 yılları arasında şehir tipli kasaba olmuştur. Bakû'den 400 km uzaklıkta yer almaktadır.⁴¹³

Genel Bilgiler

Alan 1956.70 km2

Köyler 59

Kasabalar 4

Genel Nüfus 179886

Şehir nüfusu, [%] 33.79

Köy nüfusu, [%] 66.21

⁴¹³ ACE Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Şamhor Maddesi**, cilt X, s. 462.

Şerur

1870 yılında Çar hükümetinin Zakafkasya ile ilgili ıslahatıyla Erivan Guberniyasının terkinde kaza olarak kurulmuştur.⁴¹⁴

Genel Bilgiler

Alan 852.00 km2

Köyler 65

Kasabalar 0

Genel Nüfus 95086

Şehir nüfusu, [%] 6.98

Köy nüfusu, [%] 93.02

Şuşa⁴¹⁵

18. yüzyılın ikinci yarısında meydana çıkmış olup gelişen şehirlerarasında Şuşa şehri özel bir yere sahiptir. Şehrin kurulma nedeni Karabağ Hanlığının kurucusu olan Penah Han'ın feodal çatışmaların sık sık olduğu dönemlerde düşmanın kolaylıkla ulaşamayacağı bir yerde meskûn mahal kurmak istemesidir. Arayışlar sonucunda Şuşakend isimli yerin yakınlarında, deniz seviyesinden 1400 m yüksekte ormanlarla kaplı, bir tarafı sarp kayalar, diğer tarafı ise uçurumla çevrili doğal kale niteliğinde bir yer bulundu. Fakat buranın da içme suyu sorunu vardı. Ayrıca, böyle bir yerde şehir kurmak, kale inşa etmek o kadar da kolay bir iş değildi. Aktarılan bilgilere göre Penah Han ilk bakışta yeri beğenmişse de, kesin bir fikir bildirmemiş, alanda öncelikle kuyular açarak su aranmasını talep etmiştir.

18. yüzyılın ortalarına doğru, Cevanşir kabilesinden olan Penah Ali Han emaretleri kaldırıp kendisini Karabağ Hanı ilan etti.⁴¹⁶

Mirza Adıgüzelbey “şehrin inşa edileceği yerde hiç akarsu ve ırmak yoktu. Denemek için birkaç kuyu kazıldı. Bu kuyularda suya ulaşıldıktan sonra Hicri tarihiyle

⁴¹⁴ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Şerur Maddesi**, cilt X, Bakû, 1987, s. 516.

⁴¹⁵ HÜSEYİN H. **Şuşa'nın Tarihi**, Elm ve Hayat 1977, No-7, c-32-33.

⁴¹⁶ GÖKÇE Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979, s. 104.

1170 (26.09.1756) yılında Şuşa şəhri inşa edilmeğe başlandı.” şeklinde bilgi vermiştir⁴¹⁷.

Şəhriin yakınlarında yerleşen Şahbulağı köyünün nüfusunun bir kısmı şəhre yerləştirildi. Şəhre getirilen herkese arsa dağıtıldı. Daha sonra Penah Han kendi ailesi için saraylar ve geniş binalar yaptırdı. Mimarlık bilgisine sahip sanatkârlara surlar, burçlar ve duvarlar yaptırdı. Bu duvarların kalıntıları bazı yerlerde halen görülmektedir.

Mirza Adıgüzelbey’in aktardıklarından şəhre önce farklı yerlerden ailelerin getirildiği, daha sonra ise kale duvarlarının y

apıldığı anlaşılmaktadır. Bu fikri kabul etmemek için elimizde bir delil olmamakla birlikte, 18. yüzyıl derebeylerinin genellikle bir yeri kale duvarları ile çevirmeden o bölgede evler ve diğer binalar yaptırma yoluna gitmedikleri de bilinen bir durumdur. Aksi durumda şehir nüfusunun, bunun gibi sahip olunan mülkiyetlerin de düşman ordularının eline geçmesi ihtimali söz konusuydu. Öte yandan, Penah Han’ın Şahbulak adında kalesinin olduğu da bilinen bir durumdur. Kanımızca, yeni kale hazır olmadan Han sahip olduğu varlıklarını düşman ordularının baskınlarının her an beklendiği bir dönemde korunmasız bir şəhre getirmezdi. Büyük bir ihtimalle, Penah Han kale duvarları yaptırmak için önce ahaliyi sıra ile angaryaya yönlendirmiş, duvarlar bittikten sonra ise şəhre insan akını başlamıştır. Şəhre Karabağlıların dışında başka hanlıkların şehir ve köylerinden gelenler de vardı. Diğer bölgelerden gelenler belirli mahallelere yerleşmekteydiler. Bunu şehirdeki sokak ve mahalle adlarından görmemiz de mümkündür. Mahallelerin Tebrizli, Agulisli, Gazançalı, Köçerli, Kurtlar, Culfalar vs. gibi adlarla adlandırılmış olması, bu mahallelerde yaşayanların belirli şehir ve köylerden gelmiş olduklarını gösteren kanıtlardandır. Penah Han yeni şəhre başka şehirlerden sanatkâr ve tacirleri de aileleri ile birlikte davet etmişti.

Yaklaşık 4–5 km² bir alan kaplayan yeni ortaya çıkmış Şuşa şəhriinin nüfusu bu şekilde biçimlenmişti. Şehir kuzeyden güneye doğru amfi tiyatro şeklinde uzamaktadır.

⁴¹⁷ Mirza Adıgüzelbey (1780–1848), Azərbaycan Tarihçisi, Han divanında, sonradan ise Rus ordusunda hizmet vermiştir. Rusya–İran savaşlarına katılmıştır. Karabağ’ın siyasi tarihi ile ilgili bilgiler veren “Karabağname” (1736–1828), adlı eserin yazarıdır. Kaynak: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Mirza Adıgüzelbey Maddesi**, cilt 6, s. 589, Bakû, 1982.

Han kendi adını ebedileştirmek için şehre Penahabad ismi vermişti. Fakat zamanla bu isim önemini yitirmiş ve yakındaki Şuşa köyünün ismi kabul edilmiştir. Kale hasarlarının dışında, Hanın emri ile şehrin bir az uzağında iki istihkâm daha yapılmıştı. Bu istihkâmlar esas olarak gözcülük amacıyla kullanılmaktaydı.

Şehrin güvenilir hisarlarla çevrilmiş olması, sivil inşaatın yapılması için geniş olanaklar ortaya çıkarmıştı. Bu nedenle, şehirde inşaat işleri hızla artmaktaydı. Bu dönemde yapılmış olan “Han Sarayı” günümüze değin kalmıştır. Şehirde pazaryeri, her mahalle için mescit, medrese, hamam vs. inşa edilmiştir. Bu inşaat işleri Penah Hanın varisleri zamanında da devam etmiştir. Bu dönemin dikkat çeken yapılarından birisi olan Eskeran kalesi Penah Hanın oğlu Mehralı Han yönetimi döneminde (1758–1760) yapılmıştır. Şuşa’nın sokakları nispeten geniş, evlerinin çatıları ise diğer İslam şehirlerindeki evlerin çatılarından farklı olarak yassı değil, köşeli idi.

Şehir kuruluşundan 1797 yılına kadar bir kere dahi düşman ordusu girememiştir. Kale hem sağlam, hem de ulaşılabilir yükseklikte idi. Bu durum, daha önce de değindiğimiz gibi şehirde üretim güçlerinin gelişimi için uygun ortam yaratmaktaydı. Bu durum Şuşa şehrinin Azerbaycan’ın diğer eskiden çok ünlü olan Berde, Gence, Şamahı gibi şehirlerini kendi gelişmesi ile geride bırakmıştı.

Gerçekten de, Şuşa şehrinin tarihen kısa bir geçmişe sahip olmasına rağmen, şehir nüfusu itibarıyla 17. yüzyılda 25–30 bin olan Şamahı, Gence gibi şehirleri geçmişti. 19. yüzyılın başlarında Şuşa’da bulunmuş olan gezgin G. Keppel şehirde iki bin kadar ev olduğunu ve şehirde eskiden daha fazla nüfusun yaşamış olduğunu bildirmektedir. Her evde ortalama 5 bireyin yaşamış olduğunu varsayarsak, şehrin nüfusunun 10.000 olduğu sonucuna varabiliriz. Bu sayıya şehrin 1795 yılında kuşatma sırasında ve daha sonraki kıtlık döneminde ölen yaklaşık birkaç bin kişiyi de eklersek, o zaman şehrin nüfusu on binden de fazla olmaktadır. Bu yargımızı 18. yüzyılın ikinci yarısının yazarlarından S. Burnaşev’in yazıları da desteklemektedir. Bu kaynağa göre, Şuşa ve çevresinde üç binden fazla aile yaşamaktaydı. Eğer her aileye 5 birey varsayımımızı devam ettirirsek, şehir nüfusu yine de 10 binden fazla olmaktadır⁴¹⁸.

⁴¹⁸ Stepan Daniloviç BURNAŞEV (1743–1824), Rusya diplomatı, askeri mühendis, kartograf. “İran’daki Azerbaycan Topraklarının Tasviri ve Onların Siyasi Durumu” adlı eserin yazarıdır. Bu eser, Azerbaycan’ın 18. yüzyıl tarihinin öğrenilmesi için önemli kaynaktır. Kaynak: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Burnaşev Maddesi**, Cilt 2, s. 359, Bakû, 1978.

Tabii ki, bu sayı varsayımdır. Fakat şehrin güvenlik açısından ayrıcalığa sahip olmasının nüfus açısından diğer şehirlerarasında istisna durumda olmasına yol açabileceğini söyleyebiliriz. Büyük bir olasılıkla, Şuşa kalesinin güvenliğini dikkate alarak şehre daha çok insan gelmiş ve bunun sonucu olarak nüfus hayli yükselmiştir.

Genel Bilgiler

Alan	381.55 km2
Köyler	31
Kasabalar	0

Genel Nüfus 25726

Şehir nüfusu, [%] 70.90

Köy nüfusu, [%] 29.10

Terter

1949 yılından sonra Mirbeşir olarak adlandırılmıştır. Terterler kavminin adından gelmektedir. Terterler 9–13. yüzyıllar arasında Güney Rus çöllerinde ve Kuzey Kafkasya’da var olan Kıpçak kavmin adıdır.1280–1323 yılları arasında Bulgaristan’da hâkimiyette olan hükümdar sülalesi de menşe itibariyle Terter idiler. Bazı araştırmacılara göre Terterlerin bir kısmı ortaçağda Azerbaycan topraklarına gelmişler. 19.yüzyılda Azerbaycan’da yaşayan kavimler arasında Terterli kavminin de adı geçmektedir.⁴¹⁹

Genel Bilgiler

Alan	960.00 km2
Köyler	77
Kasabalar	2

⁴¹⁹ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cilt, **Terter maddesi**, Bakû, 1986, s. 259.

Genel Nüfus 94277

Şehir nüfusu, [%] 18.77

Köy nüfusu, [%] 81.23

Tovuz

1935–1947 yılları arasında şehir tipli kasaba olmuştur. Bakû'den 437 km uzaklıkta yer almaktadır. Tovuz nehrinin sahilinde yer almaktadır. Gence-Gazah düzlüğünde yer almaktadır.

Tovuz rayonu 1930 yılında teşkil edilmiştir. 1963 yılında Gazah rayonu ile birleştirilmiştir. 1964 yılında yeniden bağımsız rayon statüsünü almıştır.⁴²⁰

Genel Bilgiler

Alan 1903.00 km²

Köyler 102

Kasabalar 1

Genel Nüfus 149800

Şehir nüfusu, [%] 17.16

Köy nüfusu, [%] 82.84

Ucar

1935–1941 yılları arasında Azerbaycan'da şehir tipli kasaba olarak mevcuttu. Bakû'den 250 km batıda yerleşmektedir. Şirvan düzlüğünde yer almaktadır.⁴²¹

Genel Bilgiler

Alan 853.00 km²

Köyler 29

⁴²⁰ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cilt, **Tovuz maddesi**, Bakû, 1986, s. 298.

⁴²¹ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cilt, **Ucar maddesi**, Bakû, 1986, s. 474.

Kasabalar 0

Genel Nüfus 74815

Şehir nüfusu, [%] 21.19

Köy nüfusu, [%] 78.81

Yardımlı

Azerbaycan'da şehir tipli kasaba 1963 yılından beri, Bakû'den 304 km uzaklıkta, Vileş nehrinin kıyısında yerleşmektedir.

Yardımlı rayonu 1938 yılına kadar Vergedüz rayonu olarak bilinmektedir. 1930 yılında teşkil edilmiştir. Talış dağlarının kuzey batısında yer almaktadır. Kuzeyden, güneyden ve batıdan İran'la sınır bölgesindedir. Bu rayona bağlı 1 şehir tipli kasaba ve 85 köy bulunmaktadır.⁴²²

Genel Bilgiler

Alan 667.00 km²

Köyler 85

Kasabalar 1

Genel Nüfus 53689

Şehir nüfusu, [%] 7.35

Köy nüfusu, [%] 92.65

Yevlah

Yevlah, 1933–1938 yılları arasında şehir tipli kasaba iken bugün ilçe merkezi olmuştur. Bakû- Tiflis demiryolu üzerinde ve önemli karayolları kavşağındadır. Havaalanına sahiptir. Bakû'den 293 km batıda, Kür nehrinin kenarındadır. Nehir gemileri için limanı ve ayrıca havaalanı bulunur. Yevlah'ta dokuma giyim sanayi

⁴²² ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V. cilt, **Yardımlı maddesi**, Bakû, 1981, s. 80.

gelişmiştir (toplam sanayi üretiminin %85'den çoğu bu sanayi dalına aittir). Azerbaycan'ın en büyük yün yıkama fabrikalarından biri, buradadır. Diğer taraftan, pamuk temizleme, tütün fermantasyon tesisleri, ekmek ve bira fabrikaları, tahıl ve yem kombinası yer almaktadır. Yevlah'ın elverişli coğrafi konumu ve ulaşım bakımından taşıdığı önem, onun çeşitli hammadde ve işlenmiş ürünlerin depolandığı ve dağıtıldığı bir merkez fonksiyonu kazanmasına yol açmıştır. Böylece şehir, Azerbaycan'ın 27 ilçesine hizmet veren, bir depo-dağıtım merkezi durumuna gelmiştir.⁴²³

Yevlah rayonu 1935 yılında teşkil edilmiştir. 1963 yılında arazisi Ağdaş, Berde ve Gasım İsmayılov şehirleri arasında paylaştırılmıştır. Fakat 1965 yılında yeniden bağımsız bir şehir statüsü kazanmıştır.⁴²⁴

Genel Bilgiler

Alan	1571.49 km2
Köyler	47
Kasabalar	2

Genel Nüfus

Şehir nüfusu, [%]	53.72
Köy nüfusu, [%]	46.28

Zakatala

Bakû'den 445 km uzaklıkta yer almaktadır. Yevlah-Balaken karayolunun kenarında yer almaktadır.

1930 yılında Zakatala Rayonu oluşturulmuştur. Kuzey doğusunda Dağıstan, Güney Batıda Gürcistan ile sınırdır. Tütüncülük, ipekçilik, meyve üretimi, hayvancılıkla uğraşmaktadır. Fındık yetiştirilmektedir⁴²⁵.

⁴²³ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. **Azerbaycan Coğrafyası**, Bornova-İzmir, 1994, s. 136.

⁴²⁴ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V. cilt, **Yevlah maddesi**, Bakû, 1981, s. 98.

⁴²⁵ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Zakatala maddesi**, cilt IV, Bakû, 1980, s. 281.

Genel Bilgiler

Alan	1348.00
Köyler	59
Kasabalar	2

Genel Nüfus 111600

Şehir nüfusu, [%] 18.01

Köy nüfusu, [%] 81.99

Zengilan

1957 yılına kadar Pirçivan olarak geçmektedir. 1957–1967 yılları arasında şehir tipli kasaba statüsü almıştı. Bakû'den 377 km uzaklıkta yer almaktadır. Okçu nehrinin kıyısındadır. Üzümcülük, tütünçülük, tahılcılık ve hayvancılıkla uğraşmaktadır.

Zengilan rayonu 1930 yılında oluşturulmuştur.⁴²⁶

Genel Bilgiler

Alan	707.00 km2
Köyler	81
Kasabalar	1

Genel Nüfus 35370

Şehir nüfusu, [%] 27.87

Köy nüfusu, [%] 72.13

Zerdab

1935 yılında şehir statüsünü almıştır. 1960–1968 yılları arasında şehir tipli kasaba. Kür nehrinin kenarında yer almaktadır. Bakû'den 285 km uzaklıkta, Şirvan düzlüğündedir.

⁴²⁶ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Zengilan Maddesi**, cilt IV, Bakû, 1980, s. 317.

Zerdab rayonu 1935 yılında teşkil edilmiştir. 1963 yılında iptal edilmiş, arazisi Ucar şehrine birleştirilmiştir. 1965 yılında yeniden bağımsız bir şehir olmuştur. Şirvan düzlüğünün güneybatısında yerleşmektedir.⁴²⁷

Genel Bilgiler

Alan	856.00 km2
Köyler	40
Kasabalar	1

Genel Nüfus 49256

Şehir nüfusu, [%] 16.97

Köy nüfusu, [%] 83.03

Kasabalar: Zerdab şehrine bağlı Beyimli kasabası mevcuttur.

C.Yeni Endüstri Şehirleri

Şehirlerin gelişmesini etkileyen amiller tarihi, sosyal, ekonomik, coğrafi ve diğer şartlardır.

Genel olarak Azerbaycan'da şehirlerin gelişmesi 1930'lu yıllardan sonra daha intensiv şekil almıştır. Bu dönemde ve İkinci Dünya savaşı sonrası döneminde şehirlerde ağır sanayi müesseselerinin ortaya çıkması, yeni kaynakların ortaya çıkarılması şehirlerin gelişimini hızlı bir şekilde etkiledi. Örneğin Gence-Daşkesen⁴²⁸ bölgesinde hem şehirlerin, hem de şehir tipli kasabaların gelişmesi, su, enerji kaynaklarının benimsenmesi esasında ortaya çıkan Mingeçevir⁴²⁹ kısa dönemde hızlı gelişme göstermiştir. 50'li yıllarda yeni petrol yataklarının kullanıma açılması ile ortaya

⁴²⁷ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Zerdab maddesi**, cilt IV, Bakû, 1980, s. 322–323.

⁴²⁸ BABAYEV Nurettin, **Daşkesen**, Bakû, 1968, s.8.

⁴²⁹ MEMMEDOV E. **Mingeçevir**, Bakû, 1970.

çıkan Ali Bayramlı⁴³⁰ şehri, etrafında olan Salyan⁴³¹, Sabirabad, Saatli şehirlerinin ekonomik açıdan gelişmesinde de önemli rol oynamıştır.⁴³²

Azerbaycan'ın yeni şehirleri için ana planlarda kazanılan tecrübe yeni endüstri şehirlerinin planlarının hazırlanmasında büyük rol oynuyor. Yeni endüstri şehirleri kurulurken onların kuruluş planlarının sade ve tarihi örf adetlerle çağdaş ihtiyaçlara uymasına özellikle dikkat edilmiştir. Bu tür şehirlerde bir kural olarak 4–5 katlı binalar inşa ediliyordu. Bu tür endüstri şehirlerinden olan Sumgayıt, Daşkəsən, Ali Bayramlı ve Mingəçevir şehirleri ile ilgili aşağıda bilgiler bulmak mümkündür.

Sumgayıt

Sumgayıt şehrinin kurulmasına 1939–40 yıllarında başlanmıştır.⁴³³ 1938–1949 yılları arasında şehir tipli kasaba olmuştur. Bakû'den 35 km kuzey batıda yerleşmektedir. Hazar Denizinin batı sahilindedir. Sumgayıt ırmağının döküldüğü yerdedir buradan Bakû-Rostov demiryolu ve Bakû- Mahaçkale-Rostov karayolu geçer. Bakû ve Gence'den sonra nüfus sayısına göre Azerbaycan'ın üçüncü şehridir.⁴³⁴ Sumgayıt yıllık sanayi üretimine göre Bakû'den sonra ülkenin ikinci büyük entegre merkezidir. Azerbaycan'da üretilen sanayi ürünlerinin %10'u ve sanayide çalışanların %9'u bu şehrin payına düşmektedir.⁴³⁵

2. Dünya Savaşı'nın başlaması inşaat işlerinin durmasına neden olmuş, inşaat faaliyetlerine 1944 yılında tekrar başlanılmıştır.

Genel plana uyumlu olarak inşa edilmiş olan şehir, sanayi ve konutlar bölgesi ile bu bölgeler arasında kurulu sıhhi savunma alanlarından oluşmaktadır. Sağlık açısından en tehlikeli olan kimya endüstrisi fabrikaları sanayi bölgesinin yerleşim alanına ters olan yönüne yerleştirilmiş, inşaat endüstrisi işletmeleri, ekmek fabrikası, tramvay garı gibi kuruluşlar iki bölge arasında kalan sıhhi savunma alanına inşa edilmiştir.

⁴³⁰ İSAYEV Ahmet, **Ali Bayramlı**, Bakû 1978.

⁴³¹ AHUNDOV H. "Salyan", Komünist Gazetesi, 1963, 14 Kasım.

⁴³² EFENDİYEV Vüsat, **Urbanizasiya ve Azərbaycan'ın Şehir Yaşayış Meskenleri**, Bakı, 2002, s.91–156.

⁴³³ Ayrıntılı bilgi için bk. AHUNDOV G. **Sumgayıt**, Bakû, 1966.

⁴³⁴ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, **Sumgayıt maddesi**, IX. cilt, Bakû, 1986 s. 76.

⁴³⁵ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. **Azerbaycan Coğrafyası**, Bornova-İzmir, 1994, s. 132.

İnşaat faaliyetlerinin planlı bir şekilde yürütülmesi şehrin tüm ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik büyük teknolojik donanımlar inşa edilmesini kolaylaştırmıştır. Örnek olarak, demiryolu taşımacılığı, deniz suyu pompalayan pompa istasyonu, bölgeye elektrik enerjisi dağıtım şebekesi gösterilebilir.

Okullar, kreşler, dükkânlar, hastaneler, poliklinikler, kulüp, sinema, tiyatrolar, park ve dinlenme alanları, stadyum ve spor kompleksleri gibi topluma hizmet eden sosyal yapılar şehrin her birisi 9–12 hektar alana sahip mahallelere bölünmüş meskûn kısmına inşa edilmiştir. Kamu hizmetleri sunan kuruluşların yerleşimi, şehir nüfusunun taşıt kullanmadan ulaşımını kolaylaştıracak şekilde yapılmıştır.

Planlılığı ve kurulma hızı açısından mühendislik başarısı sayılabilecek şehirde, endüstriyel kuruluşlar meskûn mahalden önce inşa edilmiş, bundan sonra konutlandırma ve çevre düzenlemesi faaliyetleri yerine getirilmiştir.

Şehirde yoğun bir şekilde bulunan endüstri işletmelerinin varlığı, şehrin genel planında şehirde yaşayan her bir kişi için 30 m² yeşil alan planlanmasını gerektirmiştir. Yeni meskûn alanların kurulması yeni yeşil alanların eklenmesi ile birlikte yürütülmektedir. Özellikle, sıhhi savunma alanı ile cadde ve sokakların yeşillendirilmesine çok önem verilmektedir. Bunun nedeni, şehirde yoğun şekilde bulunan endüstri işletmelerinin atıklarının şehirde yaşayanlara sağlık açısından vereceği zararları en aza indirebilmek isteğidir.

Şehirde bulunan konut alanının %55’fazlası 4 katlı, %35’i ise 2–3 katlı binalarda bulunmaktadır (veri 1960 yılına aittir). Konutlar merkezi sistemle ısıtılmakta, sıcak-soğuk su, kanalizasyon ve elektrik açısından tamamen teçhiz edilmiştir.

Şehirde çok sayıda sosyal amaçlı bina ve başka yapılar, kültür sarayları, kulüpler, hastane, stadyum, petrol-kimya kuruluşlarının otomatikleştirilmesi üzere araştırma enstitüsü vs. inşa edilmiştir.

Eskiden boş, kumluk, susuz ve zor iklim şartlarına sahip olan bir arazide çağdaş bir şehrin ortaya çıkışı bir mühendislik başarısı gibi görülebilirse, şehrin ortaya çıkış nedeninin bu bölgeye inşa edilen petrol-kimya endüstrisi işletmelerinin çokluğu olduğu düşünülebilir.

Sumgayıt şehri Azərbaycan'ın Bakû'den sonra en büyük ikinci sanayi merkezidir. Sumgayıt'ın uydu şehir olarak inşa edilmesi daha 1935 yılında düşünülmüştür. 1939 yılından itibaren ise ilk hazırlık çalışmaları yapılmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla hazırlık çalışmalarına ara verilmiş, daha sonra 1944 yılında tekrar kalınan yerden devam edilmiştir.

Sumgayıt Hazar Denizinin kıyısında, Abşeron yarımadasının kuzey-doğusunda Bakû'den 35 km mesafede yerleşmektedir. Elektrikli demiryolu ve otoyollar vasıtasıyla Bakû'yle ulaşımı sağlanmaktadır.⁴³⁶

Sumgayıt karasal sup-tropik iklime sahiptir ve buranın yazı sıcak, kışı ise yumuşak, esasen karsız geçmektedir. Bu araziye yağmur çok az yağdığı için düzler yarı-çöl durumundadır. Şehrin arazisi esasen düz, deniz tarafı ise nispeten eğimlidir.

Sumgayıt'ın iklimi Bakû'nün iklimine benzemektedir. Ama coğrafi yerleşimi itibariyle şehre kuzey rüzgârları Bakû'de olduğu gibi karadan değil, denizden esmektedir.

Sumgayıt'ta esasen kimya ve metal sanayi gelişmiştir. Bu yüzden Sumgayıt'ı “kimyagerler şehri” olarak adlandırmaktadırlar.

Sumgayıt'ın şehir planı sade olduğu kadar basit ve anlaşılır türdendir. Şehrin Lenin Caddesi denize doğru, Samet Vurgun Caddesi ise deniz boyunca uzanmaktadır. Meydanlar genellikle denize istikametlidir. Ama yeşil alanları denizden esen rüzgârlardan korumak için meydanlar denizden biraz kenarda yerleşmiştir. Topografik özelliklerine uygun olarak inşaat çalışmaları şehrin merkezinden başlayarak denize doğru devam ettirilmiştir.

Şehrin ilk binaları iki katlı olmuştur. Denize doğru inildikçe beş katlı binalar inşa edilmeye başlanmıştır.

Sumgayıt'ta inşaat işleri kompleks şeklinde yapılmıştır. Bu yüzden de binalar kullanılmaya başladıkça çevrede temizlik işleri görülmüş, ağaçlar dikilmiş ve farklı hizmet türleri için binalar yükseltilmiştir. 1960 yılından başlayarak ilçe sistemi Sumgayıt şehrinde de geniş kapsamlı olarak uygulanmıştır. Burada iki ilçe inşa edilip bitirilmiş ve inşaat işleri başka alanlara yönlendirilmiştir. Sumgayıt'ta taş evlerle birlikte birçok panel evler de inşa edilmiştir.

⁴³⁶ **Fiziki Coğrafya, Sumgayıt** (Beledçi), Bakû, Azərneşr, 1969, s.70.

Şehir kurulurken yayalar ve araçlar için uygun yollar yapılmıştır. Şehirde okulların, liselerin, marketlerin, spor tesislerinin, futbol sahalarının ilçelerde kültür merkezinin, parklarının, büyük stantların, büyük marketlerin, iletişim idarelerinin ve bakanlıkların ise şehrin merkezinde yerleştirilmesi özellikle dikkate alınmıştır. Bu tarz işler özellikle sıcak hava koşulları olan şehirler için çok önemlidir.

Şehrin önemli özelliklerinden biri şudur ki, eskiden mahallelerin sahası 400-600m² iken, zaman geçtikçe büyütülerek 900-1400m²'ye çıkarılmıştır. Şimdi ise ilçelerin sahası 2500m² kadar artırılmıştır. Bir zamanlar mahallelerde toplam sahanın %29'u inşaat altında kalıyordu, şimdiyse bu rakam %20-21'e düşürülmüştür.⁴³⁷

1958–1959 yıllarında kurulmuş bir ve iki numaralı ilçeler artık yeni şehir kurma prensiplerine dayanıyor. Burada yaşayış binaların dışında okul, garaj ve marketler için uygun sahalar ayrılmıştır. İlçelerin sahasının %50'sini çimler, ağaçlar oluşturmaktadır. Şu an Sumgayıt'ta sahası 200-250m² olan ve 6–9 bin kişinin yaşayacağı düşünülen ilçeler kuruluyor. Burada beş katlı binalar inşa ediliyor. Ortalama hesapla her 100m² sahaya 3100-3800m² daire sahası düşüyor. Sumgayıt'ta ilçelerin inşası zamanı binaların uygun yöne yönlendirilmesine, gölgeli ve rüzgârdan korunmuş bahçeler yaratılmasına özellikle dikkat edilir. Şehirde inşa edilen mesken binalarının duvarları beyaz taştan yapılır. Bu tarz binalar uzun süre kendi güzelliğini korumasını sağlıyor.

Sumgayıt'ta devam eden inşaat işlerinden bahsederken şunları ifade etmek gerekir; burada binaların inşasına başlamadan önce esas yollar yapılıyor, kanalizasyon sistemi kuruluyor ve mühendis iletişiminin kabloları döşeniyor. Bu, çağdaş şehir yapma tecrübesinin en yeni türlerinden biridir. Bu yüzden de şehir kurmanın bu türü gelecekte daha geniş ve kapsamlı olarak kullanılacaktır.

1963 yılında Sumgayıt şehrinin yeni ana planının hazırlanmasına başlanmıştır. Bu plana göre insanlar kendine özgü merkezleri bulunan dört ilçede yerleşmiştir. Şehrin şimdiki ana meydanı gelecekte dört ilçeden birinin merkezine çevrilmiştir. Yeni plan hazırlanırken birtakım önemli özellikler, en başta binaların sanayi tesislerinin dumanından korunması dikkate alınıyor. Bu yüzden sanayi tesisleri rüzgârın tersi yönde yerleştiriliyor ki rüzgâr dumanı ilçelerden uzaklaştırsın. Bunun dışında sanayi tesisleri

⁴³⁷ DULAEVA Z. A. *Sumgayıt-İndustrialnyy Gigant Azerbaydjana*, Bakû, 1966.

ile ilçeler arasında boş arazi bırakılıyor. Yeni plana göre sanayi tesislerini şehrin kuzeyine, ilçelerin ise güneye doğru geniş tutulması planlanıyor.

Şehrin yaşayış bölümü esasen deniz kıyısı boyunca uzanıyor. Bu yerler tatil amaçlı olup plaj bölümünün yaratılması için her türlü özelliğe sahiptir.

Yeni planda Sumgayıt'ın alanının üç kat artırılması planlanıyor. Fakat şehrin alanının genişlemesi bir önceki baş planın temel prensiplerini bozmuyor denebilir. Bir başka deyişle şehrin bir önceki ana planındaki mimari kuruluşu yeni planda da geliştirilmiştir. Böylece şehrin ana merkezi sokaktan geçerken deniz kıyısında dönüş noktasına girip çıkıyor. Yeni ana planda deniz yönünde iki ana sokak yapılacağı gösteriliyor.

Sumgayıt su borusu, kanalizasyon sistemi, merkezileştirilmiş elektrik ve telefon kabloları, radyo ve doğalgaz boruları ile sağlanmış, dairelerin ısıtılması da sıcak su ile sağlanmıştır. Azerbaycan'ın şehir kurma tecrübesinde eski şehirlerin yeniden kurulması ve yeni sanayi merkezlerinin planlanması önemli rol oynar.⁴³⁸

Sumgayıt'ta şehir merkezi ve ana sokaklar

Sumgayıt'ta şehrin ana meydanı rolünü oynayan güzel bir alan ortaya çıkmıştır. Burada kültür sanat evi, şehir sovyetinin binası ve Lenin'in abidesi bulunmaktadır.

Sumgayıt'ın kısmen tamamlanmış esas sokaklarından biri sahil boyunca uzanan sokaktır. Şehir yeni kurulduğunda sokak denizin sahilinde kurulmuştur. Şimdi Hazar'ın suyu azalmış deniz çekilmiştir. Böylelikle aynı sokak da denizden epey uzaklaşmıştır. Bu sokak ile denizin arasındaki alanda birtakım binalar inşa edilmiştir. Şimdi aynı yerdeki deniz kenarı park şeklini almıştır. Sumgayıt'ın bu ana sokağında zamanında 4 katlı binalar inşa edildiği için sokağın görünüşünün güzel olduğu söylenemez.

Sahil boyunca uzanan bu sokakta yüksek binalar inşa etmek yoluyla onun mimarlık görünüşünün zenginleştirilmesi mümkün olacaktır. Böyle binalar sokağın tespit edilmiş hattından kenarda, sahilin yüksek yerlerinde, arazinin doğal iniş yokuşunu tamamlayan noktalarda inşa edilmeli ve deniz ile sokaklar arasındaki alanın tek bir bütün şeklinde çözümü sağlanmaktadır.

⁴³⁸ SADIHOV H. **Dostluk Şehri**, Bakû, 1977.

Sumgayıt'ın tamamlanıp kullanılmaya açılan alışveriş merkezi şehrin en görkemli mimarlık kompleksinden biridir. 1972 yılında Sumgayıt'ın planlaştırmacıları ve inşaatçıları Sovyetler Bakanlığının ödülünü almışlardır.⁴³⁹

Sumgayıt Şehrine bağlı iki kasaba bulunmaktadır. Bu kasabalar: Hacı Zeynel Abidin Kasabası ve Corat kasabalarıdır.⁴⁴⁰

Genel Bilgiler

Alan – 83.00 km²

Genel Nüfus - 293000

Köyler 0

Kasabalar 2

Şehir nüfusu, [%] 100.00

Köy nüfusu, [%] 0.00

Daşkesen

1948 yılından sonra kurulmuştur.⁴⁴¹ Daşkesen rayonunun (bölgesinin) başkentidir. Gence demiryolu istasyonundan 43 km, Bakû'den 406 km uzaklıkta yer almaktadır. Koşkar nehrinin kıyısında dağlık bölgede yer almaktadır. İkinci Dünya Savaşından sonraki yıllarda demir filizi madenlerinin kullanılmasıyla ilgili kurulmuştur.⁴⁴²

Daşkesen maden sanayisinin gelişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Şehir Küçük Kafkas dağlarının yamacında yer alıyor. Şehir planlanırken alanın dağın yamacında yerleştiği dikkate alınmış ve binalar buna uygun inşa edilmiştir.⁴⁴³

Deniz seviyesinden 1485–1810 m yüksekte bulunan Daşkesen⁴⁴⁴ şehri de bu dönemde ortaya çıkmış şehirlerden birisidir. Zor iklim koşullarında inşa edilen şehrin nüfusu 1959 yılında 9.500 kişiye ulaşmıştır. Coğrafi yapısının çok

⁴³⁹ MEMMEDOV E. **Sumgayıt**, Bakû, 1980.

⁴⁴⁰ http://www.azerbaijan.az/Districts/districts_a.html, erişim tarihi 29.10.06.

⁴⁴¹ İMANOV Reftar, **Daşkesen**, Bakû 1980.

⁴⁴² ABDURAHMANOV B. **Daşkesen**, Bakû, 1958.

⁴⁴³ ASKEROV E. MUTALLİMOV H. **“Daşkesen”**, *Respublikamızın Şehirleri*, Komünist Gazetesi, 1963, 22 Ağustos, s.4.

⁴⁴⁴ ABDURAHMANOV B. **Sosyalist Şehri Daşkesen**, Bakû, 1962, s.87.

zor şartlar ortaya çıkarmasına rağmen düzenli sokak ve caddelerle kolay ulaşımına sahip şehirde çok sayıda konut ve sosyal binalar bulunmaktadır.⁴⁴⁵

Şehrin büyük çoğunluğu beş katlı binalardan ibarettir. Yer çok olduğu için yatay yönlerde yapılmış, yaşayış mahalleleri, endüstri tesisleri, alışveriş binaları arasında uyum sağlanması dikkate alınmıştır. Daşkesen’de⁴⁴⁶ farklı hizmet binaları yerleştirilmiştir. Sonuç itibarıyla iniş çıkış yönündeki yollar iki kat azaltılmış, bu da insanların hareketini bir hayli kolaylaştırmıştır.⁴⁴⁷

Daşkesen şehrine bağlı bir kasaba bulunmaktadır: Yukarı Daşkesen kasabası olarak adlandırılmıştır.⁴⁴⁸

Genel Bilgiler

Alan 1046.97 km²

Nüfus 31238

Köylerin sayısı 42

Kasabaların sayısı 6

Genel Nüfus 31238

Şehir nüfusunun sayısı, [%] 42.72

Köy nüfusunun sayısı, [%] 57.28

Ali Bayramlı

Yeni endüstri şehirlerinden birisidir. Ali Bayramlı Kür nehrinin sol kenarında, Bakû’den 100 km güney-batıda yerleşiyor. Şirvan düzündə yer almaktadır. Bakû-Erivan demiryolu üzerinde, anayolların kavşağındadır. 1954 yılında şehir olmuştur. Azerbaycan’ın yeni gelişen sanayi merkezlerinden birisidir. Aslında bir enerji üretim merkezi olan şehirde, termik elektrik santrali bulunmaktadır. Sanayi üretiminin 3/5’ü elektro-enerji ve yakacak sanayinin payına düşer. Azerbaycan’ın hiçbir şehrinde

⁴⁴⁵ ALESKEROV G.A. “Jiloy Poselok Daşkasan v Azerbaydjane”, Arhitektura i Stroitelstvo, no 7, 1947.

⁴⁴⁶ KAŞKAY M.A. Petrologiya i Metallogeniya Daşkasan, Moskova, 1965.

⁴⁴⁷ İSMAYILOV R.C. “Yeni Sosialist Şehri Daşkasan’ın Yaranması ve İnkişafı Tarihinden”, Azerbaycan BA Haberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk serisi, 1970, no 2.

⁴⁴⁸ http://www.azerbaijan.az/Districts/districts_a.html, erişim tarihi 29.10.06.

elektro-enerjinin payı, sanayi üretiminde bu kadar yüksek değildir. Sovyetler Birliği'nde ilk defa açık tipli termik santral (gücü 1,2 milyon kilovat saat) Ali Bayramlı'da kurulmuştur. Azerbaycan elektrik üretiminin ¼'inden çoğunu burası sağlamaktadır. Şehirde ayrıca hayvansal yağ fabrikası mevcuttur ve bu fabrika, ülkenin bu tür yağ ihtiyacının ¼'ini karşılamaktadır.⁴⁴⁹

Azerbaycan'ın büyük şehirlerinden birisidir. Hacıkahramanlı ve Bayramlı kasabaları Ali Bayramlı şehrine bağlıdır.

Ali Bayramlı enerji uzmanları şehri gibi tanınıyor. Şehrin eski yerleşim alanı özellikle beş katlı binalardan oluşuyor. Şimdiyse bu bölüm kısmen yeniden kuruluyor. Fakat şehir en çok tatlı su gölünün kıyısına doğru genişliyor.

Bu bölgede havalar kuru, sıcak geçiyor, bazen güçlü rüzgârlar esiyor. Şehir düzlük bölgede yer almaktadır. Göle doğru gittikçe birazcık inişe doğru kayma hissediliyor. Bunlar şehrin kuruluş planının esas özellikleridir.

Şehrin yeni bölümünün planı basit bir şemayla kurulmuştur. Birbirine dikey şekilde olan iki bölümden oluşmuştur ve bunların kesiştiği noktada şehrin ana meydanı oluşturulmuştur. Bu iki sokağın yönü yerin kuruluşu ve yağış sularının akma yönü dikkate alınarak yapılmıştır.

Ali Bayramlı şehri her birinde 6 bin kişinin yaşadığı 5–6 ilçenin dâhil olduğu iki yerleşim biriminden oluşuyor, şehrin merkezi aynı zamanda bu ilçelerden birinin merkezi olarak kalmaktadır. Şehrin merkezi gölün kıyısında yerleşen park ve statla kapalıdır.

Günümüzde şehirde en çok beş katlı binalar inşa edilmektedir. Şehirde 17 sanayi müessesesi faaliyet göstermektedir. İlçelerde yerleşim binaları her 100 m²'ye 3000–3100 m² daire alanı düşecek koşuluyla inşa ediliyor. İlçenin toplam sahasının %50'sini yeşil alan oluşturuyor. Şehir su boruları ile temin edilmiştir. Aynı zamanda şehirde doğalgaz mevcuttur. İnsanlar otobüs ve trolleybüs hizmetlerini kullanıyor, tren ve otomobillerle diğer şehir ve köylere gidiliyor.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. *Azerbaycan Coğrafyası*, Bornova-İzmir, 1994, s. 136-137.

⁴⁵⁰ http://www.gateway.az/cgi-bin/cl2_gw/browse.cgi?lang=az&topic=000e0c, erişim tarihi, 13.09.06.

Ali Bayramlı'da şehir merkezi ve ana sokaklar

Son yıllarda güçlü endüstri merkezine dönüşen Ali Bayramlı hızla büyüyen şehirlerden biridir⁴⁵¹. Şehir merkezi gibi tanınan eski Ali Bayramlı 1950 yıllarının sonlarında hazırlanmış ana plana göre yeniden kurulmaya başlanmış, şehir merkezinin kurulması için plan hazırlanmıştır. Bu plana göre Ali Bayramlı'nın merkezinde sosyal bina, iletişim binası, kültür evi, 180 kişilik otel, alışveriş merkezi ve sosyo-kültürel tesisler yerleştirilmektedir.

Ali Bayramlı'nın merkezi birbirine bağlı 3 kısımdan oluşmaktadır. Meydanın esas kompozisyonunu oluşturan 14 katlı bina öyle yerleştirilmiştir ki şehrin her iki ana sokağından açıkça görülmektedir. Merkezi park sosyal binanın yanından başlıyor ve ilçelerin yazlıklarına karışıyor.

Genel Bilgiler

Alan	30.00 km2
Genel Nüfus	68859
Köylerin sayısı	0
Kasabaların sayısı	2
Genel Nüfus	68859
Şehir nüfusunun sayısı, [%]	105.94
Köy nüfusunun sayısı, [%]	0.00

Mingeçevir

1946–1948 yıllarında kurulmuştur. İlk olarak şehir tipli kasaba konumundaydı. Bakû'den 323 km, Mingeçevir demir yol istasyonundan 17 km uzaklıktadır. Mingeçevir barajının güney doğusunda yer almaktadır. İklimi ılımandır. Orta sıcaklıklarda Ocak ayında 2,7 derece, Temmuz ayında 27,6 derecedir. Yıllık yağmur 304 mm'dir.⁴⁵²

⁴⁵¹ MUHTAROĞLU T. “*Şehrim Benim, Ferahim Benim, Ali Bayramlı Şehri Hakkında*”, Halk Gazetesi, 1991, 27 Ağustos.

⁴⁵² ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cilt, **Mingeçevir maddesi**, Bakû, 1982, s. 578

Mingeçevir kelimesinin etimolojisi ile ilgili farklı görüşler vardır. Akademisyen Ziya Bünyadov Mingeçevir kelimesinin 839 yılında Azerbaycan'da hilafete karşı çıkmış olan Minkiçevr el-Fergani'nin adından geldiğini söylemektedir. Mingeçevir arazisinde M.Ö. 3.binyılda insan meskenleri olduğu bilinmektedir. Kazılar sırasında bulunan Yunan, Roma sikkeleri burada ticaretin geliştiğini göstermektedir⁴⁵³. 17. yüzyıl Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Kür nehrinin sağ sahilinde ipek imal eden atölyeleri, mescidi ve hamamı olan Mingeçevir adlı yerleşim yerinin olduğu ile bilgiler vardır⁴⁵⁴. 18. yüzyılda ahalinin Kür nehrinin sol sahiline, şimdiki araziden bir az güneye göç ettiği bilinmektedir.

Mingeçevir şehri de ekonomik gerekçelerle ortaya çıkmıştır. Şehrin bulunduğu nokta su kavşağı ve büyük bir hidro-elektrik istasyonunun inşa edildiği bölgede bulunmaktadır. Su kavşağının inşa edilmesine 2. Dünya Savaşı'ndan önce başlanılmıştı, savaşın patlak vermesiyle durdurulan inşaat işleri savaş sonrasında hızla devam ettirilmiş, bundan sonra elektrik istasyonu inşasına başlanmıştır.⁴⁵⁵

Mingeçevir su elektrik istasyonunun kullanılmaya başlamasından sonra bölgede sanayi hızla geliştirilmiş, Kafkasların en büyük pamuk dokuma fabrikası, tarım teknolojileri ve kablo fabrikaları, yalıtım malzemeleri fabrikası, elektrikli aygıtlar fabrikası ve izocam fabrikası inşa edilmiştir.

Bozkırlarla kaplı dağ eteği bir bölgeye kurulmuş şehir Sovyet Azerbaycan'ının en büyük sanayi merkezlerinden birisi olmuştur. Şehirde çok sayıda konut ve sosyal amaçlı bina inşa edilmiş, şehrin yeşillendirilmesine büyük önem verilmesi neticesinde çok kısa bir zaman zarfında şehir yeşilliklerle kaplanmıştır.

Mingeçevir Kür nehrinin kıyısında, tepelerin koynunda bulunuyor. Bu şehir çok büyük su-elektrik istasyonunun kurulması ile ortaya çıkmıştır.

⁴⁵³ ALİYEV F.M. Goroda i Gorodskaya Torgovlya v Azerbaydjane vo vtoroy Polovine XVIII v. Bakû, 1958.

⁴⁵⁴ BÜNYADOV Z. **Ob İmeni Mingeçevir**, DAN Azerbaycan SSC, Bakû, 1959.

⁴⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. MEMMEDOV E. **Mingeçevir**, Bakû, 1970.

Eskiden Mingeçevir’de tek katlı binalar inşa ediliyor, küçük mahalleler kuruluyordu. Sonradan şehirde inşa edilen binaların yüksekliği artırılarak beş kata kadar yükseltilmiştir. Şehirde ev inşa etme fabrikası kullanıma açıldıktan sonra inşaat işleri özellikle fabrikada hazırlanmış panellerle yapılmaya başlanmıştır.

Şehirde yeşil alanlar çoğunluk oluşturduğundan ve şehir Mingeçevir gölünün yakınına yerleştiği için havalar ılık geçiyor.⁴⁵⁶

Mingeçevir entegre sanayi merkezinin oluşum ve gelişim safhasında, özellikle şehirde ve yakın çevre yerleşmelerinde işsiz kadınlara iş sağlamak üzere tekstil giyim sanayi kurulmuştur. Dokumacılıkla ilgili kombinanın üretimi, sanyî üretiminin 1/5’ini, çalışanların da 1/3’’den çoğunu kendinde toplar.⁴⁵⁷

Genel Bilgiler

Alan 139.33 km²

Genel Nüfus 97100

Köyler 0

Kasabalar 0

Genel Nüfus 97100

Şehir nüfusu, [%] 100.00

Köy nüfusu, [%] 0.00

D.Azerbaycan’ın Turizm Merkezleri ve Turistik Yollar

1. Turizm Merkezleri

a. Naftalan

Naftalan Bakû’den 338 km batıda, dağ eteği düzlük bölgede yer almaktadır. Bu araziden elde edilen petrol tedavi öneme malik olduğundan 1935 yılında burası tatil bölgesi olarak düşünülmüştür.

⁴⁵⁶ ASLANOV G.M. VAİDOV R.M. İONE G.İ. **Drevniy Mingeçevir**, Bakû, 1959.

⁴⁵⁷ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. **Azerbaycan Coğrafyası**, Bornova-İzmir, 1994, s. 133.

Naftalan'ın tatil alanları Azerbaycan'dan çok uzaklarda bile büyük ün kazanmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan önce burada tatil alanı yapılması için karar verilmiş ve binanın ilk planı hazırlanmıştır. Fakat Naftalan tatil alanının bir şehir kurma planı sayesinde planlaştırılmasına 1950'li yıllarda başlanmıştır. Naftalan'da inşaatı bitmiş binalar içerisinde 50 odalı hamam, 500 kişilik iki tatil binası, her biri 150 kişilik 3 otel dikkatleri kendi üzerine toplamıştır. Bunun dışında 400 kişilik tatil lokantası ve büyük poliklinik kullanıma açılmıştır.

Burada 500 kişilik büyük bir otelin planı hazırlanmıştır. Bu otelde gereken tatil ve tedavi yerlerinden başka, büyük tiyatro salonu ve yardımcı binalar yapılacaktır. Naftalan'da tedavi binalarından başka yaşayış mahalleleri ve sosyal binalar da inşa ediliyor. Burada beş katlı binalar, okul, hastane, alışveriş ve farklı hizmet binaları çoktur. Tatil şehrinde suni göl yaratılmış, büyük yeşil alanlar kurulmuş ve temizlik işleri yapılmıştır.

Naftalan'ın kuruluş planından alanın fonksiyonel kısımlara bölünmesine gerekli önemin verildiği anlaşıyor. Buna sebep şehrin kısmen yavaş yavaş ortaya çıkmasıdır.

Günümüzde Naftalan'da 6 sanatoryum faaliyet göstermektedir.⁴⁵⁸

Genel Bilgiler

Alan	5.18 km ²
Genel Nüfus	7953
Kasabalar	0

Genel Nüfus 7953

Şehir nüfusu, [%] 100.00

Köy nüfusu, [%] 0.00

b. İstisu (Kelbecer)

İstisu mineral suyu Çek Cumhuriyeti'ndeki Karlıova suyuna benzer olup, son derece etkili tedavi suyudur. İstisu Küçük Kafkas Dağlarındaki derin bir dere, deniz

⁴⁵⁸ http://www.gateway.az/cgi-bin/cl2_gw/browse.cgi?lang=az&topic=000e32, erişim tarihi, 11.09.06 .

seviyesinden 2100–2200 m yükseklikte yerleşmiştir. Tatil alanı Terter nehrinin sağ kıyısında, derenin genişleyen yerinde, birkaç katta yükselmektedir.⁴⁵⁹

İstisu tatil alanının hava koşulları çok güzeldir. Fakat tatil alanı için yer tam net seçilmemiştir. Tatil alanı şimdiki alandan 8–10 km mesafede yerleşen ormanlı alanda yaratılsaydı daha kullanışlı ve yararlı olurdu.

İstisu bir tedavi yeri gibi daha 1925 yılından beri kullanılmaktadır. Çağdaş tatil alanının yaratılmasına ise 1950 yılında başlanmıştır. 1952 yılında onaylanmış ana plan sayesinde 150 kişilik otel, 50 kişilik tedavi merkezi, 50 odalı banyo binası inşa edilip kullanıma açılmıştır.⁴⁶⁰

Genel Bilgiler

Alan	1936.00 km ²
Köyler	128
Kasabalar	1

Genel Nüfus 60535

Şehir nüfusu, [%] 17.79

Köy nüfusu, [%] 82.21⁴⁶¹

c. Gobustan

1972 yılına kadar Duvannı olarak bilinmektedir. 1951 yılında şehir tipli kasaba statüsü almıştır. Bakû- Tiflis demiryolunda istasyon. Merkezden 42 km güney batıda yer almaktadır. Hazar denizinin sahilindedir. Burada asfalt fabrikası, ilköğretim okulu, kültür sarayı, kütüphane, hastane, kreş, sanatoryum bulunmaktadır.

Gobustan'da M.Ö. 8. binyıl ile Miladi 19. yüzyıl arasındaki uzun bir dönemi kapsayan kaya resimleri mevcuttur. Gobustan kaya resimleri Bakû'den 55 km güneydedir. Büyüктаş, Küçüктаş ve Cingirdağ bölgesindedir. Gobustan'daki kaya tasvirleri 1947 yılından itibaren öğrenilmeye başlamıştır. İlk defa İ. Caferzade

⁴⁵⁹ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV. Cilt, **İstisu Maddesi**, Bakû, 1980, s. 585.

⁴⁶⁰ EFENDİYEV a.g.e. s. 245.

⁴⁶¹ <http://www.travel-images.com/az-istisu.html>, erişim tarihi, 31.01.07.

tarafından burada araştırmalar yapılmıştır. Cingirdağ'un kuzey doğusunda Gavaltaş bulunmuştur. Bu ilk müzik aleti olarak da bilinmektedir. Muhtemelen bu taşla müzik ifa edilirken kayaların üzerindeki görölen halay tarzı danslar yapılmış.

Bronz devrinde ve daha sonraki dönemlerde kayaların üzerine yapılan resimlerin ölçüleri küçölür ve İşlam dininin kabulünden sonra, inanç gereği insan ve hayvan resimlerinin yapılması yasaklanır ve resimler şematik hale dönüşmüştür.⁴⁶²

Gobustan, Azerbaycan'da tarih öncesi çağlardan günümüze değin çok sayıda medeniyet eserlerinin sergilendiği bir açık hava müzesidir. 4400 hektarlık alanı kaplayan bu tarihi milli park, Azerbaycan'da Büyük Kafkas dağlarının güney-doğu eteklerindeki bir bölgede yer almaktadır. Kuzeyde Büyük Kafkas'ın güney yamacı, batıda Pirsaat çayı, güneyde Haremi ve Mişov dağları, doğuda Hazar denizi ve Abşeron yarımadası ile çevrelenmiştir. Uzunluğu kuzeyden güneye 100 km, genişliği 80 km' ye yakındır. Ortalama yükseklik 600–700 m' dir. Bölgede petrol, gaz yatakları ve çamur volkanları bulunmaktadır. Burada ılıman, sıcak yarı çöl ve karasal çöl iklimi hüküm sürmektedir.

Başta kaya resimleri olmak üzere kültür ve sanat eserlerini korumak, tanıtmak ve yaşatmak amacıyla 1967 yılından bu yana açık hava müzesi haline getirilen Gobustan, Azerbaycan'ın en ilginç yerlerinden biridir.

Gobustan'da zengin kaya resimlerinden başka, Taş Devrinden başlayarak orta çağlara dek devam eden çok sayıda ilk yerleşim yeri, mezarlar vb. arkeolojik kalıntılar bulunmaktadır. Burada 1960'dan sonra yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalarda, 14 eski yerleşim yeri ve 30'dan fazla mezarda incelemeler gerçekleştirilmiştir. Bunların 5'inde Mezolit, 4'ünde Neolit devirlerine ait, 7'sinde Tunç, 1'inde antik ve 5'inde de Ortaçağ dönemlerine ait kültür katmanı ve çeşitli kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Mezolit ve Neolit devirlere ait katmanlarda bulunan silah ve iş aletleri, genellikle çakmak taşı ve çay taşındandır. Darp aletleri, mızrak uçları, kesici aletler bunlara örnektir. Gobustan'ın ilk sakinlerinin kireç taşından da geniş ölçüde yararlandıkları anlaşılmaktadır. Çakmaktaşı aletlerinin şekli, işleme tekniği genellikle Orta Asya, Ortadoğu ve kısmen de Kuzey Kafkas anıtları ile benzerlik göstermektedir. Söz konusu kazılarda, 'Firuz' adı verilen Mezolit devri yerleşim yerinde ortaya çıkarılan mezar büyük öneme sahiptir.¹¹

⁴⁶²ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, III cilt, **Gobustan maddesi**, Bakû, 1978, s. 189–190.

kişinin bulunduğu bu mezarda, iskeletler çok kötü durumda olsalar da, kafataslarından ikisini antropolojik açıdan incelemek mümkün olmuştur. Bu mezardan ayrıca, balık ağı örmeciliğinde kullanılan kemik aletler, taştan ve çeşitli hayvan dişlerinden yapılmış boncuklar, çay taşından, kemikten ve deniz kabuklarından yapılmış asmalar da bulunmuştur. “Kenize” denilen yerleşim yerinde ise, Mezolit devrine ait kemikten mızrak sapı ve kireç taşından kadın figürleri, “Anazağa” adı verilen bölgeden de Neolit devrine ait seramik kapların kırıntıları bulunmuştur.

Gobustan’daki arkeolojik kazılarda Tunç devrine ait yerleşim yerlerinden M.Ö. 3. ve 2. binlere ait yapı kalıntıları, iş aletleri, seramik kap kırıntıları, hayvan kemikleri, silahlar ve süs eşyaları ortaya çıkarılmıştır. Elde edilen bulgular; Mezolit, Neolit ve Tunç devirlerinde Gobustan ve çevresinin yaşam için uygun bir yer olduğunu, buradaki insanların da o dönemlerde avcılık, balıkçılık, tarım ve hayvancılıkla geçimini sürdürdüklerini göstermektedir.

Gobustan’ın en önemli ve dikkati çeken kalıntıları kuşkusuz kaya resimleridir. Bunlar, Başkent Bakû’nün yaklaşık 55–60 km güneyinde, Büyüктаş, Küçüктаş ve Cingirdağ bölgelerindeki kayalıklar üzerinde bulunmaktadır. Bu resimlerin asıl önemi, görsel çeşitliliğinin yanı sıra, uzun bir döneme ait (M.Ö.8. bin yıldan M.S. 19. y.y’ e dek) eserleri kapsamı ile dünyada bu tür anıtların en zengini olmasından kaynaklanmaktadır.

1947 yılından beri yapılan araştırma incelemeler sonucunda burada yaklaşık 750 kaya üzerinde 4000’e yakın insan ve hayvan resmi, çeşitli işaret ve damgalar ile yağmur suyu ve kurban kesilen hayvanların kanını toplamak için kullanılan kaplar ortaya çıkarılmıştır. Gobustan kaya resimleri genellikle kadın ve erkek resimlerinden, yabani öküz, keçi, maral, ceylan, aslan resimlerinden oluşmaktadır. Kayalar üzerinde kazıma yöntemi ile yapılmış çok sayıda kayık resimleri, kayıklar üzerinde oturmuş silahlı ve silahsız insanlar, balık, yılan kertenkele, iki tekerlekli araba resimlerine rastlanmakta, Arap alfabesi ile yazılmış yazılar göze çarpmaktadır. Gobustan kaya resimlerinde av sahnesi, ortak iş üretme, harman yeri, elleri yukarı kaldırmak suretiyle yapılan ibadet, kız kaçırma, bireysel ve halaya benzer toplu oyun sahneleri gibi konular işlenmiştir. Resimler arasında gerek insanların savaşlarını yansıtan gerekse de hayvanların mücadelesini gösteren tasvirler bulunmaktadır. Kayalarda omuzlarında ok taşıyan kadın

resimlerinin bulunması bu devirlerde kadınların erkeklerle beraber avlandığını göstermektedir. Cingir dağının kuzey batı eteğinde bulunan “Gavaldaş” bir anlamda ilkel müzik aleti olmuştur. Kayalar üzerindeki halaya benzer oyunların bu taşın çalınması ile oynandığını göstermektedir. Büyüктаş dağının güney doğu eteğinde bulunan kaya üzerindeki Latince yazılı kitabeden anlaşılıyor ki, imparator Domisian’ın devrinde XII. Roma lejyonu Azerbaycan’da bulunmuştur.

Gobustan kaya resimleri, yapıldıkları dönemlere göre ölçü, kompozisyon ve işleme tekniği bakımından birbirinden ayrılmaktadır. M.Ö. 8–5. bin yıllara ait olduğu tahmin edilen en eski resimler gölge (siluet) tarzında insan tasvirleridir. Öküz resimleri büyük olasılıkla M.Ö 12.- 4. binlerde yapılmış olmalıdır. Büyük ölçüdeki resimlerin daha eski olduğu ihtimali üzerinde durulmaktadır. Kayık resimlerinin de bu devre ait olduğu söylenmektedir. Maral, keçi, ceylan, at, aslan resimleri M.Ö 4- 3 bin yıllarından orta çağa kadar geçen dönemlerde yapılmıştır. Tunç devri ve sonraki dönem eserlerde resimlerin ölçüsü giderek küçülüyor. Tunç devrinde gölge(siluet) resimlere rastlanmıyor. Örneğin insan resimlerinin düz çizgilerle çizildiği görülmektedir. Bu devirde hayvan tasvirleri, atlı avcı resimleri çoğalmaktadır. Tasvirlerle göre av zamanı köpek ve kuştan faydalandığı anlaşılmaktadır. Ortaçağlara ait resimler çoğu zaman eski resimlerin taklidine dönüşmüştür. Deve kervanları ve silahlı atlı tasvirleri bu döneme aittir. İlk toplumsal hayatın başından itibaren, cemiyetin tarihsel gelişimini ardışık olarak yansıtmaya özelliğine sahip bu kaya resimleri bir anlamda yıllık niteliği de taşımaktadır. Bu yüzden, arkeoloji, tarih, güzel sanatlar ve hatta doğa bilimleri için eşsiz değeri olan Gobustan anıtlarının korunması son derece önemlidir.⁴⁶³

Genel Bilgiler

Alan 1369.40 km²

Köyler 34

⁴⁶³ <http://www.ekolojiimagazin.com/?s=magazin&id=182>, erişim tarihi, 25.12.06; **Başlık:** Azerbaycan’da Tarihi Milli Park: Gobustan Yazar: Nazım Mammadov, Sayı: 1.Sayı (Ocak - Mart 2004) Konu: Kültür.

Kasabalar 1

Genel Nüfus 37137

Şehir nüfusu, [%] 9.82

Köy nüfusu, [%] 90.18

2. Turistik Yollar

Şehir kurma prensiplerinden biri de tatil bölgelerinin yaratılmasıdır. Azerbaycan'da doğal hava koşullarının yarattığı fırsatlardan yararlanılarak birçok öğrenci yurtları, tatil evleri, oteller inşa edilmiştir. Tatil bölgeleri ve otellerinin sayısı gittikçe artırılıyor.

Abşeron Yarımadasında, Hazar'ın kıyısında güzel plajları olan tatil alanları yaratılıyor. Azerbaycan'da son derece yararlı doğal hava koşullarının olması ve mineral tedavisi, sularının bolluğu, tatil alanlarının genişletilmesi için özel fırsatlar yaratmış, Şuşa,⁴⁶⁴ Şamahı⁴⁶⁵, Şeki⁴⁶⁶, Hacıkent'te⁴⁶⁷ Abşeron'un kuzey kıyısında ve diğer yerlerde tatil alanları yaratılmış, tedavi tesisleri inşa edilmiştir. Bunun dışında ülkenin güzel hava koşulları ve zengin mineral su yerleri olan şehirlerinde tatil alanları yer almaktadır. Şuşa'da dağ havası koşullarının hâkim olduğu tatil merkezi, Gököl'ün çevresindeki tatil merkezi, Hazar Denizi kıyısında, ormanın plajlara yaklaştığı yerde Nabran tatil merkezi bunlara örnek olabilir. Abşeron yarımadasının turizm açısından önemli olan Merdekan, Şüvelan, Buzovna, Bilgeh, Pirşagı Şehir tipli kasabaları önemli tatil bölgelerindendir. Gusar, Şamahı, Hacıkend, Gah (İlisu), Kelbecer şehirlerinin ormanları, Astara şehrinin tedavi amaçlı kullanılan mineral su çeşmelerini, Nahçıvan'daki Şahbuz, Badamlı rekreasyon bölgelerini, Şuşa, Şeki, Astara, Lenkeran ve diğer şehirleri bu tip şehirlere örnek olarak göstermek mümkündür.⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ http://www.gateway.az/cgi-bin/cl2_gw/browse.cgi?lang=az&topic=000e3f, erişim tarihi, 13.09.06.

⁴⁶⁵ http://www.parlaq.net/tarix/az_tarix.htm, erişim tarihi, 13.09.06.

⁴⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. KERİMOV Kerim, **Şeki**, (Beledçi), Bakû, 1969, s.7.

⁴⁶⁷ <http://www.nihalatsiz.org/azerbaycan.htm>, erişim tarihi, 13.09.06.

⁴⁶⁸ EFENDİYEV Vüsat, **Urbanizasiya ve Azerbaycan'ın Şehir Yaşayış Meskenleri**, Bakû, 2002 s. 245.

Azerbaycan’da, payitaht Bakû’den başlayarak çeşitli turizm bölgelerine ulaşan bazı yollar, turistik değeri olan güzergâhları oluştururlar ve ülke içi gezilerde kullanılırlar. Bu yüzden özellikle hafta sonları, tatiller ve yaz aylarında yoğun trafiğe sahne olan bu yollar; yakınındaki ve varılan noktalardaki merkezler kadar ülkede tanınmışlar ve önem kazanmışlardır. Bakû merkez alındığında, bazı turistik yolların ve yakın çevresindeki turistik merkezlerin başlıca özellikleri şunlardır:

a. Bakû-Şamahı-Pirgulu

Bu turistik yol, Büyük Kafkasların güneydoğu yamaçlarından geçer. Kalış yerleri Şamahı’daki turistik otel veya Pirgulu köyündeki ağaç evlerdir. Şamahı birçok tarihsel eserlere ve eski yerleşme kalıntılarına sahip bir ilçe merkezidir. Şamahı yakınlarındaki Pirgulu, bol su kaynakları, yeşil çayırları ile kırsal bir dinlenme ortamıdır. Astronomi gözlemevi, buraya bir çekicilik yaratır. Kış aylarında kar yağışı alan yöre, kayak yapmaya elverişlidir, çeşitli turlar düzenlenir ve basit dağ evlerinde kalınır.

Tatil şehirleri grubuna 2 şehir dâhildir. Bu şehirler dinlenme, turizm ve tedavi alanları üzere ihtisaslaşmıştır. Tedavi ve hizmet alanlarında çalışanlar genel olarak işçilerin %22-24’ünü oluşturmaktadır.⁴⁶⁹

Azerbaycan’ın tatil şehirlerinden bahsederken ilk sırada Naftalan ve İstisu şehirleri gelmektedir.⁴⁷⁰

b. Bakû- Lenkeran

Bu turistik yolun kullanımı, Mayıs- Ekim arası hafta sonlarında son derece yoğunluk kazanır. Lenkeran’daki turistik oteller konaklama imkânı verir. Subtropikal iklim koşullarına sahip yöre, iklimik ve balneolojik potansiyeli ile bir dinlenme merkezidir. Kumlu plajlar, mineral su kaynakları ve tarihi eserler, Lenkeran’ın turistik değerini artırmıştır.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ Vüsat EFENDİYEV, Şahvar DEMİRGAYAYEV, **Azerbaycan Respublikası Şehirlerinin İnkişafının Coğrafi Meseleleri**, Bakû, 1955, s.133.

⁴⁷⁰ İBRAHİMOV A., ÖNER E., ÖLGEN K., IŞIK Ş., KOÇMAN A., TEMUÇİN E., SEZER İ., SOYKAN F. **Azerbaycan Coğrafyası**, Bornova-İzmir, 1994, s. 183.

⁴⁷¹ İBRAHİMOV A., a.g.e., s. 183.

c. Bakû-Gence-Göygöl

Turistlerin bu yolu kullanarak, yöreyi seçme nedenlerinin başında, Gence'nin tarihsel zenginliği kadar, Göygöl gölünün mevcudiyetidir. 1566m yükseltideki bu göl, yakın dönemde (1139 yılında) oluşmuştur. O tarihlerde meydana gelen büyük deprem, Ağsu nehrine kaya bloklarının düşmesine yol açmış, dolayısıyla bir göl şeklinde su birikimine zemin hazırlamıştır. Bu gölle birlikte 7 göl daha vardır. Bu çevrede, içinde değeli hayvanların (ceylan gibi) barındığı bir de milli park bulunur. Gence'den buraya dönemeçli dağ yoluyla ulaşılır ve küçük bir dinlenme tesisi mevcuttur.

d. Bakû-Şeki

Büyük Kafkasların güney eteklerini izleyen bu yol, iklimatik açıdan dinlenme potansiyeli yüksek, değerli tarihsel ve kültürel kaynaklara sahip, aynı zamanda bir ticaret merkezi olan Şeki'ye varmaktadır. Buradaki iki turistik otel, bir dinlenme kampı ve sporcuların dinlenme tesisi, kalınacak yerleri oluşturmaktadır.

e. Bakû- Gebele

Büyük Kafkasların güney eteklerinden geçen turistik yol, Gebele'ye ulaşımı sağlamaktadır. Gebele'nin 20 km dışında eski Gebele kentinin kale kalıntıları Hazraköy'de 15. yüzyıla ait iki anıt mezar ve M.Ö. 1-3. binlere ait mezarlar dikkat çekmektedir. Gebele'de turistik otelde ve turist kampında kalınabilir.⁴⁷²

f. Bakû-Yalama

Samur-Deveçi ovası ve Büyük Kafkasların kuzeydoğu eteklerini izleyen bu yol boyunca, hem yarı çöl peyzajı, hem de yeşil çayırları gözlemek mümkündür. Turistik yol, bir hatla Guba'ya diğer hatla Yalama'ya ulaşımı sağlar. Guba, 15. yüzyılda bir yerleşim yeri haline gelmiş ve 1744-1789 yılları arasında Guba Hanlığının merkezi olmuştur. Kentteki 15. yüzyıl hamamı, Cuma Mescidi ve camisi, diğer tarihsel camiler ve eski geleneksel evler görülebilecek yerler arasındadır. Kent çevresinde mineral su kaynakları bulunur. Yalama, Hazar Denizi yakınında olup, plajları, ormanları ile tanınmıştır. Bakû'ye ve deniz kenarına yakınlığından ötürü, en sık gidilen turistik yörelerden birisidir. Turist kampları, çocuk kampları ve bazı kurumların dinlenme tesisleri yer alır.⁴⁷³

⁴⁷² İBRAHİMOV A., a.g.e., s. 183.

⁴⁷³ İBRAHİMOV A., a.g.e., s. 184.

E. Yeni Konutlar

Çar Rusya'sı döneminde işçi kesimlerinin barınma ihtiyaçlarının karşılanmasının çok aşağı seviyelerde olması çeşitli kaynaklarda (özellikle dönemin sosyalist kaynaklarında) vurgulanmıştır. Ekonomik kısıtlılıkları nedeniyle asgari sağlık ve hijyen standartlarını karşılayacak güce sahip olmayan işçilerin bu ihtiyaçlarının karşılanması konusunda işverenler tamamen duyarsız davranmaktaydılar. Özellikle üretim bölgelerinde bu ihtiyacı karşılamak için yapılan toplu barınak girişimi 1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yarıda kesilmiştir.

Petrol endüstrisinde çalışanların durumu ile ilgili istatistiksel bilgiler içeren bir kaynak petrol çıkarma alanlarından birisinde bulunan işçi barınaklarının %64,24'de yemeğin yatak odasında pişirildiğini, %75'de ise yatak odasında yemek yendiğini aktarmaktadır. Bazı diğer bölgelerde ise bu oranlar sırasıyla %50,56 ve %77,79'dur. Bazı petrol çıkarma alanlarındaki barınakların %41,64'ü, bazılarında ise %47,48'i rutubetlidir⁴⁷⁴.

20.yüzyıl başlarında Azerbaycan'da işçilerin ağır ve dayanılmaz barınma koşullarının anlatıldığı pek çok eser vardır. Tezat oluşturan nokta, binlerce insanın sefil bir şekilde yaşadığı bu şehirlerde zengin kesimlerin ihtişamlı binalarının bulunmasıdır. Fakat özellikle petrol üretim merkezi olması nedeniyle dünya çapında bilinen ve pek çok yabancı sermayedarın bulunduğu Bakû'de yerli işadamlarının kendileri için yaptırdıkları mimari açıdan muhteşem binaların yanı sıra, pek çok sosyal amaçlı (daha çok sanatsal amaçlı, drama tiyatrosu, o dönemde çoğu Avrupa şehrinde bulunmayan ve günümüzde de tüm standartlara uygun özelliklerde yapılmış opera binası, ayrıca hastaneler, kütüphaneler) binalar yaptırmış olduklarına da değinmek gerekmektedir.

Yönetimi ele geçirmiş Sovyet devleti işçilerin konut ihtiyaçlarını ve sorunların kökünden halletmek için bir takım tedbirler gerçekleştirmiş, ilk önce başvurulan yöntem zengin sınıflara ve burjuvaziye ait olan evlerin el konularak işçiler arasında paylaşılması olmuştur.

⁴⁷⁴. ROSTOVSEV G. İ., *Bakû Petrol Endüstrisi Çalışanlarının Barınaklarının İncelenmesi*, Moskova, 1916.

Konut sorununun çözümlenmesinde “devrim” olarak nitelendirilmiş olan bu dönüş noktasıyla konutların yeniden paylaşımı dönemi başladı, fakat yoğun üretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü uzun dönemler boyunca yeni konut inşası hemen hemen hiç düzeyinde kaldı.

İç ve dış güçlerin muhalefetine rağmen Sovyet döneminin başlangıç yıllarında nüfusun barınak ve benzeri ilgili sıkıntılarını hafifletmek için küçük çaplı da olsa, bazı tedbirler hayata geçirilmiştir.

İç savaşın bitiminden sonra toplu konut inşaatı giderek hızlandırılmağa başladı. Yirmili yıllarda genellikle az katlı evler inşa edilmekteydi. Daha sonraki dönemlerde mutfak, banyosu, merkezi ısıtma sistemi ve elektrik teçhizatına sahip evler inşa edilmeğe başlanmıştır.

1960’lı yılların başlarında ülkedeki konut fonunun yaklaşık olarak %73’lük kısmı Sovyet yönetimi döneminde inşa edilen binalardan oluşmaktaydı.

Azerbaycan’ın şehir ve kasabalarında konut sayısının nasıl bir artış göstermiş olduğunu aşağıdaki tabloda görebilmek mümkündür. Rakamlar bin m² olarak gösterilmiştir.

Tablo: Azerbaycan’da Konut Fonundaki Değişmeler

Yıllar	1923	1926	1949	1956	1958	1959
Tüm şehirlerin konut fonu	3380	4257	8564	1956	11710	1432
Sosyal Konutları	1094	2000	5928	7736	8233	8701
Özel Mülkiyete Ait Konutlar	2286	2257	2636	3220	3477	5628

Azerbaycan’da 1960 yılına kadar devlet ve kooperatif kuruluşlar tarafından toplam alanı 6170 bin m² olan konut inşa edilerek kullanıma sunulmuştur. Bunun dışında şehir nüfusları kendi olanaklarıyla ve devletten aldıkları borçlarla 1946 yılından 1959 yılına kadar 1701 bin m² konut inşa ettirmişler. Köylerde aynı dönemde inşa edilen konut sayısı 135,7 bin olarak gerçekleşmiştir.

1950’li yılların sonlarına doğru inşaat işleri daha da hızlandırılmıştır. 1953–1959 yılları arasında devlet kuruluşları ve idareler tarafından 2615 bin m²

konut alanı kullanıma sunulmuştur. Bu rakam Sovyet yönetimi döneminde kullanıma sunulan konut alanından %42, 1933–1941 yılları arasında kullanıma sunulmuş konut alanından %250 daha fazladır.

Kolhozların⁴⁷⁵ (kolektif tarım teşkilatları) dışında devlet ve kooperatif kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen konut inşaatındaki artış dinamikleri aşağıdaki tabloda görülebilir.

Tablo: Sovyet Yönetimi yıllarında Azerbaycan’da dönemler itibariyle kullanıma sunulan konutlar:

Yıllar	Kullanıma Sunulan bin m ²	Yılda ortalama olarak kullanıma sunulan (bin m ²)
1920–1928 yılları	600	66
1.beş yıllık (1929–1932)	390	98
2.beş yıllık (1933–1937)	656	131
3.beş yıllığın ilk 3,5 yılı (1938–1941)	376	107
Savaş yılları (1941–1946)	121	27
1.beş yıllık (1946- 1950)	823	165
2.beş yıllık (1951–1955)	1456	291
1956–1959 yılları	1748	437
1920–1959 yılları arası toplam	6170	1322

Önceki dönemlerin konut projelerindeki yetersizlikler, inşaat alanında kullanılan teknik ve yöntemler incelenmeden ve bunlardaki hatalı yönler elenmeden konut sorununun temelden çözümlenmesinin zor olması nedeniyle inşaat teknolojilerinin geliştirilmesi ve inşaat kültürünün yükseltilmesi, tek tip projelerin daha yaygın kullanılması, konut inşaatında prefabrike betonarme parçaların daha yaygın kullanılması ve konut maliyetlerinin düşürülmesi yoluna gidilmiştir.

⁴⁷⁵ KOLHOZ- 1. Rusya’da komünist rejim sırasında kurulan kooperatifler. 2. Eski Sovyetler Birliğinde mülkiyetin ve tüketimin kolektif olduğu bir kooperatif biçimidir. Kolhoz üyelerinin kendilerine yeterli bir ev, bir bahçe, birkaç hayvan vb. özel mülkiyeti olabilirdi. 3. Sovyetler Birliğinde kolektif çiftliklere verilen ad; <http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=kolhoz>, erişim tarihi, 12.09.06.

Mimarlar ve inşaatçıların birlikte çalışmaları neticesinde tek tipli konutların inşası, daha faydalı bina yapılarının seçilmesi, konut inşaatının endüstriyel şekilde gerçekleştirilmesi, mekanikleştirilmesi ve inşaat işlerinin daha düşük maliyetlerle gerçekleştirilebilmesi mümkün olabilmiştir.

II. Dünya Savaşından sonra konut inşaatı programında planlanan hedefleri gerçekleştirebilmek için inşaat maliyetlerinin daha aşağı düzeylere çekilmesi gerekmektedir. Bu dönemde ilginç ve düşündürücü olan bir hususa değinmekte fayda görmekteyiz. Binaların ekonomik açıdan daha pahalıya mal olması, meskûn mahallerin çevre mimarisi açısından planlanmasını ve düzenlenmesini zorlaştıran nedenler arasında yer almaktadır. Binaların dış görüntülerine projelendirme ve inşaat aşamalarında önem verilmesi bir kusur olarak görülmüş ve tek tip projelerle monoton meskûn mahallerin kurulması yolu tercih edilmiştir.⁴⁷⁶

Konut inşaatında maliyetlerin düşürülmesi, bununla birlikte konut kalitesinin yükseltilmesi, projelendirme ve inşaat faaliyetlerinin iyileştirilmesi parti ve hükümetin gündemine sık sık alınan konulardan olmuştur. Bu amaçla 1955 yılında Komünist Parti ve Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiş yasayla mimarlık ve inşaat alanlarında projelendirme ve bilimsel araştırma faaliyetleri yeniden düzenlenmiştir.

Bu yasayla mimar ve inşaatçılara mimari konulara tek taraflı bakılmasının engellenmesi, projelendirme ve inşaatçılık faaliyetlerinde israfın ortadan kaldırılması, konut inşaatında öncül teknolojilerin geliştirilebilmesi için tek tip projelendirmenin benimsenmesi gibi hedefler belirlenmişti.

Bu tür konut planlaması yardımı ile çeşitli israflardan kaçınılmıştır. Daha sıkı meskûn mahallerin kurulması sayesinde konut inşaatı maliyetlerinin bir hayli azaltılmasını sağlanmıştır. Bunun yanı sıra, konut inşaatının mekanikleştirilmesi, tek tipleştirilmesi ve standartlaştırılması alanlarında gelişmeler kaydedilmiştir.

İnşaat malzemeleri sanayisinin ve inşaat kuruluşlarının üretim merkezlerinin yaygın şekilde geliştirilmesi neticesinde konut inşaatında

⁴⁷⁶ KASIMZADE E.A. *Problemi Razvitiya Azerbaydjanskoy Sovetskoy Arhitekturi*, Bakû, 1967.

endüstriyel yöntemlerin kitlesel şekilde kullanılmasına olanak sağlamıştı. Böylelikle, konut inşaatının esaslı ve devamlı olması da sağlanmıştır.

Yukarıda da değinilmiş olduğu üzere, konut inşaatında tek tip projelerin yaygın olarak kullanılması konut inşaatı kültürünü yükseltmeğe ve maliyetleri düşürmeğe olanak sağlamıştı. İnşaat faaliyetlerinin endüstriyel yöntemlerle yürütülmesi, prefabrike parça kullanımının artması ve kullanılan bu parçaların giderek büyütülmesi sonucunda emeğin verimliliği yükseltilmiş inşaat ve teslimat süreleri önemli ölçüde kısaltılmıştır.⁴⁷⁷

Azerbaycan'da yapılar genellikle, konut amaçlı, sosyal amaçlı ve sanayi amaçlı olmak üzere üç amaca göre yapılıyordu. 19. yüzyıl ve 20. yy. başlarında Azerbaycan mimarisinde Milli- romantik akım⁴⁷⁸ ve Avrupa akımı⁴⁷⁹ olmak üzere iki akım vardı.

Azerbaycan'da konut ve sivil inşaat faaliyetleri hacminin genişlemekte olması doğal bir sonuç olarak projelendirme kurumlarının gelişmesini gerektirmiştir. Bu tür inşaatların projelendirme faaliyetleri ülke çapında birçok kurum tarafından yerine getirilmiştir. Bununla birlikte, bu alanda esas faaliyetler Azerbaycan Devlet İnşaat Proje Enstitüsü (ADİPE) ve Bakû Devlet Şehir İnşaat Proje Enstitüsü (BDŞİPE) tarafından yürütülmüştür.

Bunlardan ilki olan ADİPE⁴⁸⁰ ülke çapında 30'dan fazla şehrin, bu kapsamda Sumgayıt, Mingeçevir ve Daşkesen⁴⁸¹ gibi yeni sanayi merkezlerinin planlanması ve projelendirilmesini gerçekleştirmiştir. Bu kurum ayrıca Bakû ve diğer şehirlerde sanatoryumlar, tatil beldeleri, konutlar ve çeşitli sivil yapılar, tiyatrolar, kütüphaneler, müzeler, kültür sarayları, eğitim ve araştırma kurumları, çeşitli sosyal ve idari binalar inşa edilmesi için projelendirme faaliyetlerini yerine getirmiştir.

Ülkede ilk tek tip projeler ADİPE tarafından hazırlanmıştır. Bu projeler ülkenin iklim koşulları ve ülkede üretilmesi kolay olan inşaat malzemelerinin

⁴⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: REŞİDOV Ç.M., ALLAHVERDİYEYEV N.N. Evolutsiya Rasseleniya i Problemi Razvitie Malih Gorodov i Lokalnih Gruppah Gorodov Azerbaydjanskoy SSR, Gorki, 1983.

⁴⁷⁸ FETULLAEV Ş.S, a.g.e.,s. 348.

⁴⁷⁹ FETULLAEV Ş.S., a.g.e. s.382.

⁴⁸⁰ Azerbaycan Devlet İnşaat Proje Enstitüsü.

⁴⁸¹ S.SAMEDOV, Azerbaycan Uralı, Bakû, 1966.

kullanılacağı hususları göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Daha sonraki tek tip proje çalışmalarının çoğunluğu bu kurum tarafından hazırlanmıştır.

ADİPE beş katlı konut binaları için tek tip projeler hazırlamış, bu projelere dayanılarak ülkede çok sayıda bina inşa edilmiştir. Kurum, ülke çapında inşa edilmiş olan çok sayıda okul, yatılı okul, anaokulu ve kreş, hastane, sinema, kulüp ve çeşitli sivil bina için tek tip projeye imza atmıştır.

ADİPE araştırma amacıyla konut projeleri ve çok sayıda normatif malzemeleri hazırlamıştır.

Bakû'de inşaat alanındaki kapsamlı işler BDŞİPE⁴⁸² tarafından yerine getirilmiştir. Bu kurum Abşeron yarımadasının bölgesel planlanmasını - ki bu SSCB'de ilk bölge planlamasıdır- Bakû şehri esas planını, Abşeron yarımadasında yerleşen bir takım meskûn mahallerin planlanmasını gerçekleştirmiştir. Tüm bu faaliyetler bölgedeki üretim güçlerinin geliştirilmesini bölgenin planlanması ve meskûn mahallerde gerçekleştirilen inşaat işleriyle ilişkilendirmeğe olanak sağlamıştır. Bu çalışmalara ulaşım, teknik donanım ve dinlenme alanlarının inşası da dâhildir.

BDŞİPE 20–25 yıl gibi uzun vadeli inşaat perspektifleri konularını çözümlemekle birlikte, savaş sonrası tüm yıllarda şehirde inşaat alanlarının yerleşim planlarını da hazırlamıştır. Bu çalışmalara şehrin ana yollarının yerleşim planı (1948), şehirde bulunacak inşaat alanlarının yerleşim planları (1958–1960), Bakû ve bağlı kasabalarda inşaat alanlarının yerleşim planları (1959) gibi kapsamlı çalışmalar da dâhildir.

Bakû'de konut ve sivil yapılanmanın gelişmesi ile bağlantılı olarak BDŞİPE'nün faaliyetleri de genişlemiştir. Ülkenin diğer projelendirme kurumlarının ihtisaslaşmalarını göz önüne alarak daha önceleri başka kurumlar tarafından da gerçekleştirilen Bakû şehrindeki konut ve sivil projelendirme işleri BDŞİPE'ne verilmiştir.

⁴⁸² Bakû Devlet Şehir İnşaat proje Enstitüsü.

Kurum, 1960'lı yıllardan başlayarak şehrin önemli meskûn bölgelerinde gerçekleştirilen inşaat faaliyetleri için projeler hazırlamış ve bu projeler esasında inşa edilen konut alanı milyonlarca m²'yi bulmuştur.

Ayrıca, kurumda araştırma geliştirme faaliyetleri kapsamında deneysel çalışmalar gerçekleştirilmiş, sadece konut projeleri değil, iş merkezlerinin, ticaret merkezlerinin, 2500 koltuk kapasiteli sinemanın, 400 yatak kapasiteli hastanenin, çeşitli sosyal amaçlı binaların, viyadüklerin projelendirilmesi de bu kurum tarafından gerçekleştirilmiştir.

BDŞİPE Bakû'de ulaşım ve çevre düzenleme alanlarında da önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Kurumun projelerine dayanılarak şehirde çok sayıda anayol, cadde ve sokak inşa edilmiştir. Şehrin tüm çevre düzenleme çalışmalarının projelendirilmesi de bu kurum tarafından yerine getirilmiştir.

Azerbaycan'da kamu ekonomisinin geliştirilmesine yönelik olarak 1959-1965 yılları arasını kapsayan yedi yıllık planda konut ve sivil inşaat alanında önemli faaliyetler gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

Plana ilişkin yatırım planının ve inşaat faaliyetleri hacminin milyon manat olarak ifadesini aşağıdaki tabloda görmek mümkündür.

Tablo: İnşaat İşleri İçin Planlanan Sermaye Yatırımları ve İnşaat Faaliyetlerinin Hacmi

a) Sermaye Yatırımları Hacmi	1960-1965 yılları	Yıllar					
		1960	1961	1962	1963	1964	1965
Konut inşaatı	5379	530	797	821	919	938	867
Kamu hizmet kurumları inşaatı	1096	99	119	131	143	190	323
Eğitim kurumları	721	78	98	102	110	121	141
Kültür kurumları	408	51	50	58	64	65	69
Sağlık kurumları	420	43	47	53	64	103	70
b) İnşaat- Montaj Faaliyetlerinin Hacmi							
Konut inşaatı	5289	516	786	807	908	923	953
Kamu hizmet kurumları inşaatı	867	82	99	108	122	155	226

Eğitim kurumları	623	67	81	87	96	104	124
Kültür kurumları	196	29	22	25	29	31	33
Sağlık kurumları	352	36	37	49	52	92	61 ⁴⁸³

1959–1965 yılları arasında toplam 4257 bin m² konut alanı, 129 bin

Öğrenci kapasiteli okul binaları, 6 bin yatak kapasiteli hastane binaları, 32,2 bin kapasiteli ana okul ve kreş kullanıma sunulmuştur. Bu binaların kullanıma sunulmaları yıllar itibarıyla aşağıdaki tablodan görülebilmektedir.

Tablo: 1959–1965 Yıllarında Yıllık Olarak Kullanıma Sunulmuş Binalar

Binalar	1960– 1965	Yıllar					
		1960	1961	1962	1963	1964	1965
Konut alanları (bin m ²)	4256	405	618	640	720	747	817
Okullar	129	14,6	17,1	18,1	19,1	21,6	25,6
Hastaneler (bin yatak)	6	0,5	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Anaokulları ve kreşler (bin kişilik)	32	2,07	3,02	3,48	7,01	6,0	7,17

Daha önceki dönemde başarılmış olan işlerle karşılaştırıldığında yukarıda bahsi geçen yedi yıllık dönemde önemli işler gerçekleştirildiği görülmektedir, bununla birlikte izleyen dönemlerde faaliyetlerin hacmi daha da artmıştır.

Yedi yıllık dönemde bir önceki beş yıllık dönem olan 5. beş yıllıkta ve genel olarak 1920–1959 yılları arasında kullanıma sunulmuş olan konut alanından sırasıyla %30 ve %43 daha fazla konut alanı kullanıma sunulmuştur.

Yine bu dönemde açılan okullarda eğitim alan öğrencilerin sayısına göre 1951–1961 yıllarında açılmış olan okullardan 7 kat, anaokulları ve kreşler ise 4,3 kat fazla olmuştur.

Bu dönemde çok sayıda kültür sarayı, tiyatro ve sinema, tatil beldeleri ve sanatoryumlar açılmış, Bakû şehrinde yeni sirk binası, sinema ve çok sayıda çeşitli bina ve yapı inşa edilmiştir.

⁴⁸³ Bu dönemde yaklaşık olarak 1manat = 2 USD olduğu göz önünde tutularak tablodaki rakamların ikiye çarpılmasıyla daha anlamlı rakamlar elde edilebilir.

1965 yılına kadar ülkenin tüm şehirlerine su boru hatları döşenmiş ve pek çok şehirde kanalizasyon sistemi kurulmuştur.

1. Yeni Konutların Yapılması Yönünde Atılan Adımlar

Azerbaycan'da uygulanan çeşitli projeler ile ilçelerin ve mahallelerin gelişimi sağlamaktadır. Aynı projelerde özellikle 4–5 katlı ve her birinde 1, 2 ve 3 odalı dairesi olan taş evlerin inşası düşünülmüştür. Bir ailenin yaşaması için düşünülen bu daireler çağdaş alt yapıya sahiptir. Bir başka deyişle evlerde elektrik, su, doğalgaz, kanalizasyon sistemi, ısıtma sistemi hem de dairelerin temiz hava ile sağlanması düşünülmüştür. Bunlarda balkonlar yapılmıştır. Bakû'de daire inşasında taş duvarlı evlerin yanında panel evler de inşa edilmiştir. Bu paneller Bakû inşaat fabrikalarında üretilmiştir.

Şehirde sosyo-kültürel tesisler, ilköğretim okulları, alışveriş merkezleri çeşitli planlar çerçevesinde yapılmıştır. Bunun dışında genelde dairelerin alanı arttırılıyor ve bir kural olarak sadece 2 daireli bölmeler yapılıyor. İnşaatın maliyetini düşürmek için dairelerin uzunluğunun ve katlarının sayısının da arttırılması planlanıyor. Şunu söyleyebiliriz ki daha mükemmel dairelerin yaratılması sayesinde yeni bir etap başlamıştır. Yeni binalar inşa edilen şehir arazisinin estetik görünümünün gereken seviyede olmasını her şeyden önce uygulanan çeşitli planlar şehir kurma açısından başarısızlığı ve bu plan türlerinin kısıtlı olmasının sonucudur. Bu yüzden de şimdi hazırlanan çeşitli planlarda dairelerin daha elverişli olmasının yanında bunların dış görünümünün güzelliğine, uzunluğunun ve yüksekliğinin değişkenliğine özellikle dikkat edilir. Kitlesel inşaat için hazırlanan çeşitli evlerin toplam sayısı 30'a çıkarılmıştır. Çeşitli projelerde 5 katlı binalardan başka 9,16 katlı büyük panelli binalara geniş yer verilmiştir. Katların iç yüksekliğini 2,5–2,7m'ye yükseltilmesini düşünürsek yeni binaların daha yüksek olacağı anlaşılmaktadır.

Yeni çeşitli projelerin şehir kurma üstünlüklerinden bahsederken şimdiki dairelere nazaran daha elverişli bir ortam çıkacağını, dairelerin alanının bir hayli artacağını göstermek gerekir.

Bunların inşasında çeşitli projelerin uygulanması onların sanayileşme derecesini arttırmaya fırsat yaratıyor. İnşaat zamanı fabrikalarda hazırlanmış paneller, bloklar, merdivenler, balkon tavanları ve ara kesmeler sık sık kullanılmaktadır. Birleştirilmiş demir-beton bölümlerini üreten fabrikaların üretim hacmi 710.000 m³'e çıkmaktadır.

Bunun dışında çimento fabrikaları genişletiliyor, onların üretim gücünün arttırılması için birtakım işler yapılıyor. Örneğin Karadağ Çimento Fabrikasının üretiminde hayata geçirilen birtakım önemli işler sonucunda 1964 yılında müessesenin üretim gücü önceki yıllara nazaran 10 kat artmıştır.

1971 yılında ülkede çimento üretimi 1455 tona çıkmıştır. İnşaatın kaliteli taş, çakıl, kum ve başka malzemelerle sağlanması için yeni büyük taş ocakları açılmıştır.

Sumgayıt'ta inşa edilen polimer fabrikası kullanıma açıldıktan sonra inşaatta yeni çağdaş malzemelerin uygulanması daha da artmıştır.

1930'lu yıllarda Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde devam eden okul inşası şehir kurma işinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Şehirlerin yeniden kurulmasında atılan ilk büyük adımlar sırf okul inşası ile ilgilidir. Gence, Şeki, Nahçıvan, Guba gibi şehirlerde inşa edilen okul binaları bunlara örnek olabilir.

İlköğretim okullarının inşası geniş kapsamlı yayılsa da bu binaların şehir kurma önemi okullara nazaran bir hayli az idi. İlçe merkezlerinde ise bu müesseseler için esas itibariyle eski binalar kullanıldığı için burada aynı binaların şehir kurma etkisi göze çarpmıyordu.

Sosyo-kültürel binaların şehir kurmada rolünü göstermek için onların yerleşim merkezleriyle karşılıklı alakasından da bahsetmek gerekir.

1950 yılına kadar şehirlerde daire inşası en çok mahalleler şeklinde yapılıyordu. Bu yüzden de sosyo-kültürel binalar, alışveriş merkezleri ana sokaklara yerleştiriliyordu. Sosyo-kültürel binalar içinde kulüpler önemli yer almaktaydı. Örneğin Sumgayıt'ta inşa edilen kulüp binaları ana sokaklarda ve şehrin merkez meydanında başlıca şehir kurma unsuru gibi iştirak ediyordu. Bu devirde alışveriş merkezleri ise ister yeni isterse de eski şehirlerin inşasında bir kural olarak ana sokaklarda yerleşmiş yerleşim alanlarının ilk katlarında yerleştirilmiştir. Bu usul alışveriş binalarının beraber şekilde yayılmasını sağlamakla ana sokakların mimarlık yüzünün güzelleştirilmesinde pozitif rol oynuyordu. Fakat şehirlerin büyük sokaklar etrafında inşası ve tüm dikkatin sokakların kuruluş meselesinin çözülmesine verilmesi, genelde şehirlerin mahalle iç ihtiyaçları sayesinde yapılıyordu.

1955 yılından sonra şehirlerin inşasının boş alanlarda merkezileştirilmesi ve yerleşim ilçelerinin ilçeler prensibi esasında kurulması sosyo-kültürel binaların,

okulların, kulüplerin, sinemaların, ilköğretim okullarının, alışveriş merkezlerinin de yerleşmesinde büyük etki göstermiştir.⁴⁸⁴

Sosyo-kültürel binaların inşası ilçelerde tek bir şehir kurma esasında kompleks usulü ile yapılıyordu. Fakat bu usul bazen doğru uygulanmadığı için gereken sonucu vermiyordu. Böylelikle sosyo-kültürel binalar yerleşim merkezlerine nazaran yavaş inşa ediliyordu. Bunun yanında ilçelerde sosyo-kültürel binalar, özellikle alışveriş merkezleri düzgün yerleştirilmiyor, hizmet yerleri küçük binalara parçalanıyor ve böylelikle bunların şehir kurma önemi azaltılıyordu. Sonuçta yeni inşaat alanlarındaki sosyo-kültürel alanlar yerel inşaatın renkliliğini ve ifadesini azaltıyordu.

Sallahana’da gerçekleştirilen inşaat faaliyetleri, alışveriş merkezlerinin dağınık şekilde yapılmasının şehrin görüntüsünü olumsuz yönde etkilediğini göstermiştir.⁴⁸⁵

2.Şehirlerde Hayatın Kolaylaştırılması Yönünde Atılan Adımlar

a. Doğal Gaz Boru Hatlarının Yapılması

1960’lı yıllarda evlerde doğal gaz kullanımı da hacim olarak artış göstermiştir. 1960 yılının başlarında ülkedeki şehir ve işçi kasabalarında 110 binden fazla eve, bu kapsamda 1958–1959 yıllarında 43 bin eve doğal gaz hatları ulaştırılmıştır. Şehir ve kasabalarda doğal gaz hatları şebekelerinin toplam uzunluğu 300 km’den fazladır. Bakû’de, Sumgayıt’ta ve Ali Bayramlı’da tüm evlere doğal gaz verilmesi tamamlanmış, diğer şehirlerde çalışmalar hızlandırılmış ve genişlendirilmiştir. Yine bu yıllar içerisinde Karadağ- Ağstafa-Tiflis doğal gaz hattının döşenmesi bu güzergâhta olan illere de doğal gaz hizmeti verilmesini kolaylaştırmıştır. Doğal gazın ulaştırılamadığı yerlere ise sıvı gaz (tüp gaz) hizmeti verilmeğe başlanmıştır⁴⁸⁶.

1970-1989 yılları arasında Azerbaycan’da doğal gaz üretimi ile ilgili sistematik bilgiler aşağıda bulunmaktadır:⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. EFENDİYEV V., DEMİRGAYAYEV Ş. **Osnovnie Etapı Formirovaniya Gorodskogo Rasseleniya Azerbaydjana**, B. Sb. Nauçnih trudov “Geograficheskie problemi Sovershenstvovaniya i kompleksnoe razvitie narodnogo xozyaystva” Bakû, AGU, 1988.

⁴⁸⁵ İSMAYILOV Enver, **Şehirlerin Baş Planlarının Tertibi ve Tatbiki**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1974, s.34–50.

⁴⁸⁶ İSMAYILOV, a.g.e., s.51.

⁴⁸⁷ KEİB/ BDT Araştırma Dizisi No 6, **Azerbaycan**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın no: 1992-28, s. 12.

Yıllar	Milyon Metreküp	BDT İçindeki % Payı
1970	6	3
1975	10	3
1980	14	3
1985	14	2
1989	11	1

b. Şehirlerin Su İhtiyacının Temin Edilmesi

Şehir ve kasabaların su ihtiyacının temin edilmesi için de önemli işler yapılmıştır. Bakû şehrine ilave su boru hatları çekilmiş ve diğer şehirler ve il merkezlerine su boru hatları döşenmiştir. 1940 yılından 1960 yılına kadar geçen 20 yıllık sürede şehirlere ulaştırılmış su boru hatlarının uzunluğu %87, sokaklardaki boru hatları uzunluğu %82, su hizmeti ise %310 artmıştır.

c. Ulaşımın Sağlanması

Sanayileşmenin hızlanması, yeni sanayi merkezlerinin ortaya çıkması ve nüfusun artması ile ilişkili olarak şehir toplu taşımacılığının tüm çeşitleri geliştirilmiştir. Tramvay, trolleybüs, otobüs taşımacılığı yaygınlaştırılmış ve bu sadece Bakû'de değil diğer şehirlerde de (örneğin, Gence, Sumgayıt) gerçekleştirilmiştir. Bakû'de tramvay taşımacılığı 1924 yılından, Gence'de 1933 yılından, Sumgayıt'ta⁴⁸⁸ ise 1959 yılından itibaren yürütülmeğe başlamıştır. 1959 yılında aktif tramvay yolları uzunluğu 1928 yılındakine kıyasla %270, trolleybüs taşımacılığı 1959 yılında 1942 yılındakine oranla yaklaşık %700, şehir içi otobüs taşımacılığında kullanılmakta olan otobüslerde taşınan yolcu sayısı 1959 yılında 1950 yılındakine oranla %870 olarak artış göstermiştir.

Şehir toplu taşımacılığının gelişmesi sokak ve caddelerin yeniden yapılandırılması ve trafik akışının kolaylaştırılması amacıyla ilave tedbirler gerçekleştirilmiştir.

⁴⁸⁸ HÜSEYNOĞLU H. RZAYEV B. Sumgayıt'ın Dünü, Bugünü ve Ekolojisi, AHT, 1990, no 4, s.48–54.

d. Sağlık Hizmetleri

1920 öncesinde ülkede toplam 1123 yatak kapasitesinde -bunlara doğum evlerinin 40 yatak kapasitesi de dâhildir- 43 hastane bulunmaktaydı. 1940 yılında ülkede kapasitesi 12.600'e ulaşmış 222 hastane (doğum evlerinin kapasitesi 2025 yatak), 1959 yılında ise 25.800 yatak kapasiteli 587 hastane (doğum evleri 3043) bulunmaktaydı. Aile planlaması, ana-çocuk danışmanlığı hizmetleri veren kurumların sayısı ise 1940 yılında 88, 1959 yılında ise 219 olarak gerçekleşmiştir.

Azerbaycan'da hastaneler, 1940 yılından sonra tek tipli projeler esasında inşa edilmeğe başlanmıştır. Bu durum özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra hastane inşaatlarının hızlandırılmasına ve kapasitelerinin artırılmasına olanak sağlamıştır.

Azerbaycan'da devlet tarafından inşa edilip açılan hastane ve polikliniklerin sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo: Kullanıma sunulmuş hastane ve poliklinikler

Yıllar 1927-1959	Kullanıma Sunulmuş Bina Sayısı	Ortalama Olarak Yıllık Kullanıma Sunulmuş Miktarı
1927-1928	200	100
1. Beş Yıllık (1929-32)	260	65
2. Beş yıllık (1933-1937)	250	50
3. Beş yıllığın ilk üç yılı (1938-1941)	321	107
Savaş yılları (1941-1945)	345	69
4. Beş Yıllık (1946-1950)	91	18
5. Beş Yıllık (1951-1955)	1085	217
1956-1959 yılları	556	139
Toplam	3108	765

Tablodaki rakamlardan açılan hastane ve poliklinik sayılarında artışın hızlandığı görülmektedir.

Sanatoryum ve tatil bölgelerinin inşasına da özel önem verilmiş, Abşeron'da, Naftalan'da, Şuşa ve Şamahı'da tatil beldeleri ve sanatoryumlar yapılmıştır. Sadece 1959 yılında ülkede 6574 yatak kapasitesine sahip 12 tatil beldesi ve 4 sanatoryum kullanımda idi.

Sanatoryumlar tedavi işlerinde yardımcı olabilmesi için kaplıcalara yakın ve gerekli tıbbi alt yapıya sahip olarak inşa edilmiştir. Bunlardan birisini örnek olarak göstermek gerekirse, balneoloji açısından çok değerli olan İstisu kaplıcalarında 50 yatak ve 50 tedavi küveti kapasitesine sahip sanatoryum inşa edilmiş, buna ek olarak yine aynı yerde 150 kişilik otel, her biri 100 kişi kapasiteli 2 misafirhane ve toplam 24 daireden oluşan 2 bina inşa edilmiştir⁴⁸⁹.

e. Eğitim Hizmetleri

1959 yılında Azerbaycan'da anaokulu kapasitesi 14.590'a, kreş kapasitesi ise 33.200'e yükseltilmiştir. Boyutları rakamsal olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiş kreş ve anaokulu hizmeti sadece büyük şehirlerde değil, ülkenin her tarafına yaygınlaştırılmıştır. Ayrıca, şehir dışına yapılan izci kampları sayısında da artış olmuştur. 1958 yılında ülke genelinde 79 şehir dışı izci kampı 34.600 çocuğa hizmet vermiştir. Tablo: Devlet tarafından inşa edilerek açılan kreşler ve anaokulları:

Yıllar 1927-1959	Kullanıma açılan		Yıllık Ortalama
	Kreş	Anaokulu	Teslimat Sayısı
1. Beş Yıllık (1929–32)	100	260	90
2. Beş Yıllık (1933–1937)	1430	1674	621
3. Beş Yıllığın İlk Üç Yılı(1938–1941)	1450	2884	1060
Savaş Yılları (1941–1945)	50	408	92
4. Beş Yıllık (1946–1950)	100	152	50
5. Beş Yıllık (1951–1955)	2235	1185	1060
		834	743

⁴⁸⁹ ALLAHVERDİYEV S., HAKVERDİYEV E., BEHBUDOV M., *Azerbaycan Tarihi*, Bakû, 2005, s. 295.

1956–1959 Yılları	2139		
Toplam	7504	7397	3716

Çalışan kesimlerin eğitim düzeyinin yükseltilmesi için teknik okullar ve meslek liseleri gibi yüksek ihtisas okulları açılarak bu okulların sayısı arttırılmıştır.

Ülkede ilkokul, ortaokul ve lise düzeyinde hizmet veren eğitim kuruluşlarına ilişkin istatistikler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.⁴⁹⁰

Tablo: Devlet tarafından açılmış olan okullar ve kapasiteleri

Yıllar	Kullanıma Açılanlar		Şehir ve Kasabalarda	
	Okullar	Kapasite	Okullar	Kapasite
1920–1928	185	27000	24	7680
1. Beş Yıllık (1929–32)	214	49320	16	5760
2. Beş Yıllık (1933–1937)	336	108090	76	42310
3. Beş Yıllığın İlk Üç Yılı (1938–1941)	103	29530	43	18645
Savaş Yılları (1941–1945)	6	1175	1	400
4. Beş Yıllık (1946–1950)	32	8201	15	4876
5. Beş Yıllık (1951–1955)	59	18647	43	14765
1956–1959 Yılları	53	21036	49	19956
Toplam	988	262999	267	114392

Ülkede kullanıma verilen okul sayısında da artış olmuştur. Şehir ve il merkezlerinde okullar ve yatılı okullar yapılmış, okul hizmeti tüm köylere götürülmüştür. Hastane yapımında olduğu gibi, okul inşaatında da tek tipli binalar yapılması okul binasında ve çevresinde gereksiz ayrıntıların ortadan kaldırılmasına ve pedagojik sürecin doğru biçimlendirilmesine, inşaat giderlerinin azaltılmasına ve binanın hızlı bir biçimde kullanıma sunulmasına olanak sağlamıştır.⁴⁹¹

⁴⁹⁰ SARKISOV V.A. “Novie Shkolı Bakû”, Arhitektıur SSSR, NO–6, 1969.

⁴⁹¹ SADIGOV R.N. Azərbaycan S.S.C’de Şehir Kurma Faaliyetlerinin Artırılması, Bakû, 1960, s.3.

Endüstrileşmenin desteklenmesi amacıyla büyük şehirlerde mesleki okullar, diğer şehir ve il merkezlerinde ise tarımın geliştirilmesi amacıyla “mekanize tarım” okulları inşa edilmiştir.

Sovyet yönetimi döneminde ülkenin pek çok şehrinde enstitüler, teknik okullar ve üniversiteler açılmıştır. Bu tür eğitim kurumlarının özellikle yoğun olduğu Bakû şehri 1980’li yıllarda dünyanın önde gelen bilim merkezlerinden birisi durumuna gelmiştir.⁴⁹²

f. Eğlence ve Sosyal Faaliyetler

Yine bu dönemde ülkede çok sayıda kulüpler, kültür sarayları, kütüphaneler, kültür- eğitim evleri inşa edilmiştir. Devrim öncesinde ülkede sadece 2 sinema binası ve 17 sinema düzeneği, 18.000 kitaba sahip 25 kütüphane bulunmaktaydı. Sovyet döneminde ise kulüp binalarının sayısı 1941 yılında 1633 olmuş, bu sayı 1959 yılında 2170’e ulaşmıştır.

Kulüp ve kültür saraylarının inşa edilmesine ek olarak sinema ve tiyatro binalarının sayısında da artış olmuştur. Pek çok şehirde hizmete sunulan bu kültür alanlarından sinemaların kullanımı hakkında küçük bir örnek bu hizmetin ne kadar geliştirilmiş olduğunu gösterebilir niteliktedir. Şöyle ki, 1950 yılında ülkede satılan sinema bileti sayısı 14 milyon, 1959 yılında ise 44,1 milyon adet olmuştur. 1955–1960 yılları arasındaki beş yıllık dönemde toplam kapasitesi yaklaşık dört bin olan 9 kışlık sinema, 9.100 kişilik kapasiteye sahip 40 yazlık sinema ve açık sinema alanı inşa edilmiştir. Bakû’de 1000 kişilik drama tiyatrosu binası inşa edilmiş, benzeri binalar diğer şehirlerde de kurulmuştur.

Kulüp ve kültür saraylarının sayısındaki artış beraberinde kütüphane sayısındaki artışı da getirmiştir (diğer ifadeyle, bu binalarda ayrıca kütüphane bölümü bulunmuştur). 1920–1960 yılları arasında ülkede kütüphanelerin sayısı 103 kat, bu kütüphanelerin kitap fonu ise 979 kat artmıştır.⁴⁹³

⁴⁹² MAHMUDLU, **Tarih**, Baku, 2006, s. 535.

⁴⁹³ İSMAYILOV Enver, a.g.e., s.34–50.

g. Spor

Spor sahası yapılması da önem verilen konular arasındaydı. 1959 yılında ülkede her birisi 1500'den fazla kapasiteye sahip 24 stadyum, 469 futbol sahası, 52 spor merkezi, 417 basketbol alanı, 2748 voleybol sahası, yazlık ve kışlık olmak üzere toplam 15 yüzme havuzu hizmete sunulmuştur⁴⁹⁴

ğ. Hizmet Alanları

Nüfusun günlük ihtiyaçlarını karşılamak için mal ve hizmet satan kuruluşların sayısında belirgin bir artış gerçekleşerek, 1924 yılında sayısı toplam 126 adet olan hizmet işletmelerinin sayısı 1959 yılında 3250'ye çıkmış, yine 1924 yılında toplam 2165 adet olan mağaza ve satış yeri sayısı 1959 yılında 9868'e yükselmiştir.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ İSMAYILOV Enver, a.g.e., s.34–50.

⁴⁹⁵ İSMAYILOV Enver, a.g.e., s.34–50.

IV. BÖLÜM

Genel Değerlendirme

A. Şehir Yerleşmesinin Genel Özellikleri

Azerbaycan şehirlerinin planını hazırlarken ülkenin kendine özgü özellikleri, doğal hava koşulları mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Söz gelişi, Azerbaycan’da güneş radyasyonunun çok yüksek olduğunu, yazın sıcak geçtiğini, az yağmur yağdığını, kışın havaların ılık geçtiğini hatırlatmak gerekir. Bu yüzden binaların güneş radyasyonundan ve yüksek sıcaklıktan muhafazası birçok ilçe için özellikle önem taşıyor. Planlama zamanı bazı ilçelerde ara sıra esen güçlü “kuzey rüzgârlarını” da dikkate almak gerekir. Bunun dışında biliyoruz ki, Azerbaycan’da 6 ile 9 şiddeti arasında depremler oluyor. Yeni planlar hazırlanırken bunlar kesinlikle unutulmamalıdır. Azerbaycan’da eski şehirlerin yeniden kurulması ve geliştirilmesi alanında az iş yapılmıştır. Eski şehirler hazırlanırken onların formlaşmış kuruluşunu kökünden değiştirmek mümkün değildir. Yeni yaratılmış planlar şehirlerin ana sokaklarını, içtimai merkezleri belirtir. Olayların bu tür çözümü Azerbaycan’ın eski şehirlerinde, özellikle Gence ve Şeki’de mutlaka dikkate alınmalıdır.

Azerbaycan şehirlerinin yeniden kurulmasının ilk etabı özellikle bir-iki katlı binaların inşası ve küçük mahallelerin yaratılması ile başlanmıştır. Sonraki etaplarda yaşanan mahalleler gittikçe büyütülmüş, az katlı binalar çok katlı binalara çevrilmiştir.

Bu arada Azerbaycan’da birçok şehrin yol kenarlarına kurulduğunu vurgulamak gerekir. Bu yollarda araçların hareketi gittikçe artıyor. Bu yüzden tüm ana planlarda bu tür yolların şehirden kenara geçirilmesine dikkat etmek gerekir. Bu olay Ağdaş, Gökçay, Gence ve s. şehirlerin ana planlarında mutlaka yer almalıdır.

Eskiden yaşanmış mahallelerin plan kuruluşu saklandığı için böyle yerlerde inşaat işleri esasen boş alanlarda yapılmıştır. Genelde şehir merkezlerinin eski kuruluş yerleri muhafaza ediliyor, bunun yanında burada birçok yeniden kurma işleri yapılıyor. Boş alanlara kurulmuş şehir merkezleri kapalı şekilde oluyor. Dağ yamaçlarında olan şehirlerde ise evlerin kapı pencereleri dağ yamacının iniş yönüne yerleştiriliyor. Tüm

eski şehirlerde mimarlık abideleri muhafaza ediliyor, çevre temizleniyor ve aynı abideler şehirlerin yeni mimarlık simasına dâhil ediliyor.⁴⁹⁶

Azerbaycan’da objektif sosyal ekonomik, tarihi ve doğa amillerinin etkisi altında kendine özgü ekonomi alanları ortaya çıkmış ve buna uygun olarak da yerleşme sistemi oturmuştur. Bu sistemin içinde yaşam yerlerinin gelişmesi önemli yer tutmaktadır. Genellikle Azerbaycan için şehir nüfusunun büyük bir bölümü Abşeron yarımadasında, daha doğrusu Bakû-Sumgayıt aglomerasyonunda toplanmış durumdadır.

Azerbaycan’a kıyasla çok küçük araziye kapsayan Bakû-Sumgayıt aglomerasyonunda 1979 yılında 1,7 milyon nüfus toplanmıştır. Bu da Azerbaycan arazisinin %28’ini oluşturmaktadır. Bu şehir nüfusunun %57’si anlamına gelir. 1979 yılındaki sayıma göre Azerbaycan’ın 60 şehrinden 41’nin ahalisinin sayı 20 binden az olmuştur. 1939–1979 yıllarında belgelerin araştırılması şehirlerin sayının iki katına çıktığını göstermiştir. Bunların içerisinde nüfusu 20 binden 50 bine kadar olan şehirler üstünlük teşkil etmiştir. Bu yıllar içinde şehirlerin yaranmasının ilk aşaması olan şehir tipli kasabaların sayısı bir hayli artış göstermiştir. 1939 yılında 56 şehir tipli kasaba vardı, 1979 yılında ise bunların sayısı 125’e yükselmiştir. Azerbaycan’da kasabaların sayısı şehirlere göre iki kat fazla idi.⁴⁹⁷

Azerbaycan’da şehir şebekesinin gelişmesinin karakter yönleri aşağıdaki gibidir:

1. Ülkenin payitahtı Bakû ve Sumgayıt⁴⁹⁸ diğer şehirlere kıyasla daha hızlı gelişme göstermiştir.
2. Yeni benimsenen bölgelerde ortaya çıkan şehirler daha hızlı gelişme göstermiştir.(Mingeçevir⁴⁹⁹, Ali Bayramlı, Siyezen, Daşkesen⁵⁰⁰). Bu şehirlerin nüfusu 10 binle 60 bin arasında değişiyor(1979).
3. Demiryolları ve önemli otomobil yollarının kavşaklarında yerleşen şehirler hızlı gelişme göstermiştir (Yevlah, Ağdam, Lenkeran, Berde, Haçmaz ve diğerleri).

⁴⁹⁶ NADİROV A., *Azerbaycan Respublikasının İktisadi İnkişaf Merhaleleri*, Bakû, Elm, 2002.

⁴⁹⁷ EFENDİYEV Vüsat, *Urbanizasiya ve Azerbaycan’ın Şehir Yaşayış Meskenleri*, Bakû, 2002, s.91

⁴⁹⁸ DULAYEVA Z.A., *Sumgayıt- İndustrialnyı Gigant Azerbaydjana*, Bakû, 1962.

⁴⁹⁹ BUNYADOV Z.M., “Ob İmeni Mingeçevir”, DAN Azerbaycan SSC no 2, cilt 15, 1959.

⁵⁰⁰ ABDURRAHMANOV B., *Daşkesen*, Bakû, 1958.

4. Rayon merkezleri olan şehir tipli kasaba ve köylerin bazıları şehirlere dönüşmüştür. 1985’li yıllarda bu şehirlerin nüfusu 10 bin ile 30 bin arasında değişme göstermiştir (Lâçin⁵⁰¹, Zerdab).⁵⁰²

1. Şehir Nüfusunun Artış Kaynakları

Azerbaycan’da şehir nüfusu doğal ve mekanik (göçler sonrası) artış, aynı zamanda köylerin şehir tipli kasabalara ve şehirlere (esasen rayon merkezleri olan şehirlerin) dönüşmesi sayesinde olmuştur. Bu üç gösterge içerisinde şehirlerde olan doğal artış önemli yer tutmaktadır. Genellikle 1939–1970 yılları arasında (hatta 1975 yılına kadar) Azerbaycan’da şehir nüfusunun artmasındaki doğal yol SSCB üzere olan orta rakamdan yüksek olmuştur.⁵⁰³

Azerbaycan’da şehir nüfusunun artmasında mekanik yolun, yani göçlerle olan artışın rolü azdır. Bu da Azerbaycan’ın pek çok şehirlerinin cazip yanlarının zayıf olması ile ilgilidir. 1980’li yıllarda ülkeye diğer yerlerden gelenlerin sayısı azalmıştır. Bu yıllarda Azerbaycan şehirlerinde mekanik artış Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ın köy yerlerinden gelenlerin sayesinde olmuştur. Mekanik artışta Rusya Federasyonundan gelenler önemli yer tutmaktaydı. Azerbaycan’dan ise genellikle Ukrayna ve Beyaz Rusya’ya gidenlerin sayısı fazla idi.⁵⁰⁴

Harekette olan nüfus, şehir nüfusunun yapısını önemli ölçüde etkilemektedir. Şehirlerde işgücü olan nüfusun sayısı durmadan artış gösteriyordu. Azerbaycan şehirlerine gelenler içerisinde işgücü olan nüfus %89,5’i oluşturmuyordu. Gidenlerin içerisinde ise işgücü olan %90,8’i oluşturmaktaydı. Bunun dışında gelenlerin içerisinde erkekler %67,0, bayanlar %33’ü oluşturmaktaydı. Gelen nüfusun hem farklı rayonlar, şehirler üzere yerleşmeleri çeşitlilik göstermektedir. Azerbaycan’a gelenlerin %82’si Bakû, Gence, Sumgayıt⁵⁰⁵, Mingeçevir⁵⁰⁶ şehirlerinde toplanmıştır. Gelenlerin çoğunluğu Abşeron ekonomik rayonunda yerleşmiştir. Bu ise ekonomik rayondaki Bakû ve Sumgayıt şehirlerinde hem üretim hem de gayri üretim alanlarının gelişmesi,

⁵⁰¹ ACE Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI. cilt, **Lâçin maddesi**, Bakû, 1982, s. 173

⁵⁰² EFENDİYEV Vüsat, a.g.e, s.228–313.

⁵⁰³ HACIZADE A.M., **Azerbaycan SSC’ de Ahalinin Meskûnlaşması**, Bakû, 1965.

⁵⁰⁴ KOVALEV S., KOVALEVSKAYA N.YA., **Geografiya Naseleniya SSSR.**, Moskova, Moskova Devlet Üniversitesinin Yayını, 1980

⁵⁰⁵ SADIHOV H., **Dostluk Şehri**, Bakû, 1977.

⁵⁰⁶ HASANOVA Z. “*Mingeçevir, Respublikamızın şehirleri*”, Komünist Gazetesi, 1963, 5 Mayıs.

aynı zamanda geniş yüksek ve orta ihtisas alanlarının olması ile izah edilmektedir. Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde ise mekanik artış tahminen eşit düzeydedir.⁵⁰⁷

Bununla birlikte, Azerbaycan'da 1979, 1989, 1999 yılları arasındaki nüfusla ilgili resmi bilgiler de verilmektedir. Burada nüfusun milletlere ve etnik gruplara göre dağılımı görülmektedir⁵⁰⁸:

Azeriler:	1979 – 4.708.800
	1989 – 5.805.000
	1999 – 7.205.500
Ukraynalılar:	1979 – 26,400
	1989 – 32,300
	1999 – 29,000
Ruslar:	1979 – 475,300
	1989 – 392,300
	1999 – 141,700
Türkler:	1979 – 7,900
	1989 – 17,700
	1999 – 43,400
Tatarlar:	1979 – 31,400
	1989 – 28,600
	1999 – 30,000
Talışlar:	1989 – 21,200
	1999 – 76,800
Lezgiler:	1979 – 158,100
	1989 – 171,400
	1999 – 178,000
Yahudiler:	1979 – 35,500
	1989 – 30,800
	1999 – 8,900
Kürtler:	1979 – 5,700

⁵⁰⁷ AHUNDOV G., **Sumgayıt**, Bakû, 1966.

⁵⁰⁸ Ayna, Bakû, in Azeri 16 Mar 01 p12 BBC Mon TCU 220301 bk/fa .

	1989 – 12,200
	1999 – 13,100
Ermeniler:	1979 – 475,500
	1989 – 390,500
	1999 – 120,700
Avarlar:	1979 – 36,000
	1989 – 44,100
	1999 – 50,900
Gürcüler:	1979 – 11,400
	1989 – 14,200
	1999 – 14,900
Udinler:	1979 – 5,800
	1989 – 6,100
	1999 – 4,100
Sahurlar:	1979 – 8,500
	1989 – 13,300
	1999 – 15,900
Tatlar:	1999 – 10,900
Diğerleri:	1979 – 40,200
	1989 – 41,500
	1999 – 9,600

2.Çok Yönlü Şehirler

Bu gruba Bakû, Gence, Nahçıvan, Hankendi şehirleri dâhildir. Bu şehirlerde hem maddi üretim hem de gayrı maddi üretim alanları diğerlerine kıyasla ilçeler arası işgücü bölümüne katılmışlardır. Bu da onların etrafında nüfusun artmasına yol açmıştır.⁵⁰⁹

⁵⁰⁹ İBRAHİMOV A. ve diğerleri, Azerbaycan Coğrafyası, İzmir, 1994. Ayrıca konu ile ilgili bilgiler için bkz: NADİROV A.A., *Voprosı Ekonomičeskogo Razvitiya Gorodov Azerbaydjana*, Bakû, 1966.

3. Sanayi Şehirleri

Bu gruba Sumgayıt, Ali Bayramlı, Mingeçevir ve diğerleri ile birlikte 16 şehir dâhildir⁵¹⁰ ve onların sanayi potansiyeli güçlüdür. Bu şehirlerin üretim fonksiyonu daha belirgin olarak görülmektedir. İş kabiliyeti olan nüfusun %55'ten fazlası sanayide çalışmaktadır.⁵¹¹ Ekonomik ilişkilerin sınırları geniştir. Pek çok durumda başka devletlerin şehirleri ile ilişki içinde oluyolarlar. Gruba dâhil olan şehirlerin emek ve kültürel ilişkileri onların yakınlarındaki bölgeyi de kapsıyor. Sanayi şehirlerini üretim alanlarına göre 3 gruba ayırabiliriz:

- Sanayinde maden çıkarma üretim alanının çoğunluk teşkil ettiği şehirler
- Ağır sanayinin özellikle imal edici sanayinin daha çok gelişme gösterdiği şehirler
- Köy ekonomi ürünlerini imal eden sanayi alanlarının hızlı gelişme gösterdiği şehirler⁵¹²

4. Ulaşım ve Ulaşım - Sanayi Şehirleri

Bu gruba 8 şehir dâhildir⁵¹³. Ulaştırma ve diğer hizmet alanlarında çalışanlar iş kabiliyeti olan nüfusun %18-35'ini oluşturmaktadır.

Bu şehirler esasen nakliyat kavşakları olarak kullanılmakla birlikte sanayinde üretici alanlar üstünlük teşkil etmektedir. Şehirler esasen demiryolları ve önemli karayollarında yerleştiğinden yerli üretim merkezlerinden daha iyi bir gelişme göstermiştir. Bu şehirlerin etki dairesi yakınlıkta olan diğer inzibati bölgelerin de arazisini kapsamaktadır.⁵¹⁴

⁵¹⁰ İBRAHİMOV, a.g.e., s. 126.

⁵¹¹ SAMETZADE Z. **Azerbaycan İktisadiyatı XX. Yüzyılda**, İnkişaf Merhaleleri, problemler, XXI. Yüzyılın Birinci On yılında İktisadi inkişaf Konsepsiyası Hakkında Düşünceler, İlmi-Pratik Konferansın Materialları, Bakû, 1997.

⁵¹² EFENDİYEY Vüsat, Şahvar DEMİRGAYAYEV, **Azerbaycan Respublikası Şehirlerinin İnkişafının Coğrafi Meseleleri**, Bakû, 1995, s.77.

⁵¹³ İBRAHİMOV a.g.e., s. 126

⁵¹⁴ REŞİDOV C.M., **Azerbaycan SSC' de Şehirlerin Gelişmesinin Özellikleri**, Bakû, Bilik Cemiyeti, Bakû, 1985, s. 9-11.

B. Azerbaycan'ın İktisadi Bölgeleri

Azerbaycan topraklarının çeşitli kriterlere göre, bölgelere bölünüşü çok uzun bir geçmişe dayanır. Ülke, çok eski dönemlerde belirli eyaletlere ayrılmış (Bakû, Lenkeran, Şamahı, Gence, Gazah, Guba, Şuşa, Şeki, Nahçıvan) ve bu birimler günümüze kadar gelmiştir. Bu tarihi etnografik kriterlere bağlı kalınarak yapılan bölümleme, Azerbaycan'ın bugünkü iktisadi bölgelerinin teşkilinde esası oluşturmuş ve bazı sınırlar aynen korunmuştur.

Azerbaycan'da Sovyet egemenliğinin başlamasıyla, daha ilk yıllarda Dağlık Karabağ Özerk vilayet olarak ayrılmıştı (bunun bilinen olumsuz sonuçları şimdi tüm açıklığıyla ortadadır). Ülkedeki eski guberniya, kaza ve nahiye (şehir, ilçe, köy) bölgeleri Sosyalist karakterli yeni idare bölgeleri oluşturulduğu sırada temeli teşkil ettiler. Bu da tüm Sovyetler Birliğinin içinde yaratılan yeni idare bölgelerinin kurulması prensibine uyuyordu. Prensipler çerçevesinde iktisadi yönden belli bir bütünlük gösteren çevredeki köyleri kendine bağlayan az-çok büyük bir merkeze sahip sınırlı-toplu arazisi olan yerler idari köy bölgesi sayılmaktaydı. İşte bu prensipler göz önüne alınarak Azerbaycan'da 1920'li yılların ortasında özel bir bölgeleşme komisyonu kuruldu. Komisyonun teklifiyle 1929'da Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti de dahil ülke 59 ilçeye ayrıldı. Bugüne kadar bazı değişikliklere uğrayarak ülke 65 ilçeye sahip oldu.

Azerbaycan'da iktisadi amaçlı ilk bölgeleme 1956 yılında yapılmıştır. Bu tarihte bir grup araştırmacı (E. Mehreliyev, N. Eyyubov, M. Sadıgov) "Azerbaycan Monografyası" adlı eseri esas alarak ülkeyi 10 iktisadi bölgeye ayırmışlardı. Daha sonra 1960 yılında Azerbaycan Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 13 iktisadi bölge teşkil edilmiştir. Böylece ilk 10 bölge içerisindeki Gence-Gazah iki ayrı bölge (Gence, Gazah), Kür-Aras ile Dağlık Şirvan üç ayrı bölge (Şirvan, Mil-Karabağ, Muğan-Salyan) oluşturdular. Sonuçta ortaya şu bölgeler çıkmıştır:

- Abşeron
- Gence
- Şirvan
- Muğan-Salyan
- Mil-Karabağ

- Şeki
- Haçmaz
- Lenkeran
- Gazah
- Arasboyu
- Kelbecer-Lâçin
- Dağlık Karabağ
- Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti

1991 yılında Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti lağvedilmiş ve ilçeleri başka ilçelere ilave olunmuştur. (Akdere ilçesinin Geremboy ilçesi topraklarına dahil edilmesi gibi). Böylece Dağlık Karabağ bölgesi iktisadi bölgeler arasından çıkarılmış Kelbecer-Lâçin bölgesinin sınırları ise Kelbecer-Şuşa şeklinde değiştirilmiştir.⁵¹⁵

C. Azerbaycan'da Şehirlerinin Gelişmesinin Özellikleri

Azerbaycan'da proje teşkilatlarının yaratılması ve başarılı mimarlık kadrolarının yetiştirilmesi şehir kurma işlerinin ilme dayanarak hazırlanmasında kritik rol oynamıştır. Sovyet Hükümetinin ilk günlerinden itibaren gelişmeye başlayan şehir kurma sanatı güzel işlerin yapılmasını sağlamış, aynı zamanda bu sanat kendisi de çağdaş ihtiyaçlar seviyesine yükselmiştir. Bakû ve Azerbaycan'ın 60'tan fazla şehrinin ana planı hazırlanmış ve bu projelere dayanarak şehirlerin yeniden kurulması ve gelişmesi alanında birtakım önemli işler yapılmıştır.⁵¹⁶

Azerbaycan şehir kurma sanatı birçok göze çarpan meselelerde öncül olmuştur. Burada özellikle Abşeron sanayi ilçesinin planlanması meseleleri gösterilebilir. İlçe planlanması usulü hele 1925 yılında ülkenin şehir kurma tecrübesinde uygulanmıştır.

Şehir kurma işleriyle birlikte genelde mimarlık sanatının bütün alanları da gelişmiştir. Sırf bu yüzden de ana planların hazırlanmasıyla beraber, şehirlerin inşa edilmesi ve binaların yerleştirilmesi için de projeler hazırlanmıştır. Azerbaycan'daki mimarlar şehir kurma tecrübesine sahip olmanın yanında, Azerbaycan'ın zengin

⁵¹⁵ İBRAHİMOV ve diğerleri, *Azerbaycan Coğrafyası*, İzmir, 1994, s. 185-186

⁵¹⁶ EFENDİYEV V., DEMİRGAYAYEV Ş. *Geçit Döneminde Azerbaycan Respublikası Şehirlerinin İktisadi-Coğrafi İnkişaf Problemleri*. Azerbaycan İlimler Akademisinin haberleri, İktisadiyat bölümü, 1997, no-3.

mimarlık sırrının öğrenilmesi için de olumlu sonuçlar kazanmışlardır. Özellikle Azerbaycan halk mimarisinin, toplu yaşam binaları kuruluşunun öğrenilmesi, şehirlerimizin planlanmasında önemli rol oynuyor.⁵¹⁷

Azerbaycan eski şehirlerinin yeniden kurulmasında özel dikkat gerektiren sorunlardan biri de mimarlık abidelerinin muhafazası ve onların yeniden yapılarak şehirlerin çağdaş kuruluşuna dâhil edilmesidir. Bu alanda Bakû, Şeki, Nahçıvan ve Gence’de belli olumlu işler yapılmıştır. Bunların yanında ülkede şehir kurma sanatının gelişmesinde hatalar ve çözülmemiş sorunlar da vardır. Büyük kapsamda şehir kurma işlerinin yapılmasına rağmen, uzmanlar halen de hayatın talebiyle uyum sağlayamıyorlar. Kabul olunmuş projeler ve yapılmış işler bazı hallerde açıklamalar gerektiriyor. Bu yüzden ülkede şehir kurma işleri başarılı sayılamaz. Ülkenin kendine özgü doğal hava koşullarının şehir kurma projelerinde dikkate alınması şimdiye dek tam olarak ihtiyaçları karşılamıyor. Son zamanlarda şehirlerin boş alanlarında yaşanan şehir ilçelerinin estetik açıdan çözümü başarılı değildir. Küçük ve orta şehirlerde ana planların uygulanması alanında çok büyük hatalar vardır. Çoğu zaman şehirde inşaat işleri yapılırken ana planlar dikkate alınmıyor, sonuçta şehirlerin plana uygun gelişmesi zora sokuluyor.

Ülkenin bir takım şehirlerindeki yoklamalar gösterdi ki, onaylanmış ana planların uygulanması zamanı şehir kurma düzeninin bozulmasına aşağıdaki koşullarda rastlanıyor:

- Şehir arazinin semtlerinin bölünmesi bozuluyor. Sanayi tesisleri alanı, sanitar bölgeler, sosyal yeşil alanlar inşaat için ayrılıyor. Nazım planda düşünülen kat sayısı dikkate alınmadan daha alçak binalar inşa ediliyor, bunun sonucunda şehirlerin alanı istemeyerek genişletiliyor.
- İhtiyaç olmadan büyük sosyal binaların yeri değiştiriliyor. Örneğin, Tovuz’da park alanında inşa edilmesi düşünülen stadyumun yerinin sınırları belli bir derecede bozulmuştur. Fuzuli’deki otelin yeri değiştirilmiş, projeden dışarı çıkmıştır.

⁵¹⁷ SALAMZADE A.V. *Razvitie arhitekturi v Azerbaydjanskoy SSR*. Bakû, 1969.

- Nazım planda belirlenmiş sokak sisteminin bozulması hallerine de rastlanmıştır.
- Toplu konutların inşasında onaylanmış planların dışına çıkıldığı için şehirlerin mimarlık görünüşü kötüleşiyor. Sokakların inşaat çizgisinin uzmanların dediği gibi, ‘ Kırmızıçizgilerin’ bozulması da en büyük hatalardandır.

Buna rağmen, inşaatın kalitesinin düşük olması şehirlerin inşaatına da olumsuz etki göstermiştir. Bellidir ki, proje ne kadar net düşünülmüş ve düzgün çözülmüş olsa da, o hayatta gereken seviyede uygulanmıyorsa, beklenen sonucu elde etmek mümkün değildir. Bununla beraber inşaatın kalitesiz yapılması paranın fazla harcanmasına neden oluyor, şehrin güzelleştirilmesi alanında yapılan işler aksıyor.

Tüm bu problemlerin çözülmesi ve hataların ortadan kaldırılması için şehirlerin baş mimarlarının önemseme derecesi ve şehir kurma düzeninin yükseltilmesi alanında hırsla mücadele etmek gerekir⁵¹⁸.

Azerbaycan’da zamanında hazırlanmış ana planların büyük çoğunluğunun proje süresi bitmek üzeredir. Bu yüzden de Gence’nin ana planı yeniden yapılmıştır. Şehirde sanayinin gelişmesi ana planın kuruluşuna yenilikler getiriyor. Nahçıvan’ın 1946 yılında yapılmış ana planının süresi bitmiş, günümüzde yeni perspektif ana projesi hazırlanmıştır.

Şehir kurma işlerinde düşünülen yeni özellikler, kişi başına düşen daire alanının artırılması ve binalarda katların sayısının çoğaltılması Bakû’nün ana planının yeni sürümü üzerinde çalışmaktadırlar.

Şehirlerin ana planları üzerinde yapılan bu işler, yukarıda gösterilen hataların ortadan kaldırılması ve ülkede şehir kurma işinin artırılmasını sağlamak için gereken ortamı yaratıyor.

Nazım planlardan konuşurken hatırlatmak gerekir ki, şehirlerin planlarını hazırlarken teknik iktisadi haritalar hazırlanıyor. Bu işte yanlış yapmamak için mümkün olduğu kadarıyla uzun süreli hesaplamalar yapılmalıdır. Tecrübe gösteriyor ki, çoğu zaman 20 senelik bir sürede şehir kurma problemleri gereken seviyede çözülemiyor ve ana planda düşünülen meseleler hayatın hızlı gelişiminden geri kalıyor.

⁵¹⁸ İSMAYILOV E., a.g.e., s. 50-63.

Nazım planların hazırlanmasında 30–35 senelik uzun sürenin düşünülmesi ve şehirlerin gelişmesinde daha ilme dayalı yaklaşılması kuşkusuz ki, şehirlerin planlaştırılması işine olumlu etki gösterecek, ilmin son başarılarının uygulanmasına fırsat yaratacaktır.⁵¹⁹

Bu açıdan Bakû'nün hazırlanmakta olan yeni ana planı özel önem taşıyor. Burada Hazar sorunundan başlayarak, trafik meselelerinin çözümüne kadar tüm problemler dikkatle düşünülmeli ve ilme dayanmalıdır.⁵²⁰

Bakû'nün yeniden kurulması ile ilgili olan en önemli problem şehrin plan kuruluşunun gelecek gelişiminin genel özelliklerinin belirlenmesidir. Bakû'nün genişletilmesi Abşeron'un sık petrol madenleri ile ilgili olduğu için, onun plan kuruluşu kendine özgü bir yönde formalaşmıştır.⁵²¹ Zamanında işçi semtleri gibi projelendirilip inşa edilen alanlar, şimdi şehir arazisine dâhil edilmiştir. Şimdi Abşeron'un tüm arazisi şehre ait olmasa da, şehir kurma mimarlık açısından şehir arazisinin çerçevesi tam tespit edilmemiştir. İşçi semtlerinin bir kısmı şehirle sıkça alakalı olduğu halde, diğer yandan hala bağımsız toplu yerleşim merkezleri de durumunu muhafaza etmektedir.⁵²² Bellidir ki, hazırlanmakta olan yeni ana plan bu problemin ilmi çözümünü ortaya çıkarmalı, şehrin genel ve mimari şehir kurma sınırları aydınlatılmalıdır.⁵²³ Aynı yönde ilk adım olarak Zığ, Hanlar, Hırdalan, Zabrat, Digah, Bine, Surahan arazisinin Bakû'nün mimarlık-şehir kurma sınırları dâhiline alınması meselesi çözülebilir. Böylelikle Bakû şehir arazisi Abşeron yarımadasının orta kısmını oluşturur, kuzey kısım-deniz kenarı tatil bölgesine, doğu ve batı taraflar ise tarım ekonomisi bölgelerine verilmiş olur. Daha uzak perspektifte Bakû'nün plan kuruluşunun gelişmesi kuzey tatil bölgesini de şehrin sınırları dâhiline alacaktır. O zaman Bakû'nün genel kuruluşu için iki deniz sahilinin varlığı enteresan olacaktır.

⁵¹⁹ ALEKPEROV M.S. *Razvitie Promıshlennosti Stroitelnih Materialov v Azerbaydjanskoy SSR*, Bakû, 1967.

⁵²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. ALİYEV C. *Kaspiyskoe More na İstoricheskikh Kartah*, Bakû, "Elm", 1973.

⁵²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Azerbaycan Neft ve Gaz Sanayisi XXI Yüzyılın Astanasında*, Bakû, 2000.

⁵²² ALİYEV İ.İ. *Osobennosti Arhitekturno-Planirovoçnoy Organizatsii Zon Otdiha na Severnom Pobereje Apşerona i Hudatskom Vzmore*. İssledovaniya i Materialı po Arhitekture i İskusstvu Azerbaydjana, Bakû, 1966.

⁵²³ DADAŞOV S.A. HÜSEYNOV M.S. *Arhitektura Sovetskogo Azerbaydjana*, Moskova, 1950.

Günümüzdeki Bakû'nün plan kuruluşunun olgunlaşmasını çözmek gerekir. Burada ortaya çıkan esas meselelerden biri şehrin 'buhta' kenarında sahil boyunca yerleşen kısmının tek bir mimarlık eseri gibi alakalandırılmasıdır.

Bu şehrin doğal görünüşünden doğan bir mesele olup düzgün çözüldüğünde Bakû'nün genel görünüşü için çok önemlidir. Aynı meselelerin çözümü, yani sahil boyunca uzanan tek bir sokağın yapılması şehirde trafik hareketi sorununu düzene sokuyor.

Abşeron'un merkezine kadar yayılan şehir arazisinin tek bir plan şeklinde birleştirilmesi daha zor bir görevdir. Burada esas zorluk işçi semtleri yapılırken onların genel bir şehir planı dâhilinde birleştirilmesinin düşünülmemesidir. Şimdi geç olsa da, gereken proje ve inşaat işlerini kullanarak bu mesele çözülmelidir. Bu yüzden eskiden petrol üretilmiş, şimdi ise bırakılmış alanlar ortaya çıkarılmalı ve onlardan yeşil alan, inşaat, meydan, yol yapılmalıdır.

İkinci esas mesele, günümüzde otomobil yolu gibi kullanılan ana caddelerin sokak haline getirilmesidir. Meselenin bu tür çözümü amaç itibariyle şehir ve semtlerin tek bir kuruluşta toplanması için en önemli usuldür. Hem de sadece var olan yollarla yetinmek mümkün olmayacaktır. Baş plana dâhil olacak arazinin plan kuruluşu büyük ihtimal yeni yönlerde ana sokaklar yapılmasını talep edecektir. Yollar, ara sokaklar ve kullanılmak için benimsenen alanlar bilindiğinde ortaya çıkan şebeke, baş planın oluşunun diğer etaplarına geçmek ve bu işi mimarlık prensipleri ile bitirmek için fırsat yaratacaktır⁵²⁴. Baş plan hazırlanırken, yolların kuruluşu hakkında önceden net fikir söylemek zordur. Fakat bu hakta bazı varsayımlarda bulunabiliriz. İlk önce yeniden yapılacak yol, şehirden havaalanına giden yoldur. Şimdiki durumunda aynı yolun büyük kısmı Bakû gibi büyük bir şehri havaalanına bağlayan güzel ana cadde olmuştur.

Bakû'nün plan haritası hazırlandıktan sonra en zor meselelerden biri de arada kalan petrol madenlerinin bu plan kuruluşuna hangi şekilde dâhil edilmesidir. Aynı problemin çözümü petrol madenlerinin mimarlık oluşumuna sıkça bağlıdır. Şimdi petrol madenleri bir sanayi müessesesi gibi mimarlık ve teknik ihtiyaçlara uygun şekle

⁵²⁴İLİN L.A. **Arhitekturnie Problemy Planirovki Bakû**, Sbornik "Problemy Arhitektury" cilt 2, kitap 2, Moskova, 1937.

çevrilmelidir. Neft madenlerinin mimarlık açısından oluşumu bu alanların genel şehir kuruluşuna az çok uygun şekilde dâhil olunmasını sağlayacaktır.

Büyük Bakû'nün şehir kurma problemlerinin çözümünde Abşeron arazisinde yeşillendirmenin düzgün planlaştırılmasının çok büyük önemi vardır. Burada ilk önce yeşil alanların yerli hava koşullarını iyileştirmek özellikleri düşünülmelidir. Yeşil alan Bakû'nün rüzgârdan muhafazası, havanın temizlenmesi, tatil alanlarının oluşması gibi meselelerin çözülmesinde esas rol oynuyor.⁵²⁵

Bakû arazisinin içerilere doğru genişletilmesinde, genel yeşil alanların yanında, eski neft madenlerinin kapsadığı alanların düzenlenmesine özellikle dikkat ediliyor. Genelde Abşeron'un yeni şehir kurma projesinde neft madenlerinin plan mimarlık oluşumu ilk defa olarak önemli bir görev gibi ortaya çıkarılmalıdır.

Göründüğü gibi, şehir kurma meselelerinin çözümü her açıdan düşünülmelidir. Şehirlerin güzelliğinin tespit edilmesinde doğal hava koşulları önemli rol oynuyor. Deniz sahilinde, nehir kenarında veya dağlık ilçelerde yerleşen bir takım şehirlerin görünüşü bu doğal faktörle ilgilidir. Büyük Kafkas sıra dağlarının yamacında yerleşen Şeki buna örnek olabilir. Şehrin plan kuruluşu, yerin doğal iniş yokuşu ile aralarındaki fark yükseklik itibarıyla 450 metreye çıkıyor. Plan kuruluşunun özellikleri sonucunda Şeki içerisine binalar dâhil edilmiş bir doğa alanı gibi göze çarpıyor. Bunun esas nedeni dağ manzarasının özellikleri ile beraber şehir planının onun sokaklarının doğal koşullarla alakalandırılmasıdır. Böyle doğal faktörler ülkenin eski şehirlerinin yeniden kurulması ve yeni şehirlerinin baş planlarının hazırlanmasında mutlaka düşünülmelidir.

Kısa bir süre içerisinde Güney Sovyet meydanında Neriman Nerimanov'un, ilçelerde Samet Vurgun'un, Fuzuli'nin, Mirza Alekber Sabir'in heykelleri kurulmuştur. Şehrin görkemli yerlerinden birine Cafer Cebbarlı sokağının kavşağına özgür Azerbaycan kadını heykeli özel bir güzellik katıyor.

Azerbaycan'da şehir kurmanın en önemli meselelerinden biri yeni inşaat alanlarının karmaşık şekilde inşa edilmesidir. Burada alışveriş merkezleri, sosyo-kültürel tesisler, hizmet binaları inşasının gecikmesi, bu yerlerin düzenlenmesini ve mimarlık görünüşünün projelerde düşünülmüş şekilde hazırlanmasını geciktiriyor. Sonuçta hem şehir kurma projelerinin uygulanması gecikiyor, hem de burada

⁵²⁵ **Bakû k 2000 Godu** (Gigienicheskie Osnovy Okrujayushey Sredy), Azernesr, 1981.

yaşayanların sosyo-kültürel ihtiyacı gereken seviyede karşılanmıyor⁵²⁶. Böyle bir durum Bakû'nün kuzeybatı toplu yaşayış alanında, Sallahana'da, diğer ilçelerde ve Ali Bayramlı'da görülmektedir.

Şehirlerin inşasını karmaşık olarak yapılmasını sağlamak için ayrıca alanlarda değil, merkezleştirilmiş plan maliye teklifi şeklinde projelendirilebilir. Böyle olduğunda inşaat alanında yapılan işleri aynı zamanda yapmak ve tamamlamak olabilir. Bu şekilde yapılan inşaat işleri şehir kurma projelerinin kısa sürede hayata geçirilmesine ve insanların sosyo-kültürel ihtiyaçlarının zamanında sağlanmasına, aynı zamanda inşaat kalitesinin yükseltilmesinin yanında genel harçların azaltılmasına da olumlu etki gösterebilir.

Şehir kurma problemlerinin çözümünde sanayinin yerleştirilmesi en önemli meselelerdendir. Sanayi bölümleri şimdiye kadar şehirlerin baş planlarında sadece genel şekilde gösteriliyordu. Toplu yaşayış bölümlerinden farklı olarak sanayi bölümlerinin planlanması halen iyi bir şekilde yapılamıyor. Böyle bir durum çoğu zaman baş planların hayata geçirilmesini, şehirlerin, sanayi ilçelerinin planlanmasını zorlaştırıyor, buna izin vermemek için nazım planlar hazırlanırken sanayi bölümünün sokak şebekesinin tespit edilmesi, sanayi müesseselerinin yerleştirilmesi trafik problemleri ve diğer meseleler önceden çözülmelidir.

Kuşkusuz, gelecekte ülkede şehirlerin ve diğer toplu yaşayış semtlerinin baş planlarının hazırlanması bir hayli gelişecektir.

Çağdaş şehirlerin plan kuruluşunun tespit edilmesine etki gösteren en güçlü varsayımlardan biri şehirlerde trafik araçlarının sayısının hızla artması ile ilgili trafik hareketinin oluşturulması meselesidir. Çağdaş şehir için trafik problemi o kadar önemlidir ki, onun düzgün bir şekilde çözülmesi şehir kurma projeleri kalitesini tespit eden esas göstericilerden birine çevrilmiştir.

Çağdaş şehir kurma projelerinde trafik meselesinin çözülmesi için özellikle iki yöntem vardır. Bunlardan biri, şehir trafiğinin sokakların seviyesinden yükseğe kaldırılmış çeşitli mühendis kurguları şeklinde olmasıdır. Bu halde şehrin genel

⁵²⁶ İSMAYILOV E.A. ABDULLAYEV T. *Jilişnoe Stroitelstvo v Azerbaydjane*, Arhitektura SSSR, No 3, 1961.

görünüşü kötüleşiyor, arabalardan ortaya çıkan zehirli gazlar ve gürültü daha da geniş yayılıyor.

İkinci esas teklif, şehir trafiğinin mümkün olduğunca yeraltından geçirilmesidir. Metro inşaatı şehir kurma işlerinde bu yöntemi çoktan göstermiştir. Yeniden kurulmakta olan dar kuruluşlu şehirlerde metronun yanında otomobil hareketi için de uygun yerler düşünülmelidir. Elbette, yeraltına otomobil hareketinin bir kısmı geçirilebilir. Bu tür yeraltı yolları, metro olan şehirlerde, yeraltı treni hatları yönünde veya serbest yönlerde yapılması mümkündür.

Bu açıdan Paris şehrinde yapılan işler göze çarpıyor.⁵²⁷ Eski Sovyetler Birliği şehirlerinden Kiev'in ve bir takım diğer şehirlerin ana planında bazı yolların yapılması düşünülmüş, Tiflis'te bile yeraltı yollar yapılmıştır. Kuşkusuz bu yöntem gelecekte Azerbaycan'da daha geniş yayılabilir.

Şehrin merkezinde trafik hareketini düzene sokmak için, iki fikir ortaya atabiliriz. Bunlardan biri Bakû'nün merkezi ilçelerini oluşturan hızlı bir trafik yolunun yapılmasıdır. Bu yol, dağların kenarından biraz içeriye doğru uzanacak, Nerimanov Prospektinden geçecek, şehrin kenar noktaları arasında otomobillerin hızlı hareketine olanak sağlayacaktır.

İkinci fikir, Bakû'nün merkez bölümünde aşağı yukarı Hüsü Hacıyev sokağı ile tren istasyonu arasında iki üç kilometre uzunluğunda, iki katlı yeraltı tünelinin yapılmasıdır. Bu tünel esasen kamyonların iki yönde hareketini sağlayabilir.

Azerbaycan'da gelişmekte olan küçük şehirlerin yeniden kurulması meseleleri özellikle dikkat çekiyor.

Son yıllarda kabul edilmiş fikirler sonucunda Azerbaycan'da sanayinin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi için bir takım çalışmalar yapılmıştır. Bakû sanayi bölümünden kenarda olan ilçelerde bir takım önemli sanayi tesisleri kullanıma açılmıştır. Gence'de alüminyum fabrikasının inşaatı tamamlanmıştır. Burada bazı otomobil kurma fabrikaları faaliyet gösteriyor. Aynı müesseseler Gence için çok geniş gelişme aracı olmuştur. Gence'de büyük sanayi alanlarının inşası ve yeni ilçelerin ortaya çıkması, sanayinin gelişmesi sonucudur.

⁵²⁷ OPOÇİNSKAYA A. **Noviy Delovoy Tsentri Parija**, Arhitektura SSSR, No 2, 1967.

Kür Araz yamacında petrolün artması ve Ali Bayramlı Devlet İlçe elektrik istasyonunun kurulması, Ali Bayramlı şehrinin bir sanayi merkezi gibi gelişmesine güçlü etki göstermiştir⁵²⁸.

Mingeçevir su elektrik istasyonu, elektro teknik teçhizat fabrikaları dokumacılık ve gelişme arabaları müesseselerinin inşası şehrin yeni gelişme etabı için fırsat yaratmıştır.

Yakın yıllar içinde Azerbaycan'da bir takım şehirlerin ana planlarının yeniden hazırlanması meselesi önümüzde duruyor.

Günümüzde Bakû, Sumgayıt illerinde sanayi oldukça fazla merkezleşmiştir. Buradaki bir takım sanayi müesseselerinin ülkenin küçük şehirlerinde yerleşmesi daha fazla amaca uygun olurdu. Gelecekte bu alanda kabul edilecek fikirler küçük şehirlerde sanayinin geliştirilmesi, şehir kurma işinin hızlandırılması ve sosyo-kültürel hizmetin yükseltilmesi için elverişli ortam yaratacaktır.

Şehir kurma problemleri ile ilgili olarak ülkenin küçük şehirleri üç ana gruba bölünebilir: Tarımla ilgili şehirler, sanayi tarım şehirleri, sosyo tarım şehirleri.

Küçük şehirlerin projelerinin hazırlanmasında her şeyden önce doğal hava koşulları düşünülmelidir. Kuşkusuz ki Azerbaycan'ın orta bölümünde yerleşen şehirlerde yaz çok sıcak geçiyor. Bu koşullarda özellikle binaların yönlendirilmesi, sokakların yeşillendirilmesi ve suyun serinleştirici fırsatlarının düzgün kullanılması, en önemli meselelerindendir.

Bu meselelerin düzgün çözümü için halk mimarlığının çok uzun yıllardan beri topladığı zengin tecrübeyi kullanmak gerekir. Ordubad'ta toplu yaşayış evlerinin bahçelerinin kuruluşunda ve Lenkeran⁵²⁹ bölgesinin binalarının yapılmasında kullanılan yöntemler son derece amaca uygundur. Lenkeran'ın Hazar Denizi ile transit ticarete katılması, onun iktisadi bir merkez olmasına sebebiyet vermiştir.⁵³⁰ Ordubad'daki çeşme ve buzluklar, sıcaklığın bir hayli aşağı düşmesini sağlıyor.

⁵²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İSMAİLOV Ç. N. *Neftyanoy Kompleks Prikaspiyskogo Regiona*, Problemlı Funktsionirovaniya i Razvitiya, Bakû, 2000.

⁵²⁹ MEHDİYEV G. *“Cenup Şehirlerinin Siması Lenkeran Şehri Hakkında”*, Sovyet Kendi Gazetesi, 1981, 9 Temmuz.

⁵³⁰ CAFERLİ Nazım, *Lenkeran*, Tarihi Oçerk, Bakû, 1995, s.8.

Azerbaycan'daki şehirlerde sokakların sert esen rüzgârlar yönünde yapılması amaca uygun değildir. Şehrin yüksek noktalarında ana sokaklarda büyük yeşil alanlar yapılmakla rüzgârın karşısına set çekilmiş oluyor.

Sadece şehirlerin baş planlarının hazırlanmasında değil, aynı zamanda ayrı ayrı binaların projelerinde de yerli hava koşullarını dikkate alan yöntemler hazırlanmalıdır. Balkonlar, gölgelikler ve diğer bu gibi araçlar küçük şehirlerimizin şehir kurma, mimarlık bölümünün kurulmasında önemli rol oynamalıdır.

Şehirlerin kendine özgü olan görünüşleri, bu şehirler yeniden düzenlenirken mutlaka dikkate alınmalıdır. Bu problem Azerbaycan'da özellikle Bakû, Nahçıvan, Şeki, Ordubad, Şuşa ve Gence'nin baş planları hazırlanırken dikkate alınmalıdır. Onun zorluğu Bakû'de İçerişehir'in yeniden düzenlenmesi meseleleri çözülürken çok açık bir şekilde ortaya çıktı.

Şehirlerin baş mimarlarının eğitiminin yüksek seviyede olması, şehir kurma işlerinin iyileştirilmesinin en önemli koşullarından biridir. Çünkü onlar şehirlerin nazım planlarının hazırlanması ve uygulanmasında son derece önemli rol oynuyorlar.⁵³¹

D. Azerbaycan'da Şehir İsimlerinin Değişme Süreci

Azerbaycan'da son iki yüzyılda şehir isimleri sık sık değişmiştir. Bunu aşağıda görmek mümkündür.

Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgalinden sonra Azerbaycan hanlıkları 6 eyalete bölünmüştür. Bu eyaletler Bakû, Guba, Şeki, Şirvan, Karabağ, Talış şeklinde idi.

1859 yılında Bakû Guberniyası oluşturulmuştur. Buraya Bakû, Guba, Lenkeran, Şamahı, Göyçay ve Cavad kazaları dâhildi.

1868 yılında Yelizavetpol Guberniyası oluşturulmuştur. Buraya ise Gazah, Nuha, Şuşa, Zengezur kazaları dâhildi.

1 Haziran 1883'te Cebrayıl ve Cavanşir kazaları oluşturulmuştur. 30 Ağustos 1918'de Yelizavetpol Guberniyası Gence Guberniyası olarak adlandırılmıştır.

⁵³¹ İSMAYILOV Enver, **Şehirlerin Baş Planlarının Tertibi ve Tatbiki**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1974, s.11-62.

1918–20 yıllarında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde ülke Bakû, Gence ve Zakatala Guberniyalarına bölünmüştür. Bununla birlikte, Gence Guberniyasının terkinde geçici olarak Karabağ General Gubernatorluğu oluşturulmuştur. Onun terkinde Şuşa, Cavanşir, Zengezur ve Garyagin kazaları dâhil olmuştur.

Bakû Guberniyasına Bakû, Göyçay, Cavad, Guba, Lenkeran, Şamahı kazaları, Gence Guberniyasına Ereş, Gence, Gazah, Nuha kazaları dâhil edilmiştir. Zakatala Guberniyası kazalara bölünmemiştir. Ona Car, Balaken, Eliabad, Muhah, Almalı, Gah dâhildi. 1919 yılında Gazah kazasından Tovuz kazası ayrılmış, güneybatıda ise Gubadlı kazası oluşturulmuştur. 22 Nisan 1920’de Gence kazasından Şamhor kazası ayrılmıştır. Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Bakû ve Gence Guberniyaları iptal edilmiş, Zakatala dairesi Zakatala kazasına çevrilmiştir. Ereş ve Cavad kazaları Agdaş ve Salyan olarak adlandırılmıştır. 1921’de Azerbaycan SSC’ de 17 kaza (Agdaş, Bakû, Göyçay, Gence, Cebayıl-Garyagin, Tovuz, Gazah, Zakatala, Guba, Lenkeran, Nuha, Salyan, Şuşa, Şamahı, Şamhor, Gubadlı, Zengezur) ortaya çıkmış, 1922’de Zengezur kazası iptal edilmiş ve Gubadlı, Cavanşir ve Şamhor kazaları oluşturulmuştur. Nahçıvan vilayetinin Şerur-Dereleyez ve Nahçıvan kazaları oluşturulmuştur. 1923’te Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti oluşturulmuş, Cavanşir, Gubadlı, Şuşa ve Tovuz kazaları iptal edilmiş, yeni Ağdam ve Kürdistan kazaları oluşturulmuştur. Nahçıvan vilayetinde her iki kaza iptal edilmiştir. Bu değişiklikler neticesinde Azerbaycan’a 15 kaza, Nahçıvan vilayeti ve Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti dâhil olmuştur. Kazalar Ağdam, Agdaş, Bakû, Gence, Göyçay, Cebayıl, Zakatala, Gazah, Kürdistan, Guba, Lenkeran, Nuha, Salyan, Şamhor, Şamahı olmuştur.

Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesinin 9 Şubat 1924 kararı ile Nahçıvan vilayeti Nahçıvan Muhtar Cumhuriyetine çevrilmiştir. 1926’da Şamhor ve Agdaş kazaları iptal edilmiş, Sovyetlerin VI Ümumazerbaycan Kurultayının (8 Nisan 1929) kararı ile daireler oluşturulmuştur. (Bakı, Guba, Lenkeran, Şirvan, Gence, Karabağ, Zakatala - Nuha, Mugan). Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesinin 25 Ocak 1930 kararı ile Zakatala ve Nuha daireleri yeniden oluşturulmuş ve Karabağ dairesinin terkinde ayrılan bağımsız Kürdistan dairesi kurulmuştur.

1930'da Azerbaycan SSC' de 10 daire Bakı, Gence, Zakatala, Karabağ (Ağdam), Guba, Kürdistan, Lenkeran, Muğan (Salyan), Nuha, Şirvan (Göyçay) mevcut idi. Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesinin ve Halk Komissarları Sovyetinin 30 Ağustos kararı ile Azerbaycan 63 rayona bölünmüştür. 1931'de bazı rayonlar iptal edilerek yenileri oluşturulmuş, bununla ilgili olarak onların sayısı 47'ye inmiştir. Hacıkend, Eliabad, Ağsu, Göynük, Cüdurabad, Garameryem, Garasu, Gubadlı, Mereze, Terter ve Hezri rayonları iptal edilmiştir. Hil, Gence, İsmayilli, Nuha ve Şaumyan rayonları oluşturulmuştur. 1931 Ekim'de Petropavlovsk köyü Sabirabad şehri olarak adlandırılmıştır.

1933'te yeniden Gubadlı rayonu, 1934'te Terter, 1935'te Yevlah ve Zerdab rayonları oluşturulmuş. 1937'de Azerbaycan rayonları şebekesi Azerbaycan SSC Anayasasında kanunla kuvvetlendirilmiştir. 1938–1939 yıllarında Azerbaycan'da önemli değişiklikler baş vermiştir. 1938'de Garadonlu rayonu İmişli rayonu, Hil - Gusar, Zuvand - Lerik, Bilesuvar- Puşkin, Nerimanov - Hanlar, Veryadüz - Yardımlı olarak adlandırılmıştır. 1938'de Annino köyü Şamhor şehri, Goranboy köyü Gasım İsmayilov kasabası, Yelendorf köyü Hanlar şehri, Zubovka köyü Ali Bayramlı şehri olarak adlandırılmıştır. 1939'da Ağstafa, Gazımemmed, Hillı, Ucar rayonları oluşturulmuştur. 1939'da Dağlık Karabağ Muhtar Vilayetinin Dizak ve Corabert rayonları Hadrut ve Mardakert rayonları olarak adlandırılmıştır. 1939'da Jdanov ve İsmayilli rayonları oluşturulmuş, Hacigabul şehri Gazımemmed olarak adlandırılmıştır. 1940'da Siyezen ve Neftçala rayonları ortaya çıkmıştır. 1943'te Mereze, Haldan ve Hudat rayonları oluşturulmuştur. 1949'da Nahçıvan Muhtar Cumhuriyetinin Ebregunis rayonu iptal edilmiştir. 1949'da Terter rayonu Mir Beşir rayonu olarak adlandırılmıştır. 1949'da Sumgayıt, 1954'te Mingçeçevir şehirleri ortaya çıkmıştır. 1954'te Samuh rayonu iptal edilmiş, 1956'da Destefur rayonu Daşkesen olarak adlandırılmıştır. 1956'da Hızı, 1959'da Mereze rayonları iptal edilmiştir. 1959'da Garyagin rayonu Fuzuli rayonu olarak adlandırılmıştır.

Azerbaycan SSC Ali Sovyeti Riyaset Heyetinin 1959 yılındaki fermanı ile Ağstafa, Gazımemmed, Gonagkend, Mereze, Neftçala, Sefereliyev, Siyezen, Hudat rayonları iptal edilmiştir. Azerbaycan SSC Ali Sovyeti Riyaset Heyetinin 1963 fermanı ile Agcabedi, Ali Bayramlı, Ağsu, Balaken, Daşkesen, Cebrayıl, Deveçi, Yevlah,

Jdanov, Zerdab, Gah, Gubadlı, Gutkaşen, Mir Beşir, Nuha, Puşkin, Saatlı, Tovuz, Haçmaz rayonları, Nahçıvan Muhtar Vilayetinde Ordubad ve Şahbuz rayonları, DKMV'de Şuşa rayonu iptal edilmiştir. 1 yıl sonra 1964'te Cebrayıl, Gasım İsmayilov, Gubadlı, Puşkin rayonları, 1965'te ise 1963'te iptal edilmiş olan bütün rayonlar berpa olunmuştur. 1967'de Astrahanbazar rayonu Celilabad, 1968'de Nuha rayonu Şeki rayonu olarak adlandırılmıştır.

Azerbaycan SSC Ali Sovyeti Riyaset Heyetinin 1978 fermanı ile DKMV'nin Stepanakert rayonu Esgeran rayonu, Nahçıvan Muhtar cumhuriyetinin Nahçıvan rayonu Babek rayonu olarak adlandırılmıştır. 1978'de Azerbaycan Cumhuriyetinin bu konu ile ilgili anayasası çıkmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Ali Sovyetinin 18 Mayıs 1990 tarihli kararı ile Ağstafa, Gobustan, Hızı, Hacigabul, Samuh, Siyezen rayonları oluşturulmuş. 7 Şubat 1991'de Şaumyan (köy) rayonu iptal edilmiş ve Goranboy (Gasım İsmayilov) rayonu ile birleştirilmiştir. Mir Beşir, Terter, Şamhor ise Şemkir olarak adlandırılmıştır

26 Kasım 1991'de kabul edilen kanuna göre Stepanakert, Mardakert, Martuni rayonlarının tarihi adları geri verilerek Stepanakert - Hankendi, Mardakert - Ağdere, Martuni - Hocavend olarak adlandırılmıştır. Esgeran ve Hadrut rayonları iptal edilmiş, Hocalı şehri merkez olmakla Hocalı rayonu oluşturulmuş, iptal edilmiş olan Esgeran rayonunun arazisi Hocalı rayonunun terkbine, Hadrut rayonunun arazisi ise Hocavend rayonunun terkbine verilmiştir. Hankendi ve Şuşa şehirleri Cumhuriyet tabiliğinde şehirlerin, Ağdere, Hocavend, Hocalı ve Şuşa rayonları Cumhuriyet tabiliğinde rayonların sırasına dâhil edilmiştir.⁵³²

⁵³² <http://irannow.net/forum/viewtopic.php?p=570543&highlight=&sid=e8538cf331260b2cd59a8cc8f3fb2cf2>, erişim tarihi, 16. 02.07

Tablo-1: 1834-1857 ile 1874 Yılları Arasında Azerbaycan Şehirlerinde Nüfus Artışı⁵³³

Şehirlerin İsmi	Nüfus		
	1834–57	1874	Nüfus Artışı (%)
Şamahı	19.733	24.133	122.9
Nuha(Şeki)	17.945	29.917	117.0
Şuşa	15.194	24.552	156.1
Yelizavetpol(Gence)	15.081	18.505	124.0
Bakû	-	14.577	185.3
Guba	7.909	11.313	141.7
Salyan	6.746	9.488	133.9
Nahçıvan	5.157	8.378	138.4
Ordubad	4.302	5.625	128.4
Lenkeran	3.970	4.779	127.6

19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın kuzey bölgeleri Rusya tarafından işgal edilmiş ve Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüştür. Bu dönemde ekonomik ve sosyal hayatın sıkıntılarına rağmen, yeni şehirler kurulmaya devam etmiştir. 1820 yılında Rusya'nın Kafkaslarda bulunan askeri birlikleri Ağstafaçay ve Hasanlı nehirleri etrafında yeni şehirler kurmak için yerler aramışlar. Dağıstan'la sınır bölgede Zakatala, Gah ve Gusar kalelerini inşa etmişler, bu kaleler daha sonra aynı isimdeki şehirlerin savunması için araç olmuşlardır.

Bu dönemde Cevat, Ağdam, Göyçay ve turist şehri olan Hacıkent ortaya çıkmıştır. 19 yüzyılın 50-70'li yıllarının başlarında, bu yüzyılın 40'lı yıllarına kıyasla şehirlerin ve 1854–1874 yıllarında şehir nüfusunun artışı gözlenmektedir. Bunları tablo 1'de görmek mümkündür.

Bu dönemde Azerbaycan'ın en büyük şehri, Guberniya ve sanat merkezi olan Şamahı olmuştur. Daha sonra Nuha ve Şuşa şehirlerinin geldiğini görmekteyiz. 1959 yılında baş veren deprem sonucunda Şamahı şehri yıkılmıştır. Bundan sonra Guberniya

⁵³³ EFENDİYEV V. , *Urbanizasiya ve Azerbaycan'ın Şehir Yaşayış Meskenleri*, Baku, 2002, s. 99

merkezi ar II. Aleksadr'ın fermanı ile Bakû'ye taşınmıştır ve Bakû şehri gelişme göstermiştir.

Sanatın, halıcılığın ve ticaretin merkezi Guba şehri idi. Bu dönemin önemli üretim merkezleri ve nakliye kavşaklarında yer alan şehirleri de Bakû, Gence, Şeki, Ordubad ve Salyan şehirleri idi. Deniz ve nehir nakliyesi için uygun olan şehirler de Lenkeran ve Salyan idi.⁵³⁴

⁵³⁴ EFENDİYEV, a.g.e., s. 99-101

Tablo- 2
1897-2000 Yılları Arasında Azerbaycan Nüfusunun
Artış Oranı⁵³⁵

Yıl	Toplam Nüfus(bin kişi)	Şehirli Nüfusu	Kırsal Nüfus	Şehir Nüfusu (%)	Kırsal Nüfus (%)
1897	1806.7	305.1	1501.6	16.9	83.1
1913	2339.2	555.9	1783.3	23.8	76.2
1917	2353.7	56.2	1793.5	23.8	76.2
1920	1952.2	405.8	1546.4	20.8	79.2
1926	2313.7	649.5	1664.2	21.1	71.9
1939	3205.2	1156.8	2048.4	36.1	63.9
1959	3697.7	1767.3	1930.4	47.8	52.2
1970	5117.1	2564.6	2552.6	50.1	49.9
1979	6028.3	3200.3	2828.0	53.1	46.9
1985	6622.4	3524.5	3097.9	53.1	46.8
1990	7131.3	3839.8	3291.5	53.8	46.2
1992	7296.9	3919.9	3377.0	53.7	46.3
1995	7726.2	4008.4	3635.1	52.4	47.6
1999	7953.4	4053.6	3883.1	51.5	49.5
2000	8081.0	4150	3931	51.3	49.7

Azerbaycan’da şehirciliğin gelişmesi ve buna bağlı olarak da nüfusun artması 19. yüzyılın sonlarından itibaren görülmektedir. Azerbaycan’sa nüfusun artış hızına göre son 100 yılı 3 aşamaya bölmek mümkündür.

- 1897-1926
- 1927-1970
- 1971-2000

⁵³⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Nüfus Bildirileri, İstatistik Bülten, Bakü, 2001; EFENDİYEV VUSAT, Urbanizasiya ve Azerbaycan’ın Şehir Yaşayış Meskenleri, Bakü, 2002, s. 64.

Bu dönemde nüfus artışı aşağıdaki şekilde olmuştur.

- 1,3
- 2,2
- 1,6

1926-1970 yıllarında nüfusta az artış gözlenmektedir. Bunun sebebi savaşlar ve durgunluk dönemi olmasıdır. Tablodan da görüldüğü şekilde, son 100 yılda Azerbaycan'da toplam nüfus 4,5 defa, şehir nüfusu ise 13,6 defa artmıştır.

1897-1970 yılları arasında Azerbaycan'da şehircilik gelişme göstermiş, fakat 1980'li yıllarda zayıflamıştır. 1979-2000 yıllarında şehir nüfusu %30 artış göstermiş, fakat şehircilik % 0,6 oranında yükselmiştir.⁵³⁶

Azerbaycan'da baş veren siyasi ve ekonomik olaylar, Azerbaycan'da şehirciliği ve şehir nüfus yapısını da etkilemiştir. 1988 yılından sonra Azerbaycan'da Dağlık Karabağ problemi yaşanmıştır. Bu dönemde ilk önce Ermenistan'da yaşayan yaklaşık 300 kişi oradan kovulmuş ve bu insanların büyük çoğunluğu Bakû, Sumgayıt, Gence, Mingeçevir şehirlerinde yerleşmiştir. 1989–1990 yılında ise Azerbaycan'ın yukarıda adlarını söylediğimiz şehirlerinden ve başka şehirlerden yaklaşık 400 bin Ermeni nüfus göç etmiştir. 1992 yılından itibaren de Karabağ, Kelbecer, Lâçin, Şuşa, Gubadlı, Zengilan, Cebayıl ve Fuzuli şehirleri Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Bu dönemde yaklaşık bir milyon kişi kaçkın durumuna düşmüş ve bunların yaklaşık yarısı Azerbaycan şehirlerine yerleşmiştir.

Bununla birlikte Gürcistan'da yaşayan soydaşlarımızın bir kısmı ve Azerbaycan'ın köylerinde oturan on binlerce kişi de büyük şehirlere göç etmiştir. Bu da şehir nüfusunun artmasına ve şehirlerde gerginliğin yaşanmasına neden olmuştur. Bununla ilgili olarak da şehir nüfusunun cins, yaş, meslek, etnik ve mili terkinde ciddi değişiklikler olmuştur.

Bu dönemde Azerbaycan şehirlerine gelenlerin çoğu köylü, gidenlerin ise işçi, hizmetli, aydın olması şehirlerde ciddi sorunların çıkmasına neden olmuştur.⁵³⁷

⁵³⁶ EFENDİYEV VUSAT, a.g.e., s. 63- 64

⁵³⁷ EFENDİYEV, a.g.e., s. 61-62

Tablo-3: 1926-1989 Yılları Arasında Azerbaycan'da Şehir Nüfusu ve Kırsal Nüfus Oranının Değerlendirilmesi

Yıllar	Toplam Nüfus	Şehir Nüfusu	%	Kırsal Nüfus	%
1926	2.314.000	650.000	28	1.664.000	72
1939	3.274.000	1.212.000	37	2.062.000	63
1959	3.698.000	1.767.000	48	1.931.000	52
1970	5.117.000	2.564.000	50	2.553.000	50
1979	6.028.000	3.196.000	53	2.832.000	47
1989	7.021.000	3.806.000	54	3.215.000	46

1926 yılında yapılan nüfus sayımını 1937 ve 1939 yıllarında özellikle savaş hazırlıklarına yönelik olarak yapılan nüfus sayımları izlemiştir. Bu sayımlardan sonra yaklaşık olarak her on yılda bir (II. Dünya Savaşı nedeniyle yapılamayan 1949 yılı dışında) nüfus sayımı yapılmıştır.

Sayım sonuçları incelendiğinde, ülke nüfusunun 1926'dan günümüze kadar devamlı arttığı gözlenilir. 1939 yılından sonra nüfus artış hızında önemli azalmalar meydana gelmiştir.

1939-1959 yıllarda toplam nüfus artış hızındaki bu düşüklüğü, II. Dünya Savaşının olumsuz koşulları ile açıklamak mümkündür.

1959 yılından sonra savaş koşullarının beraberinde getirdiği olumsuz koşulların da ortadan kalkmasıyla, nüfus artış hızı belirgin bir yükselme göstermiştir.

Azerbaycan nüfusu, 1970 yılından sonra da artışını sürdürmekle beraber, artış hızında gerilemeler meydana gelmiştir. Bunun nedeni şehirleşmenin gelişmesi, kadının iş hayatına artan oranda girmesi gibi faktörler etkili olmakla beraber, II. Dünya Savaşı ve onu izleyen yıllardaki düşük nüfus artışının da etkisi söz konusudur.⁵³⁸

⁵³⁸ İBRAHİMOV, a.g.e., s. 107

Tablo-4: 1913-1989 Yılları Arasında Azerbaycan'da Şehir ve Şehir Tipli Kasaba Sayısı

Yıllar	Şehir Sayısı	Şehir Tipli Kasaba Sayısı
1913	13	-
1920	15	-
1926	18	16
1939	25	56
1959	40	93
1970	55	119
1979	60	125
1989	70	120

Azerbaycan'da yerleşmeler, nüfus miktarları ve çalışanların sektörel dağılımı göz önüne alınarak; şehir, şehir tipli kasaba ve köy olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Şehir; nüfusu 5000 kişiden çok olan ve çalışanların %85'i işçi ve memurlardan oluşan yerleşmelerdir. Şehir tipli kasaba; nüfusu 3000 kişinin üzerinde, köy ise nüfusu 3000 kişinin altında olan ve halkı tarımla uğraşan kırsal yerleşmelerdir.

Azerbaycan'da şehir nüfusunun artışı ve toplam nüfus içindeki oranın değişimi incelendiğinde 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan nüfusunun ancak ¼'nin şehirlerde yaşadığı ve şehir sayısının da 15 civarında olduğu görülür. Şehir tipli kasabalar ise 1920'li yıllardan sonra doğmaya başladı.

1989 yılında ülkede şehir sayısı 70, şehir tipli kasaba sayısı ise 120'dir.⁵³⁹

⁵³⁹ İBRAHİMOV Aydın ve diğerleri, **Azerbaycan Coğrafyası**, İzmir, 1994, s. 123

Tablo-5: Azərbaycan Şehirlerinin İhtisaslaşması⁵⁴⁰

No:	Esas İhtisaslaşma Temayülü	Şehirler
1.	Başkent	Baku
2.	Büyük Şehirler: Metallurji, Kimya, İnşaat, Gıda Sanayii, Bilim, Sağlık, Kültür Merkezi	1. Gence 2. Sumgayıt
3.	Orta Şehirler: Gıda Sanayii, İnşaat Malzemeleri, Kırsal Ekonomi, Agro Sanayi	1. Ağdam 2. Ağdaş 3. Berde 4. Celilabad 5. Füzuli 6. Göyçay 7. Guba 8. Sabirabad 9. Şamahı 10. Şemkir 11. Şeki
4.	Gıda Sanayi, Kırsal Ekonomi, Demiryolu, Otomobil Nakliyatı	1. Gazımemmed 2. Haçmaz 3. Ağcabedi
5.	Gıda Sanayii, Enerji, Araba Yapımı, Kimya, Petrol, Demiryolu, Otomobil Nakliyatı, İnşaat Malzemeleri	1. Salyan 2. Ali bayramlı 3. Yevlah 4. Siyezen 5. İmişli 6. Deveçi
6.	Gıda Sanayii, Cihaz Üretimi, Elektro Enerji, Dağ-Maden Sanayi, Turizm	1. Mingəçevir 2. Hankendi 3. Nahçıvan 4. Lenkeran
7.	Küçük Şehirler: Gıda Sanayii, Kırsal Ekonomi, Turizm Amaçlı	1. Ağstafa 2. Ağsu 3. Astara 4. Balaken 5. Beylegan 6. Bilesuvar 7. Cebraıl 8. Kelbecer

⁵⁴⁰ EFENDİYEV V. Urbanizasiya və Azərbaycan'ın Şehir Yaşayış Meskenleri, Bakı, 2002, s. 241-242

	Küçük Şehirler: Gıda Sanayii, Kırsal Ekonomi, Turizm Amaçlı	9. Gah 10. Gazah 11. Gebele 12. Oğuz 13. Saatlı 14. Şuşa 15. Tovuz 16. Gubadlı 17. Gusar 18. Laçın 19. Masallı 20. Culfa 21. Sederek 22. Kürdemir 23. Terter 24. Zakatala 25. Zengilan 26. Zerdab 27. Hocalı 28. Hocavend 29. Beylegan 30. İsmayilli 31. Goranboy
8.	Gıda Sanayii, Kırsal Ekonomi, Petrol, Dağ-Maden, Demiryolu, Otomobil Nakliyatı,	1. Ucar 2. Neftçala 3. Ordubad 4. Şerur 5. Balaken 6. Gedebeş

İktisadi coğrafyacılar tarafından kabul edilen şehir yerleşim birimlerinin genel tasnifi aşağıdaki şekildedir.

- Nüfus sayısına ve şehirlerin büyüklüğüne göre;
- Kırsal ekonomi, özellikle sanayi üretiminin fonksiyonlarına göre;
- Menşesine göre;
- İktisadi-coğrafi, doğal yapısına, mevcut doğal servetlerine göre;
- Nüfusun uğraş alanlarına göre;

Fonksiyonlarına göre Azerbaycan'da aşağıdaki şehirleri ayırmak mümkündür:

- Gelişmiş Polifonksiyonel Şehirler

- Sanayi Şehirleri
- Karma Şehirler
- Merkez Şehirler
- Turistik Şehirler
- Şehir tipli kasabalar⁵⁴¹

⁵⁴¹ Bu tasnifi ilk olarak A.A.Nadirov yapmıştır. A.A.NADİROV Voprosı Ekonomičeskogo Razvitiya Gorodov Azerbaydjanskoy SSR., Bakü, 1996, Daha sonra bu tasnif EFENDİYEV Vusat tarafından geliştirilmiştir.; EFENDİYEV VUSAT, a.g.e.,s. 243

Tablo-6: Azərbaycan'ın Şehir Tipli Kasabaları ve Onların Nüfusu⁵⁴²

No:	Şehir Tipli Kasabalar	Toplam Nüfus
1.	M.E.Resulzade	41782
2	Binegedi	15467
3.	Bileceri	40034
4.	Hocasen	2381
5.	Merdekan	14560
6.	Bine	23526
7.	Çilov	745
8.	Pirallahı	12986
9.	Şağan	3151
10.	Neft Daşları	850
11.	Buzovna	24276
12.	Kürken	715
13.	Zire	9562
14.	Gala	2269
15.	Türkan	9100
16.	Şüvelan	14741
17.	Ahmetli	7465
18.	Sahil	21000
19.	Lökbatan	29282
20.	Müşfigabad	7914
21.	Kobustan	12636
22.	Putu	1008
23.	Sengeçal	3475
24.	Ceyildağ	993
25.	Elet	11674
26.	Kızılbaş	3856
27.	Şongar	543
28.	Gergez	1905
29.	Keşle	17264
30.	Bakıhanov	64289
31.	Zabrat	20841
32.	Kürdehanı	4728
33.	Maştağa	38858
34.	Nardaran	7172
35.	Pirşağa	4662
36.	Sabunçu	20343
37.	Balahanı	10498
38.	Bilgeh	8744
39.	Ramana	8484

⁵⁴² EFENDİYEV Vüsat, **Urbanizasiya ve Azərbaycan'ın Şehir Yaşayış Meskenleri**, Baku, 2002, s.82-85

40.	Badamdar	10875
41.	Bibiheybet	1359
42.	Yeni Surahanı	14779
43.	Bülbüle	15773
44.	Hövsan	35066
45.	Zığ	5507
46.	Emircan	25588
47.	Karaçuhur	69082
48.	Hökmeli	13935
49.	Güzdek	2152
50.	Ceyranbatan	5213
51.	Digah	2895
52.	Kobu	6762
53.	Saray	9310
54.	Hırdalan	28576
55.	Leki	3711
56.	Vurgun	2586
57.	Kijobe	4121
58.	Kabakçöl	1011
59.	Kahramanlı	1688
60.	Yukarı Daşkesen	1698
61.	Daşkesen	374
62.	Horadiz	2238
63.	Kazanbulak	718
64.	Aşağı Ağcakend	159
65.	Yukarı Ağcakend	33
66.	Kızılhacılı	5955
67.	Muğan	4210
68.	Şollar	230
69.	Muhtadır	2393
70.	Hacimelik	3676
71.	Hacobağı	59
72.	Hızı	926
73.	Altiğağaç	1057
74.	Gilezi	3159
75.	Şuraabad	1830
76.	Behremtepe	3995
77.	Baskal	1140
78.	Lahıç	861
79.	Mereze	3452
80.	Konakkend	1468
81.	Fetelihan	3250
82.	Samur	1887
83.	Lerik	6621

84.	İstisu	2813
85.	Hirkan	3956
86.	Haftoni	1636
87.	Kermetük	3892
88.	Nerimanabad	4380
89.	Boradigag	5344
90.	Banke	6750
91.	Hıllı	3704
92.	Hasanabad	3953
93.	Karaçala	3629
94.	Nebiağalı	5354
95.	Karayeri	5450
96.	Medrese	2272
97.	Turan	1697
98.	Deller	4189
99.	Zeyem	7179
100.	Çınarlı	6668
101.	Kür	6284
102.	Şıharh	321
103.	Kovlar	12021
104.	Yardımlı	3646
105.	Aran	6561
106.	Eliabad	8676
107.	Beyimli	741
108.	Hacıkahramanlı	2129
109.	Hacıkend	463
110.	Corat	8339
111.	H.Z.Tağıyev	18060
112.	Babek	2844
113.	Parakaçay	103
114.	Şahbuz	2556
	Toplam	980767

SONUÇ

Araştırma sonucunda bütün Türklerde olduğu gibi, Azerbaycan'da da eski dönemlerden beri şehirciliğin olduğu, insanların yerleşik hayata geçtiği, göçebe olmadıkları anlaşılmaktadır.

Bütün Türklerin, farklı devlet sınırları içerisinde yaşamalarına rağmen şehircilikle bağlı pek çok ortak özelliklerinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Türkler egemen oldukları bölgelerde şehirler kurmuşlardır. Bu şehirlerin bazıları günümüze kadar varlıklarını sürdürmüş, bazı şehirler ise yok olup gitmiştir.

Genel olarak şehirlerin kuruluş nedenleri aynıdır. Bu nedenler sosyal, ekonomik, coğrafi, askeri ve diğerleridir.

Şehirde kültürel öğeler ağırlıktadır ve şehir kavramı uygarlık kavramıyla ilişkili bir kavramdır.

Azerbaycan'da ilk yerleşim yerleri mağaralardır. Zamanla göçürebilen evler, daha sonra ağaç evler ve kerpiç evler kurulmuştur.

Yerleşmeler genellikle ekin için uygun olan nehir kenarı bölgelerde yapılmıştır. Ziraatın şehir hayatıyla bağlantısı olmamakla beraber yerleşik hayatın önemli göstergesi olmuştur. Zamanla bu tür yerleşim yerlerinin de sanayinin gelişmesiyle şehirlere dönüştüğü görülmüştür.

Azerbaycan'da ilk şehirler Albanya, Manna, Midiya, Atropatena devletlerinde karşımıza çıkan şehirler olmuştur.

İslamiyet'in yayılmasıyla genel olarak bütün Türk şehirlerinde şehir yapısında değişiklikler görülmüş, iç kale, şehristan, rabat olarak bilinen şehir yapılarının içerisine İslami unsurlar da eklenmiştir.

İlhanlılar döneminde bazı şehirler gelişme göstermiş, bazı şehirler ise Moğol istilaları sonucunda yıkılmıştır.

Safeviler döneminde Azerbaycan'da bazı şehirlerin merkez olmaları dolayısıyla gelişme gösterdikleri görülmüştür.

Azerbaycan’da hanlıklar döneminde bazı şehirler hanlık merkezi konumunda olduklarından dolayı gelişme göstermiş, bu şehirlerde ticari, ekonomik, kültürel açıdan ilerlemeler olmuştur. Şehirlerde ticaret merkezleri, meydanlar, sokaklar ve bazen de büyük mahalleler ortaya çıkmıştır.

Rusların Azerbaycan’a girmeleri ile yönetim şekli, şehirlerin nüfus yapıları değişmiştir. Rus işgali ve idaresi döneminde Azerbaycan halkı büyük değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Bu olay Azerbaycan tarihi ve bugünkü halkın kimliği açısından negatif yönden büyük önem arz etmektedir.

19. yüzyılda sanayi devrimi Azerbaycan şehirlerinin de gelişmesine sebep olmuştur.

Azerbaycan’da şehirler, 18–19. yüzyıllarda ülkenin idari sistemi gereği hanlıkların merkezi, savunma bakımından kale, üs rolüne sahip, ticaretin az çok geliştiği ve zanaatın önem taşıdığı yerlerdi. Kervan yolu üzerindeki şehirlerde ticaret ve zanaat daha hızlı gelişmekteydi. Fakat bu dönemde ekonomide ihtisaslaşma görülüyordu.

20. yüzyıl başlarında Azerbaycan’da şehirleşme hareketi hızlanmıştır. Bunun sonucunda Bakû şehri büyümüş, diğer şehirler de Bakû’nün gölgesinde kaldıklarından dolayı çok yavaş gelişmişlerdir.

20. yüzyılda Azerbaycan’da petrol sanayi ve buna bağlı sanayi dalları gelişmiştir. Özellikle Bakû ve çevresinde petrol sanayi gelişmiş, başka şehirlerde de maden sanayi, metalürji, gıda sanayi, inşaat sektörü, bilim ve başka dallarda gelişmeler görülmüştür.

Sovyetler Birliği kurulduktan sonra, araştırmada da belirtildiği üzere, 1926 yılında nüfus sayımı yapıldığından günümüze kadar ülke nüfusu devamlı artış göstermiştir. Bu da beraberinde şehirlerin büyümesine ve yeni şehirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan’da idari yapı değiştirilmiş, Bakû ve Gence guberniyaları iptal edilmiştir. Kazalar oluşturulmuştur. 1923 yılında Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti, 1924 yılında da Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti kurulmuştur. 1930 yılında Azerbaycan’da 63 rayon vardı. 1963 yılında bu rayonların bir kısmı iptal edilmiş, 1965 yılında ise yeniden oluşturulmuştur.

1930–1960 yılları arasında Azerbaycan’da sık sık şehir isimlerinin değiştiği görülmektedir. Yeni verilen isimler Sovyet rejimine yakın olan isimler olmuştur. Bu durum Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra değişmiş ve eski, milli isimler yeniden kullanılmaya başlanmıştır.

Azerbaycan’da şehirciliğin gelişimini olumsuz yönde etkileyen II. Dünya Savaşı’nın koşulları olmuştur.

1959 yılından sonra olumsuz koşulların azalması ile şehir nüfusunun arttığı ve şehirciliğin de geliştiği görülmüştür.

Toplam nüfus içinde 1926 yılında %28’lik paya sahip olan şehir nüfusu 1959 yılında %48’e ulaşmıştır.

Azerbaycan nüfusu, 1970 yılından sonra da artışını sürdürmüş, fakat artış hızında gerilemeler meydana gelmiştir. Bunun sebebi ise şehirleşmenin gelişmesi, kadının iş yaşamına artan oranda girmesi gibi faktörler olmuştur.

Azerbaycan’da 1957 yılında kabul edilen kanuna göre nüfusu 5 000’i aşan ve nüfusunun %85’i işçi ve memurdan meydana gelen yerleşmeler şehir olarak kabul edilmiştir. Buna göre, 1989 yılında 7.021.000 olan ülke nüfusunun 3.215.000’ini kırsal, 3.806.000’ini de şehirli nüfus oluşturmaktadır, yani Azerbaycan nüfusunun %45.8’i kırsal yerleşmelerde, %54.2’i de şehirlerde yaşamaktadır.

Günümüze kadar hem kırsal, hem de şehir nüfusun sürekli arttığı gözlenmektedir.

1920–1990 yılları arasında sosyalist rejimin de etkisiyle şehirler gelişmiş, yeni şehirler ortaya çıkmış ve şehir nüfusu artış göstermiştir.

Sovyet rejimi döneminde sanayi ve inşaatla verilen önem ve teşvik şehirleşmeyi hızlandırmıştır. Sovyetler Birliği’nde sosyo-kültürel yapısı gelişmemiş kırsal yerleşmelerden Azerbaycan’daki şehirlere işçi göçleri olmuştur. Bunun sonucunda da Azerbaycan’ın şehirleşme oranı, nüfusu hızlı bir şekilde çoğalmış, diğer bölgelerde ise (özellikle dağlık bölgelerde) nüfusta azalmalar görülmüştür.

Ermenistan’la olan savaş durumundan dolayı da Azerbaycan şehirlerine büyük göçler olmuştur. Göç etmek zorunda kalanların çoğunluğu Bakû’ye yerleşmiştir. Bunun dışında da Gürcistan’dan da Azerbaycan şehirlerine göçler yaşanmıştır, bu da Azerbaycan’da şehirlerde nüfusun daha da artmasına sebep olmuştur.

19. yüzyılda şehirlerde başlayan sanayileşme 20. yüzyılda hızlanmıştır. Bu sanayileşme süreci sonucunda yeni sanayi tesisleri kurulmuş ve buralarda çalışacak olan kişilere ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu durum ise şehirlere yapılan göçün artmasında etkili olmuştur.

20. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da nüfusun sadece 1/4'i şehirlerde yaşamıştır ve şehir sayısının da 15 olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemde Bakû'nün dışında diğer şehirler çok küçüktü. Şehir tipli kasabalar ise 1920'den sonra ortaya çıkmıştır.

1989 yılında nüfusu 50 000 kişinin üzerinde olan şehir sayısı 8'dir. Bu şehirler Bakû, Gence, Sumgayıt, Nahçıvan, Ali Bayramlı, Hankendi, Şeki ve Mingeçevir'dir.

Bilindiği gibi, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsız devletler ortaya çıktı. Bu devletler dünyanın siyasi haritasını değiştirdi. Bağımsızlığına kavuşan devletlerden biri de Azerbaycan'dır.

Bu dönemde Azerbaycan'ın siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında önemli değişiklikler meydana geldi.

Azerbaycan Cumhuriyeti 86.700 km²'lik bir alana sahip olup, nüfusu 8.000.000 civarındadır. Nüfus yoğunluğu 81'dir.

Azerbaycan Başkanlık Tipi Cumhuriyet ile yönetilmektedir. İdari bölünüş olarak Azerbaycan'da ilçeler, doğrudan cumhuriyete bağlanan “şehir” olarak nitelendirilen şehir merkezleri bulunmaktadır. Ülkenin idari sisteminde bir de Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti yer almaktadır.

Azerbaycan'da yerleşmeler şehir, şehir tipli kasaba ve köy olmak üzere üçe ayrılmıştır. Burada nüfus miktarları ve çalışanların sektörel dağılımları göz önüne alınmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere,

Şehir-Nüfusu 5000 kişiden fazla olan yerleşim birimi

Şehir tipli kasaba-Nüfusu 3 000 kişiden fazla olan

Köy-Nüfusu 3 000 kişinin altında olan yerleşim birimleridir.

Azerbaycan'da son yıllarda küçük şehir yerleşmelerinin bileşik şehir sistemlerine, yani tek bir şehirden şehir gruplarına dönüşme eğilimi gözlenmektedir. Bunun sonucunda da şehir tipli kasabaların şehirlere dönüştüğü görülmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kolhoz ve sovhozlar iptal edilmiştir. Bu durum kırsal kesimde üretimin azalmasına neden olmuştur. Bundan dolayı da kırsal kesimde geçimini sağlayamayanlar şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır.

Özellikle Bakû ve etrafına büyük göçler olduğundan diğer bölgelerde gelişmenin yavaşladığı da bir gerçektir. Diğer taraftan gelişmekte olan sanayi merkezleri, şehirlerin oluşumunda ve büyümesinde çekim gücüne sahiptir.

Sovyet rejiminin katı kuralları sonucunda Azerbaycan'da planlı, fakat alt yapısı zayıf yapılanma görölmekteydi. Fakat günümüzde plansız yapılanmaya doğru gidilmekte, özellikle Bakû şehrinde yüksek binalar, uygun olmayan bölgelerde inşa edilmektedir. Bunların kontrolü tam anlamıyla sağlanamadığından plansız şehirleşme ile şehirlerin görüntüsü bozulmaktadır. Bunların önlenmesi için şehrin altyapısı, ulaşım şekli, çevre temizliği, şehrin doğal yapısı ve tarihi yapısı dikkate alınmalı, yeni binalar yapılırken eski tarihi binalar korunmalıdır.

Günümüzde Azerbaycan'da toplam sanayi sektörü üretiminin %45'lik bir bölümü Bakû şehri ve etrafında bulunan sanayi kuruluşlarından elde edilmektedir.

Azerbaycan'da petrol-doğal gaz üretimi esas olarak Abşeron (%10.6), Kür-Aras ovası (%26.2), Hazar Denizi (%47.7), Gence (%8.9) ve Guba – Siyezen bölgelerinde (%6.6) gerçekleştirilmektedir.

Özellikle günümüzde sanayileşme ve çevre kirliliği, Küresel ısınma, iklim değişikliği ve bunların insan hayatına olumsuz etkileri giderek artmaktadır. Bundan dolayı şehirler yeniden yapılandırılırken bunların da göz önünde bulundurulması ve bir takım tedbirler alınması gereklidir.

BİBLİYOGRAFYA

Kitaplar

1. ABDURAHMANOV B. **Daşkesen**, Bakû, 1958.
2. ABDURAHMANOV B. **Sosyalist Şehri Daşkesen**, Bakû, 1962.
3. AHUNDOV G. **Sumgayıt**, Bakû, 1966.
4. ALEKPEROV M.S. **Razvitie Promıslennosti Stroitelnih Materialov v Azerbaydjanskoy SSR**, (Azerbaycan S.S.C.'de İnşaat malzemeleri sanayinin gelişmesi) Bakû, 1967.
5. ALESKEROV G. A., **Razvitie Planirovki i Zastroyki Bakû za Sovetskie Godı**, (Sovyet yıllarında Bakû'nün yeniden yapılanması ve planlanmasının geliştirilmesi) Bakû, 1961.
6. ALESKEROV G.A. **“Jiloy Poselok Daşkesan v Azerbaydjane”** (Azerbaycan'da yerleşim alanı Daşkesen kasabası), **Arhitektura i Stroitelstvo**, no 7, 1947.
7. ALİYEV C. **Kaspiyskoe More na İstoricheskikh Kartah**, (Tarihi haritalarda Hazar Denizi) Bakû, “Elm”, 1973.
8. ALİYEV F.M. **Goroda i Gorodskaya Torgovlya v Azerbaydjane vo Vtoroy Polovine XVIII veka**, Bakû (XVIII.Yüzyılın İkinci Yarısında Azerbaycan'da Şehirler ve Şehir Ticareti) 1958.
9. ALİYEV İ.İ. **Osobennosti Arhitekturno-Planirovoçnoy Organizatsii Zon Otdıha na Severnom Pobereje Apşeronı i Hudatskom Vzmore**. İssledovaniya i Materialı po Arhitekture i İskusstvu Azerbaydjana, Bakû, 1966.
10. ALİYEV İgrar, KADİROV Firudun, **Gebele**, Bakû 1959.
11. ALİYEV Kemal, **Kavkazskaya Albaniya**, Bakû, 1974.
12. ALLAHVERDİYEV S., HAKVERDİYEV E., BEHBUDOV M. **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, 2005.
13. ARONİN Dj. **Klimat İ Arkitektura** (İklim ve Mimari). M.Gosstroy İzdat. 1959.
14. ARPEE L., **A History Of Armenian Chirstianity**, New York 1946.
15. ASLAN Yasin, **Azerbaycan Tam Bağımsızlık Yolunda**, Ankara, 1992.
16. ASLANOV G.M. VAİDOV R.M. İONE G.İ. **Drevniy Mingçeçvir**, (Kadim Mingçeçvir) Bakû, 1959.
17. ATNUR İbrahim Ethem **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara, 2001.
18. **Azerbaycan Neft ve Gaz Sanayisi XXI Yüzyılın Astanasında**, Bakû, 2000.
19. **Azerbaycan Şehirleri Kapitalizm Devrinde**, Bakû, Mirze Fethali Ahundov adına Milli Kütüphanede kayıt yeri: T3 (2A), A 40, T3 (2A) 22.
20. BABAYEV Nurettin, **Daşkesen**, Bakû, 1968.

21. **Bakû k 2000 Godu** (Bakû 2000li yıllara doğru) (Gigienicheskie Osnovı Okrujayushey Sredı), Azərneşr, 1981.
22. BALADZORİ A. **Kniga Zavoevaniya stran** (Ülkelerin Fethi İle İlgili Kitap) , Bakû, İzd.Obşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana, 1927.
23. BAYKARA Tuncer ,**Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Ait Araştırmalar**, İzmir, 1999.
24. BAYKARA Tuncer, **Türk Kültürü Araştırmaları**, İzmir, 1997.
25. BAYKARA Tuncer, **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya**, Konya, 1998.
26. BELEDÇİ, **Fiziki Coğrafya, Sumgayıt** , Bakû, 1969.
27. BÜNYADOV Z. **Ob İmeni Mingçeçvir**, (Mingçeçvir adı ile ilgili) DAN Azerbaycan SSC, Bakû, 1959.
28. CAFERLİ Nazim, **Lenkeran**, Tarihi Oçerk, Bakû, 1995.
29. CAFEROV Esedulla, **Guruçay Deresinde**, Bakû, 1990.
30. CAFEROV Yusif , **Kadim Azerbaycan: Ne Bilirik**, Bakû, 1989.
31. CAFERZADE Ahmet, GANİYEV Seyfettin, ALİŞOV Rafik, RESULOV Sarvan , **Şamahı**, Bakû, 1994.
32. ÇEÇEN Anıl “**Azerbaycan Cumhuriyeti**”, Türk Devletleri, İstanbul, 2003.
33. DADAŞOV S.A. HÜSEYNOV M.S. **Arhitektura Sovetskogo Azerbaydjana**, (Sovyet Azerbaycan’ının Mimarisi)Moskova, 1950.
34. DEVLET Nadir, **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul, 1989.
35. DEVLET Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK, 1999.
36. DULAYEVA Z.A., **Sumgayıt – İndustrialnıy Gigant Azerbaydjana**, (Sumgayıt Azerbaycan’ın Büyük Endüstri Merkezi) Bakû, 1962.
37. EFENDİYEV V, Şahvar DEMİRGAYAYEV, **Azerbaycan Respublikası Şehirlerinin İnkişafının Coğrafi Meseleleri**, Bakû, 1955.
38. EFENDİYEV V. **Geograficheskie Problemy Terretorialnoy Organizatsii Vneshney Zoni Bakinskoy Aglomeratsii Kak Sostavleniye Elementı Planirovaniya Bolshogo Bakû**, Novgorod, 1983.
39. EFENDİYEV Vüsat, **Urbanizasiya ve Azerbaycan’ın Şehir Yaşayış Meskenleri**, Bakû, 2002 .
40. FATİH Kerim Ağa, **Şeki Hanlarının Muhtasar Tarihi**, Bakû, 1958.
41. FETULLAEV Ş.S., **Gradostroitelstvo i Arxitektura Azerbaydjana 19- naçala 20 veka**, (19 Yüzyıl Başları ve 20.yüzyılda Azerbaycan’da Şehir Kuruculuğu ve Mimari), Leningrad 1986.
42. GASIMOV Etibar, **Azerbaycan Orta Esr Şehirlerinin Su Teçhizatı**, Bakû, 2002.
43. **Geologiya SSSR** (SSCB’nin Jeolojisi), Cilt 47, Azerbaydjanskaya SSR, (Poleznie İskopaemie), Moskova, 1976.
44. GOLDEN Peter B. (Çeviren: Osman KARATAY), **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Ankara, 2002.

45. GÖKÇE Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, 1979.
46. GÖMEÇ Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları.
47. GÜNAY Umay Türkeş, **Türklerin Tarihi**, Ankara, 2006.
48. GÜRÜN Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983.
49. HACIZADE A.M., **Azerbaycan SSC'de Ahalinin Meskunlaşması**, Bakû, 1965.
50. HAYDAROV M.H. **Goroda i Gorodskoe Remeslo Azerbaydjana XIII-XVII vv.**, Bakû, 1982
51. HELİLOV Hevil, **İnsan, Meişet, Medeniyet** 1981.
52. HİNZ Walther (Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu) **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, Ankara, 1948.
53. İBRAHİMOV A. ve diğerleri, **Azerbaycan Coğrafyası**, İzmir, 1994
54. İBRAHİMOV R., CEFİYEV G., **Orta Asrlar Bakûsüne Seyahat**, Bakû, 1983.
55. İLİN L.A. **Arhitekturnie Problemi Planirovki Bakû**, (Bakû'nün Mimari Problemleri) Sbornik "Problemi Arhitekturi" cilt 2, kitap 2, Moskova, 1937.
56. İMANOV R., **Daşkesen**, Bakû, 1979.
57. İSAYEV Ahmet, **Ali Bayramlı**, Bakû, 1978.
58. İSAYEV İsfendiyar, **Sosyalist Bakûsü, 1920-1940**, Bakû, 1978.
59. İSMAİLOV Ç. N. **Neftyanoy Kompleks Prikaspiyskogo Regiona**, Problemi Funktsionirovaniya i Razvitiya, Bakû, 2000.
60. İSMAİLOV Mahmut, **Azerbaycan Tarihi**, Bakû, 1992.
61. İSMAİLOV Mahmut, **Şeki**, Bakû, 1982.
62. İSMAİLOV, Maya BAĞIROVA, **Şeki Hanlığı**, Bakû, 1997.
63. İSMAYILOV, **Şehirlerin Baş Planlarının Tertibi ve Tathiki**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakû, 1974.
64. İVANOV V.İ., MAHMUTBEKOVA A.A., **Ozelenenie Bakû i Apşeronu**, Bakû, 1962
65. KARABAĞLI Mirza Cevanşir, **Karabağ Tarihi**, Ankara, 1990.
66. KARAL E.Z; **Osmanlı Tarihi**, c –V, Ankara, 1970.
67. KASIMZADE E.A. **Problemi Razvitiya Azerbaydjanskoy Sovetskoy Arhitekturi**, Bakû, 1967.
68. KASUMOV T.G. **Razvitie Stroitelstva v Azerbaydjane za godı Sovetskoy Vlasti**, Bakû, 1967.
69. KAŞKAY M.A. **Petrologiya i Metallogeniya Daşkesana**, Moskova, 1965.
70. KERİMOV Kerim, **Şeki**, (Beledçi), Bakû, 1969.
71. KLAPROTH J. **Voyage en Georgie et au Mont Caucases** Tom, II.
72. KOVALEV S., KOVALEVSKAYA N.YA., **Geografiya Naseleniya SSSR.**, Moskova, 1980.
73. MAHMUDLU Y.M., MEMMEDOVA N.İ., ZEYNALOV İ.H., ABDULLAYEV M.G., MEMMEDOV K.H., AĞAYEV R.E., **Tarih**, Bakû, 2006.
74. MAMEDOV Ferit, Jaffar GİYASİ **"Azerbaijan, Fortresses, Castles.**
75. MANTANDAN Genree, **La Civilisation Caucasienne.**
76. MEHDİYEV H., **Nahçıvan**, Bakû, 1959.

77. MEHDİYEV K.S. **Şamahı**, (İktisadi Coğrafi Oçerk), Bakû, 1962.
78. MEHMEDOV Alisafa, **Mingeçevir**, Bakû, 1969.
79. MEMMEDOV E. **Mingeçevir**, Bakû, 1970.
80. MEMMEDOV E. **Sumgayıt**, Bakû, 1980.
81. MEMMEDOV Z.S. **Nahçıvan'ın Tabii Servetleri**, Bakû, 1993.
82. MERÇİL Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1985.
83. MİKLHO – MAKLAY D.N. **Geograficheskoye sochinenie XIII v. Na Persidskom Yazıke**. (Farsça XIII.Yüzyıla ait Coğrafi Bildiriler) Uçchyonye Zapiski İnstitutu Vostokovedeniya An SSSR T.IX M – L.1954.
84. MURADOV V, **Orta Esr Azərbaycan Şehirleri**, Bakû, 1983.
85. NADİROV A., **Azərbaycan Respublikasının İktisadi İnkişaf Merhaleləri**, Bakû, Elm, 2002.
86. NADİROV A.A., **Voprosı Ekonomičeskogo Razvitiya Gorodov Azerbaydjana**, Bakû, 1966.
87. NADİROV A. **Azərbaycan Respublikasının İktisadi İnkişaf Merhaleləri**, Bakû, Elm, 2002.
88. **Nahçıvan Statistika Güzgüsünde**, Bakû, 1999.
89. ODER Kerim, **Azərbaycan**, İstanbul, 1982.
90. ONULLAHİ S.M., **XIII-XVII. Yüzyıllarda Tebriz Şehrinin Tarihi**, eserinden naklen, Bakû, 1982.
91. ORUCOV M.H. ve başkaları, **Ortaçağ Şarkinde Şehirler ve Ticaret**, Bilimsel Eserlerin Toplusu, Bakû, 1982.
92. OUELQUEJAY Chantal Lemercier, **Azərbaycan'da İslamiyetin Durumu**, (Çev. Dr. Nursel İÇÖZ), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1986.
93. ÖZDEŞ Gündüz, **Şehirciliğe Giriş ve Toplum Ölçeği**, İstanbul, 1972.
94. REGAME S.A. **“K Formirovaniu Generalnogo Plana Razvitiya Sotsialisticheskogo Bakû (1920-1930),”** İskusstvo Azerbaydjana, cilt 10, Bakû, 1964.
95. REŞİDOV C.M., **Azərbaycan SSC'de Şehirlerin Gelişmesinin Özellikleri**, Bakû, Bilik Cemiyeti, Bakû, 1985.
96. ROSTOVSEV G.İ., **Bakû Petrol Endüstrisi Çalışanlarının Barınaklarının İncelenmesi**, Moskva, 1916.
97. S.J-E.K.SHAW; **History of the Otoman Empire and Modern Turkey**, Cambridge University Press, 1977.
98. SADIGOV R.N., **Azərbaycan S.S.C.'de Şehir Kurma Faaliyetlerinin Artırılması**, Bakû, 1960.
99. SADIGOV Sait, **Nahçıvan Muhtar Respublikası Tarihinden**, Bakû, 1995
100. SADIHOV H. **Dostluk Şehri**, Bakû, 1977.
101. SALAMZADE A.V. **Razvitie Arhitektury v Azerbaydjanskoy SSR**. Bakû, 1969.
102. SALAMZADE A.V. **“Arhitektura”**, Sbornik, “Sovetskiy Azerbaydjan”, Bakû, 1970.
103. SAMEDOV S., **Azərbaycan Uralı**, Bakû, 1966.

- 104.SÜLEYMANOV R.H., **19. Yüzyıl Kaynaklarında Azerbaycan Şehirlerinin İktisadi Hayatı**, Bakû, 1987.
- 105.SÜMER Faruk, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara, 1976.
- 106.ŞAHGELDİYEYEV, **Sosyalist Bakûsü**, Bakû, 1947.
- 107.TİKA **Azerbaycan Ülke Raporu**, , Ankara, 1996.
- 108.TOYNBEE A..**Cities On The Move**,New York 1970.
- 109.UZUNÇARŞILI İ. H. **Osmanlı Tarihi**, T.T.K, Ankara, 1949.
- 110.VELİYEYEV Muhammed Hasan, **Azerbaycan Fiziki, Coğrafi, Etnografik ve İktisadi Oçerk**, Bakû, 1993.
- 111.W. E. D. Allen, P. Muratof, **1828–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966.
- 112.YAVUZ Fehmi, KELEŞ Ruşen, GERAY Cevat, **Şehircilik (Sorunlar-Uygulama ve Politika)**, Ankara, 1978.
- 113.YAVUZ Fehmi, **Şehircilik**, Ankara, 1962.

Sözlük ve Ansiklopediler

1. ACE **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası** (10 cilt), Bakû .
2. Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, **Kent Maddesi**, cilt 13, İstanbul, 1989.
3. Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi, **Mağara Maddesi**, cilt 15, İstanbul, 1986.
4. Büyük Larousse, **Pud Maddesi**, cilt 18, İstanbul, 1986.
5. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1986.
6. GOCAYEV E., GULİYEVA Ş., ALİYEVA S., **Tarihi Anlayış ve Temrinlerin İzahlı Lügati**, Bakû, 2003.
7. HASOL Doğan, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, **Kent Maddesi**, İstanbul, 1995.
8. İslam Ansiklopedisi , **Azerbaycan Maddesi** (Zeki Velidi TOGAN), Eskişehir, 1997, cilt 2, s. 91-118.
9. İslam Ansiklopedisi, **Türkler Maddesi**, (İbrahim KAFESOĞLU) cilt 12/2, Eskişehir, 1997.
10. İslam Ansiklopedisi., **Şehir Maddesi**. (V.F.Büchner).
11. KELEŞ Ruşen, Kent Bilim Terimleri Sözlüğü, **Kent Maddesi**, Ankara, 1980.
12. M. Bala, ‘Erivan’, **İslam Ansiklopedisi**. IV, Eskişehir 1997, s. 311.
13. Mehmet CELAL **Coğrafya-yı Umumi Cep Atlası**, Basım Yeri Dersaadet, 1324.
14. **Rusça-Azerbaycanca Lügat -1, A-K**, 5. baskı, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Baş Redaksiyası, Bakû, 1991.

15. **Rusça-Azerbaycanca Lügat -2, L-P**, 5. baskı, Azerbaycan Sovet Ansiklopedisinin Baş Redaksiyası, Bakû, 1991
16. **Rusça – Azerbaycanca Lügat- 3, R-Ya**, 5. baskı, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Baş Redaksiyası, Bakû, 1991.
17. Sanat Ansiklopedisi, **Şehir Maddesi**, cilt 4, İstanbul, 1952.
18. Sanat Ansiklopedisi, **Şehircilik Maddesi**, cilt 4, İstanbul, 1952.
19. SÖZEN Metin, TANYELİ Uğur, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, **Kent Maddesi**, İstanbul, 1994.
20. **Tarama Sözlüğü**, Ankara 1969, IV.
21. **Tarama Sözlüğü**, Ankara 1971, V.
22. Türk Ansiklopedisi, **Azerbaycan Maddesi**, cilt, 4, İstanbul.
23. Türk Ansiklopedisi, **Oba Maddesi**, cilt 25, Ankara, 1977.
24. Türk Ansiklopedisi, **Şehir Maddesi**, Ankara, 1981.
25. Türk Ansiklopedisi, **Şehircilik Maddesi**, Ankara, 1981.
26. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, **Azerbaycan Maddesi**, cilt 4, İstanbul, 1991.
27. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, **Şehircilik Maddesi**, cilt-28, Ankara 2003.

Makaleler

1. AĞAOĞLU Elnur “**Azerbaycan’ın Etnik ve Demografik Yapısı**”, Türkler, cilt 19, Ankara, 2002.
2. AHMEDOV G., “**Kadim Berde**”, Azerbaycan Gençleri Gazetesi, 1957, 18 Ağustos.
3. AHUNDOV A., **Şahlar Diyarı Şamahı Hakkında**, Elm ve Hayat, 1980-1981, no-10, cilt 2.
4. AHUNDOV H.” **Salyan**”, Komünist Gazetesi, 1963, 14 Kasım.
5. ALEKPEROĞLU Nuru, ALİYOLDAŞKIZI Faride, “**Nahçıvan Hanlığı**”, Türkler, cilt 7, Ankara, 2002.
6. ALESKEROV G.A., SADOVSKIY Ya, “**Sputniki Bakû**”, Drujba Narodov, no 9, 1959.
7. AMİRALIYEV E., **Gazah**”, Komünist Gazetesi, 1963, 10 Eylül.
8. ARSLAN Y, ‘**Rus İstilasından Sovyet Ermenistan’ına Erivan (Revan) Vilayeti’nin Demografik Yapısı (1827–1922)**’, Yeni Türkiye, S: 38 (Mart-Nisan 2001), (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), s. 1019.
9. ARSLAN, ‘**Rusların Güney Kafkasya’da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogigosluğu’nun Rolü**’, Kafkas Araştırmaları II, İstanbul 1996, s. 20.
10. ASKEROV E. MUTALLİMOV H. “**Daşkesen**”, Respublikamızın Şehirleri, Komünist Gazetesi, 1963, 22 Ağustos, s.4.
11. BAGİRBKOVA N.A., **K istorii poselkovogo stroitelstva “Aznefti”**, İssledovaniya i materialı po arhitekture i iskusstvu Azerbaydjana, Bakû, 1966.

12. BAYKARA Tuncer , **Rusların Doğu Anadolu’da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi**, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24-26 Ekim 2001 - İstanbul), Ankara GenelKurmay Basım Evi, 2003, s.403.
13. BAYKARA Tuncer, **“Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir”**, Türk Kültürü Araştırmaları, İzmir, 1997.
14. BAYKARA Tuncer, **“Medeniyet Kavramı ve Türk Toplumuna Giriş”**, Türk Kültürü Araştırmaları, İzmir, 1997.
15. BAYKARA Tuncer, **“Ribat ve Rabat”**, Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara, 1995
16. BEDELOV, E.,”**Apşeron’da Ahalinin Meskunlaşmasında Tabii Amillerin Rolü**,” İktisadiyat ve Hayat Dergisi, 1992, no-3, s.56-60.
17. BEYDİLLİ Kemal; **“1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”**, Belgeler, Türk Tarih Kurumu, XIII/17 (1988), s. 365-434+ekler.
18. BRETANİTSKİY L. S., İSMAİLOV E.A. **“Pamyatnik Nizami v Bakû,”** Arhitektura i Stroitelstvo, no 5, 1949.
19. BUNİN A.V. **İstoriya Gradostroitel’nogo İsskustva**,(Şehir Kurma Sanatının Tarihi) t.1, Gos.İzd. Literaturı po Stroitelstvu i Arkitekture, Moskova, 1953.
20. BUNYADOV Z.M., **“Ob İmeni Mingeçevir”**, DAN Azerbaycan SSC no 2, cilt 15, 1959.
21. CAFEROĞLU Ahmet **“Kafkasya Türkleri”**, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976.
22. CAN Yılmaz, **“Anadolu Öncesi Türk Kenti”**, Türkler, cilt 3, Ankara, 2002.
23. ÇAKMAK Mehmet Ali **“Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”**, Genel Türk Tarihi, cilt 4, Ankara, 2002.
24. ÇAY Abdülhaluk M. **“Azerbaycan ve Türkler”**, Azerbaycan Birinci Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 2002.
25. DARKOT B, **“Şehir ayırımında nüfus sayısı ve fonksiyon kriterleri”**, İÜEF Coğrafya Enstitüsü Dergisi, VIII/16 (1967),s.3-8.
26. EFENDİYEV V., DEMİRGAYAYEV Ş. Geçit döneminde Azerbaycan Respublikası şehirlerinin iktisadi-coğrafi inkişaf problemleri. Azerbaycan İlimler Akademisinin haberleri, İktisadiyat bölmesi, 1997, no-3.
27. EFENDİYEV V., DEMİRGAYAYEV Ş. **Osnovnie Etapı Formirovaniya Gorodskogo Rasseleniya Azerbaydjana**, B. Sb. Nauçnih trudov “Geograficheskie problemi Sovershenstvovaniya i kompleksnoe razvitie narodnogo xozyaystva” Bakû, AGU, 1988.
28. ESİN Emel **“Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”**, Türkler, cilt 3, Ankara, 2002.
29. GASIMOV Musa **“Azerbaycan Cumhuriyeti”**, Genel Türk Tarihi, cilt 10, Ankara, 2002.
30. GASIMOV Musa, **“Azerbaycan Cumhuriyeti”**, Türkler, cilt 19, Ankara, 2002.
31. HACIYEVA Saide, **“İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri”**, Türkler, cilt 7, Ankara, 2002.

32. HASANOV H., “**Guba, Respublikamızın Şehirleri**,” Komünist Gazetesi, 1963, 2 Ekim, s.4.
33. HASANOVA Z. “**Mingeçevir, Respublikamızın şehirleri**”, Komünist Gazetesi, 1963, 5 Mayıs.
34. HÜSEYİN H. **Şuşa’nın Tarihi**, Elm ve Hayat 1977, no-7, c-32-33.
35. HÜSEYNOĞLU H., RZAYEV B., **Sumgayıt’ın Dünü, Bugünü ve Ekolojisi**, AHT, 1990, no 4, s.48-54.
36. HÜSEYNOV H. **Şuşa’nın Tarihi**, Bilim ve Hayat, 1977, no 7 s.32-33.
37. IERUSALİMSKAYA Anna A. “**İpek Yolunda Kafkaslar**”, Türkler, cilt 3, Ankara, 2002.
38. İBADOV Rakif Hüseyinoğlu, “**Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri**” Türkler, cilt, 7, Ankara, 2002.
39. İSKENDEROVA Merziye “**Bakû Hanlığı**” Türkleri, cilt 7, Ankara, 2002.
40. İSMAYILOV E.A. ABDULLAYEV T. **Jilişnoe Stroitelstvo v Azerbaydjane**, Arhitektura SSSR, No 3, 1961.
41. İSMAYILOV R.C. “**Yeni Sosyalist Şehri Daşkəsən’in Yaranması ve İnkişafı Tarihinden**”, Azərbaycan BA Haberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk serisi, 1970, no 2.
42. İVANOV V.M., “**Zastroyka Bakû i Ego Prigorodov**,” Arhitektura SSSR, NO 2, 1969.
43. KASIMZADE E.A. “**Arhitektura Sovetskogo Azerbaydjana**” Arhitektura SSSR, no-8, 1951.
44. KAYHAN Hüseyin “**Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)**”, Genel Türk Tarihi, cilt 3, Ankara, 2002.
45. KEİB/ BDT Araştırma Dizisi No 6, **Azerbaycan**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın no: 1992-28.
46. KESSLER G., “**Şehir’in tarihi ve sosyal fonksiyonu**”, İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası, ¼ (1935) s.524-534.
47. KILIÇ Davut, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 11, Sonbahar 2003.
48. MEHDİYEV G. “**Cenup Şehirlerinin Siması Lenkeran Şehri Hakkında**”, Sovyet Kendi Gazetesi, 1981, 9 Temmuz.
49. MEMMEDOV H.F., “**Kapitalizm Devrinde Gence Şehrinin bütçesi ve abatlık işlerinin durumu**”, Bakû, Azərbaycan BA Haberleri, Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi, no 4,s.27-31.
50. MEMMEDOV Ş. “**Türkiye ve Ermenistan’dan Ermenilerin göç ettirilmeleri politikası**”, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk-Ermeni İlişkileri 21. yüzyıla girerken tarihe dostça bakış, İstanbul–2001.
51. MEMMEDOVA İrade “**Talış (Lenkeran) Hanlığı**”, Türkler, cilt 7, Ankara, 2002.
52. MUHTAROĞLU T. “**Şehrim Benim, Ferahim Benim, Ali Bayramlı Şehri Hakkında**”, Halk Gazetesi, 1991, 27 Ağustos.
53. MUSTAFAZADE Tofik Teyyuboğlu, “**Guba Hanlığı**”, Türkleri, cilt 7, Ankara, 2002.
54. OPOÇİNSKAYA A. **Noviy Delovoy Tsentri Parija**, Arhitektura SSSR, No 2, 1967.
55. ÖCAL Sefa, “**Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri**”, Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan 1983, sayı, 23.

56. REHNEMUN Şehram, “**Azerbaycan Coğrafyasının Önemi**”, Azerbaycan Birinci Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 2002.
57. SAMETZADE Z. **Azerbaycan İktisadiyatı XX. Yüzyılda**, İnlişaf Merhaleleri, problemler, XXI.Yüzyılın Birinci On yılında İktisadi inkişaf Konsepsiyası Hakkında Düşünceler, İlmi Pratik Konferansın Materialları, Bakû, 1997.
58. SARKİSOV V.A. “**Novie Shkolı Bakû**”, Arhitektura SSSR, NO-6, 1969.
59. SAYDAM, ‘**Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği**’, Avrasya Etütleri, S: 2, (Yaz–1996), s. 121.
60. SÜMER Faruk “**Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış**”, Belleten, XXI/83.
61. VELİYEV F.İ. “**Azerbaycan S.S.C. Bilimler Akademisinin Meruzeleri**” no.12,1987, s.72-74.
62. ZEYNALOV H., “**Göyçay, Respublikamızın Şehirleri**”, Komünist Gazetesi, 1963, 5 Ekim, s.4.

İnternet Siteleri

1. http://encyclopedia.jrank.org/de/ROV_SAL/RUSSISCH.html, erişim tarihi, 04.09.06.
2. http://feb-web.ru/feb/griboed/texts/fom88/ps88_150.htm, erişim tarihi, 27.10.06.
3. http://mirslouvrei.com/content_bes/Kankrin-25613.html, erişim tarihi 02.09.06
4. <http://sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=kolhoz>, erişim tarihi, 12.09.06.
5. http://tr.wikipedia.org/wiki/Ali_Bayramli, erişim tarihi, 11.09.06.
6. <http://www.ankara-bel.gov.tr/mahalli/30.htm>, erişim tarihi 26.10.06.
7. <http://www.answers.com/topic/ivan-paskevich> erişim tarihi, 04.09.06.
8. http://www.azerbaijan.az/_Districts/_districts_a.html, erişim tarihi 28.10.06.
9. <http://www.dallog.com/kurumlar/asesler.htm>, erişim tarihi 26.10.06.
10. http://www.gateway.az/cgi-bin/cl2_gw/browse.cgi?lang=az&topic=000e0c, erişim tarihi, 13.09.06.
11. <http://www.karabakh.gen.az/contents.php?cid=312>, erişim tarihi, 27.10.06 .
12. <http://www.kosgeb.com/Ekler/Dosyalar/Yayin/171%5CAzerbaycan%20Ulke%20Raporu.doc> erişim tarihi, 11.09.06.
13. <http://www.nihalatsiz.org/azerbaycan.htm>, erişim tarihi, 13.09.06.
14. http://www.parlaq.net/tarix/az_tarix.htm, erişim tarihi, 13.09.06.
15. <http://www.usakgundem.com/makale.php?id=201>, erişim tarihi, 07.11.06.
16. www.tika.gov.tr/Dosyalar/Azerbaycan.doc, erişim tarihi 16.09.06.

